I

Був май 1880 року; були перші дні мая, але над Кишиневом вже повівало літнім теплом. Кишиневський міський садок, сливе суспіль увесь засаджений акаціями, тільки що розвився й стояв у всій майській красі. Садок світився зверху донизу. Через дрібчастий молодий лист акацій сонячне проміння сипалось, як через намітку, й пронизувало кожну гілку, кожний листок. Садок блищав і лиснів, обсипаний ранньою росою, освічений сонцем, неначе сміявся й радів, що настала весна.

Ранком одного дня, на Пушкінській алеї з старих акацій, на лавці сиділи дві панни, приятельки й товаришки по гімназії: Саня Навроцька та Надежда Мурашкова. Йдучи на службу через садок, вони раз у раз сходились зарані в садку й гуляли по алеях. Надежда Мурашкова служила в банку, а Саня Навроцька давала лекції в женській єврейській школі — не для заробітку, а ради принципу космополітизму, щоб допомогти найбільше пригнобленій нації, найбільше пригніченій женщині. Обидві панни були в однакових темно-сірих сукнях, в однакових білих викладчастих комірцях і легких літніх солом'яних капелюшах. Вони убрались в той простий убір, неначе змовились: то був убір їх панянського кружка. В їх на руках не було рукавичок.

Саня Навроцька була русява, височенька на зріст, тонка станом, з ясно-синіми веселими очима. Русяві короткі коси вились кучерями й розсипались, неначе ясне проміння, кругом її свіжого лиця, кругом білої шиї. Ідеальність та веселість світилися в її лиці, в очах, як радісно світить рання зоря на майському чистому небі між рожевими легкими хмарками. Саня була жвава, проворна, ворушлива, гостра в словах, любила говорити плавко, швидко, полемізувала часом різко й загонисто. Розумна розмова показувала, що вона багато читала, багато знала й усім цікавилась. Нервова зроду, Саня обзивалась на всі сучасні питання життя й науки. Жіноче питання вона найбільше приймала до серця й говорила за право жіноче з сльозами в очах. Саня була дочка одного "совітника" канцелярії в Кишиневі. По батькові й по матері вона була кишиневська

українка. Мурашкова була з мішаної сім'ї, її батько був одеський українець, а мати грекиня, родом з Смирни. Мурашкова була красуня щирого класичного типу. Матове біле лице було ніби виточене з слонової кості; пишні великі темні очі були блискучі, неначе лили з себе світ. Густі, чорні брови були наче намальовані пензлем на чистому чолі. Червоні уста, виразні, з звивками, з ямочками посередині, як у грецьких статуй, показували велику завзятість. Мурашкова мала вдачу нерівну: часом була тиха, мовчазна, а часом нервова, говорюча. Як усі ті, що мають класичне лице, вона була ніби спокійна, тиха, навіть холодна й байдужна на взір, але в її душі, в її серці притаїлись і теплі іскри, ладні спахнути полум'ям…

Саня й Надя Мурашкова були великі приятельки й, як кажуть, помазані одним миром; вони читали ті самі наукові книжки, встоювали за право женщин, мали сливе однакові пересвідчення. В принципах вони були космополітки, як люде без національності. На цю стежку потягла їх мішанина в національностях в місті, незнання народу, великоруська школа з некраєвою, великоруською мовою й теоретичність їх пересвідченнів, ще неприложених до будлі-якого доброго, путнього діла на практиці.

Надворі було тихо. В садку пахло свіжою молодою травою. Вузька алея, обставлена старими акаціями, була схожа на тунель, пробитий в зеленій гущавині дерева й залитий фантастичним зеленкуватим світом. Проміння пронизувало те зеленувате сяйво й сипалось на землю золотими зернами. Роса крапала з листя й блищала на льоту іскрами брильянтів.

— Господи, як не хочеться мені йти в той банк, — сказала Мурашкова, — така нудна й некорисна там робота. Лічи та вилічуй проценти…

— А ти б хотіла отут сидіти під "кущами дерев", згорнувши руки, та літати мріями в емпіреях! — сказала Саня. — Життя нам дано для праці.

— Знаю, добре знаю! — сказала Мурашкова. — Я грекиня по матері, людина практична; дома роблю, як наймичка. Але я, бачиш, встоюю за працю, з котрої була б якась користь людям. А то… тільки заробляю на хліб. Маємо дім, маємо клапоть поля й маленький виноградник, а на прохарчування все-таки це все не постачає; та, сказати правду, я проти самого принципу банків: ми служимо багатим, ситим людям, а не людськості. Ви педагоги — ви якесь годяще діло робите. Але, сказати правду, як то ти, Саню, видержуєш в тій єврейській школі з твоїм здоров'ям? Там же, мабуть, таке повітря, що й дихати важко, — сказала Мурашкова.

— Мушу видержувати, — сказала Саня, — часом в класах така смердота, що в мене аж голова морочиться. Але що ж маю робити? Скінчила я вісім класів в гімназії. Сиджу в батька без роботи. А я хочу якогось діла, і діла доброго. Я сама просвітилась наукою й повинна нести просвіту в маси, й передніше за все піднімати нашу сестру, розвивати женщину. Між усіма женщинами єврейська женщина найбільше подавлена. Я маю на думці єврейську женщину, цю невільницю Мойсеєвого закону. Ти знаєш, що поки єврейська дівчина не вийде заміж, поти вона не має права навіть ходити в синагогу… Здається, на неї не вважають як на людину… А вона ж така людина, як і ми… Де вже тут шукати поетичної обстави, парфюмів, смирни та фіміаму. Пішли ж деякі з наших в народ, а там не до смирни та парфюмів…

— Чи не час нам на службу? — спитала Мурашкова й глянула на годинник.

— Ні, ще не час. Чого це ти така спішна сьогодні? — обізвалась Саня. — Подишмо ще чистим повітрям. Я люблю цей закуток садка; старі, голі стовбури акацій неначе намальовані на зеленому фоні густих кущів. Он дві довгі гілки звісились униз, наче зелені крила з дрібчастими перами. А хрущі? як ліниво та дляво, неначе спросоння, перелітають з гілки на гілку. Он пташка кинулась на хруща, вхопила й понесла собі на снідання.

— Споконвічна борня за життя, за їжу, — обізвалась Мурашкова.

Саня замовкла й задумалась. Вчора ввечері в їх був молодий вчитель Комашко й зацікавив її розмовою. Вона чогось пригадала його розмову, кинула очима по довгій алеї й неначе сподівалась його стрінути.

"Може, він вийде в садок погуляти; може, я побачусь з ним, поговорю, докінчимо почате вчора змагання, що так зацікавило мене", — думала Саня. І в неї очі потягло в глибокий, далекий кінець алеї, залитої тихим зеленим світом. В кінці алеї замріла висока рівна постать молодого панича.

"Він, неначе він... але ні. Він нижчий на зріст, хоч і такий рівний станом та чорнявий, — подумала Саня. — Ні, не він. Тип східний; надісь, якийсь грек або армянин".

По алеї гуляв не Комашко, а грек Аристид Селаброс. Він углядів, що на лавці сиділи молоді панни, й повернув на Пушкінську алею, щоб на їх подивитись. Тихою ходою наближався він до паннів, високий, рівний станом, довгобразий, з гарним класичним лицем та з короткою кучерявою борідкою. Здавалось, ніби статуя давнього бога Еллади несподівано ожила, знялась з підставки й пішла тихо по алеї. Довговасте матове, трохи смугляве лице, великі блискучі чорні очі, довгі кучеряві вії, густі рівні брови, тонкий ніс, чорні, наче воронове крило, кучері — усе в йому нагадувало про далекі гарячі східні краї, тропічне сонце, гаряче небо: там родяться й формуються такі палкі очі, повні вогню. То був тип мужньої східної краси, гарний і дужий, граціозний і величний, наче молодий бенгальський лев. Повні звивчасті виразні уста в Селаброса червоніли здалеку серед зеленого листу, неначе польова маківка червоніє в зеленій пшениці. Селаброс порівнявся а паннами й помаленьку обвів їх гострим пронизуючим поглядом; здавалось, він вибирав, котра з їх краща й варта уваги.

— Ну, та й пишна ж постать! — обізвалась тихенько Саня. — А як гордовито поглядає на нас! Неначе згори вниз дивиться на нас!

— І справді пишна: очі гострі; гляне — неначе ножем різне, — обізвалась Мурашкова.

— Не люблю я таких грізних гострих очей: такі очі мені не уподобні, — сказала Саня.

— Знаю за це. Тобі подобаються очі голубині, смирні, а мені подобаються от такі гострі й навіть жорстокі очі: в їх є якась сила, мужність; в їх світиться завзяття, воля, запал серця, — сказала Мурашкова.

— Любиш вулкани! Гляди лишень, Надю, щоб не опектись од тих вулканів, — сказала Саня, — а ваші східні грецькі та армянські вулкани таки справді небезпечні; вже надто багато в їх огню. Я боюся тих страшних, грізних очей; гляне на тебе чоловік і, здається, каже: стережися, бо з'їм тебе без солі й без хліба.

— Ну, в нас на Бессарабії вулканів нема, — сказала Мурашкова, — це я сказала так собі навмання.

— А вид, наче в статуї Гермеса! Цур йому! ще присниться, — жартувала весела Саня, — не дурно я сьогодні прокинулась наче несамовита в п'ять годин й вже не могла потім заснуть: мабуть, душа чула, що сьогодні до нас наближиться вулкан, хоч і без полум'я.

— Я люблю класичну паничівську красу. Страх не люблю тих кривих лиць! Це, може, тим, що в мене плине половина грецької крові, — сказала Мурашкова.

— А мені не до вподоби ваша класична краса: в неї вже дуже все пригладжено та прилизано. Через дуже регулярні, але холодні пружки лиця ані кришки не просвічується людська душа. Тимчасом як маленька хиба ліній в лиці, звивок в бровах, в устах виявляє часом душу чоловіка, його серце, його вдачу, — сказала Саня. — І вже чого не люблю й не

зношу, то тих повних, червоних, гладких паничівських морд. Од їх так і тхне матеріальністю, землею, а не духом, навіть, вибачай, різницями та сирим м'ясом.

— Чи не підводиш ти часом свого Комашка під цей френологічний принцип? В його лице не класичне, хоч і не погане! — сказала Мурашкова.

— Не думай, що мені подобається Комашко! Він людина розумна, розвита, і в його очах світиться думка. Я люблю розумні очі, не ваші волоські та грецькі, трохи волячі очі, — сказала Саня.

Тим часом Селаброс вернувся назад в алею й знов пройшов тихою ходою проз паннів, бистро кинув на їх своїми орлиними очима. Але його очі одразу стали тихі, навіть якісь солоденькі, ласкаві; він обвів ними Мурашкову, неначе погладив м'якеньким оксамитом.

— Тікаймо! Цей грек робить нам очки, — сказала Саня й схопилась з лави.

Панни встали, пішли на велику алею й стали гуляти. Саня спочатку йшла помаленьку, але як розбалакалась, то все йшла швидше, а далі трохи вже не бігла.

— Чого ти, Саню, так біжиш? Я аж втомилась, ледве поспішаючи за тобою, — сказала Надя.

— Хіба ж я біжу? Я йду, — обізвалась Саня.

— Ти не ходиш, а, здається, пурхаєш. Колись пурхнеш з садка та й полетиш на небо за ідеалами, — сказала Мурашкова.

— Як часом полечу в небо, то ти, Надю, лети за мною навздогінці, вхопи мене та й потягни додолу, — сказала Саня й зареготалась на ввесь садок.

— Одначе час нам йти на службу, — сказала Надя.

— Ой час, час! Прощай, зелений садочку! прощай, свіже повітря. Піду нюхати цибулю в жидівській школі ради принципів; але для принципу й його поспіху в житті усе можна витерпіти, — сказала Саня й бігцем побігла в одчинену браму садка.

Мурашкова пішла в банк. Селаброс пішов слідком та назирці за нею. Він примітив, що панна увійшла в банк.

"Служить в банку, — сказав сам до себе Селаброс. — Але ж і краса! І як оце я її й досі не вглядів? А вже я тебе, красуне, висліджу й познайомлюсь з тобою, бо полюбив тебе. Які оченята! Які уста! Ще й май надворі! Ой красуня ж! Лице неначе виточене, очі ніби вправлені в срібло. Краща, ніж мадам Кречулеско; багато краща, ніж панна Савицька. Треба цих кидать. Цур їм! Остогидли! Час починати новий роман, роман майський. Новий, цікавий роман!" — Цю останню фразу Селаброс не подумав, а сказав голосно, трохи не крикнув. Якась пані йшла проз його, почула ті слова й подумала: "Який же це вийшов новий такий цікавий роман, що цей грек аж кричить за його на вулиці? Аж треба спитати в читальні Грищенка".

Вже не один роман був в житті гарного Селаброса. До його краси, до його повних червоних уст липнули молоді й панни, й панії, як метелики падають на світло, й не одна з їх посмалила свої легенькі крильця…

Селаброс насилу висидів в скарбовому банку, де він служив. Чорні брови, чорні очі в Мурашкової не виходили в його з думки й манили й дражнили його. Він ледве діждався кінця, вхопив бриль і побіг на ту вулицю, де стояв той приватний банк, в якому служила Мурашкова.

Притаївшись за одним портиком, він не зводив очей з дверей в банку. Незабаром двері одчинились. Селаброс углядів, як з дверей виглянуло лице Мурашкової з чистим, наче намальованим профілем. Мурашкова пішла садком. Селаброс пішов слідком за нею. Кудою йшла вона, тудою йшов і він: вона одчинила хвіртку й увійшла в свій двір. Селаброс спинився перед хвірткою й прочитав на табличці: "Дом жени надворного совітника Зої Полікарповни Мурашко".

"Що це за проява! — подумав Селаброс. — В неї вид грецький, а прізвище українське".

З хвіртки вискочила горнична, сільська українська дівчина, тільки що привезена з села.

— Хто живе в цьому домі? — спитав у неї Селаброс.

— Наша панія, — сказала весела дівчина по-українській.

— Та вже ж твоя панія, коли ти в неї служиш. Але ж хто вона така? Чи руська, чи грекиня?

— А бог її знає, хто вона така; знаю тільки, що вона удова, говорить якось чудно, не по-нашому, — сказала горнична.

— А як же вона говорить? — заговорив до неї Селаброс чистою українською мовою. — Вже ж таки ти тямиш: чи по-руській, чи по-молдавській, чи по-армянській.

— А хто його втямить! Як зійдуться гості, то шваргочуть, мов ті жиди. Здається, панія з греків, бо до неї приходять в гості здебільшого греки, — сказала горнична.

"З греків? гм… Сміливо піду сьогодні до неї на чай. Я грек. Мене стара радо привітає як земляка. Греки міцно держаться купи й в Одесі, й в

Кишиневі... Тутечки я буду як свій, серед своєї сім'ї", — думав Селаброс і повернув додому.

II

Того ж таки дня в домі матері Наді Мурашкової, старої грекині Зої Полікарпівни, зібрався по обіді кружок молодих паннів, Саниних та Надиних товаришок. Невеличкий дім старої удови Зої стояв серед двора, по східному звичаю. В просторній, але низькій горниці стояли коло двох стін широкі турецькі софи, обкладені коло стін круглими подовжастими подушками, неначе товстими качалками. Попід софами були розстелені молдавські килими з ясними, червоними та зеленими смужками. Такі самі килими були простелені через усю кімнату трьома рядками. Один куток до самої стелі був заставлений образами в позолочених рамах, а під образами стояв судничок, на котрому так само стояло три образи. По обидва боки образів, од стелі, спускались до самого долу білі прозорі мушлинові завіси. Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за ширмою стояла постіль молодої Наді Мурашкової. Вікна були, по старосвітському звичаю, забиті рідкою залізною решіткою од злодіїв.

Молоді панни обсіли софи в вольних позах. Як кому було уподобно. Саня сиділа на софі, підобгавши під себе ноги. Махнівська прилягла, обпершись ліктем об круглі подушки на одній софі, а Надя Мурашкова на другій. Вечірнє майське сонце заглянуло в вікна й залило усю кімнату ясним світом. Куток з образами в широких позолочених рамах аж світився й кидав жовтогарячий одлиск на стелю. Червоні здорові рожі на ширмах наче жевріли. Кімната блищала усякими кольорами, різкими, пістрявими, неначе турецька матерія або перський килим. Сонце розсипало золоті проміння по софах, по килимах: ясні кольори в обставі кімнати стали ще ясніші й різкіші. І та обстава, блискуча й різка, чудово приставала до темних південних блискучих очей, до чорних брів в молодих паннів. Одна білява Саня між паннами була неначе біла лелія між червоними трояндами. Молоді товаришки Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб читать в гурті нові наукові книжки. Тут вони на волі перечитували усякі нові книжки, й наукові, й контрабандні,

обмірковували перечитане, змагались за принципи, складали й вироблювали собі вольні пересвідчення, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів. Вольна розмова, вольні думки, жарти на волі, а то й веселі співи часто лилися тут, як вольний весняний шумливий потік ллється в зелених берегах. Усі молоді панни були або українки, або були з мішаних по національності сімей. Між ними не було ні одної молдаванки. Молдаванки одійшли в свій аристократично-національний гурт: гурток Сані та Мурашкової був не національний, а космополітичний.

— Чи ви знаєте, яку неприємну звістку я вам скажу: батько мій не згоджується пускати мене в університет, — сказала Саня.

— Не може бути! — промовила Надежда Мурашкова. — Чудно мені. Твій батько людина розсудлива, просвічена, любить тебе.

— От через те він і не хоче пускати мене, що мене любить, — сказала Саня, — але я таки поставлю на своєму. Я бажаю вищої просвіти й її таки добуду! Ми можемо добути своїх прав, прав женщини, тільки через вищу просвіту.

— Просись у батька й їдь з нами в університет, — обізвались дві сестри Махнівські, — ми без тебе не поїдемо.

— Поїду, хоч мушу посваритись з батьком. Що я раз задумала, те повинно статись, — сказала Саня й вдарила легенько рукою по столі. — Я присвятила себе педагогії, й педагогії, передніше за все, для женщин, щоб вивчати й довести до вищого розвитку наших принижених сестер.

— Тільки з вищою просвітою ми станемо вольні, матимемо право жити самостійно, знайти будлі-яку службу і… потім виходити заміж по любові або й зовсім не виходити, як кому буде уподобніше. А то знаєте, як буває на світі: панни часом йдуть заміж не по любові… — обізвалась Надя Мурашкова.

— Куди там по любові! — сказала Саня. — Хто виходить заміж по серцю? Йдуть заміж так, як паничі займають урядові місця. Яка ж там любов! Вийди отак заміж та й раюй: літай в ефірі небесному, позирай на якусь чорну бороду та нюхай небесний фіміам цигарного диму. Ото рай! ото щастя!

— Або милуй та цілуй якусь гладку товсту морду, що й глянути гидко, — сказала Мурашкова. — Це теж світлий рай!

— Жарти жартами, а вчора мачуха дуже мене розсердила. Вирекла таку гадку: коли панна йде в університет, то це все одно, що вона йде в солдати. Аж до сліз мене довела.

— Твоя мачуха й деякі панії дивляться на жіночу вищу просвіту як на якісь нові модні сукні та капелюші незвичайного фасону, — сказала Мурашкова.

— Ти, Надю, бачила, який капелюш виписала собі а Парижа, мадам...

Саня оглянулась і спинилась. В кімнату ввійшла наймичка.

— Мадам "Люлю"... — сказала Саня наздогад...

— Бачила, бачила, — сказала Мурашкова. — В неї грошей сила, то й дуріє.

— А мадам "Сусу" оце пустилась в лібералізм: попиває не винце, а таки горілочку... з молодими гусарами... Це вона так чудно розуміє лібералізм, — сказала Саня.

— А мадам "Муму"! — сказала Мурашкова, вкорочуючи прізвища й поглядаючи на двері, куди вийшла наймичка, — виписала оце недавно для гостинної ту мебіль, що була в Парижі на виставі; за одну камоду втелющила тисячу карбованців! А полюбовників у неї! По два разом

крутяться коло неї, бо, мабуть, одного мало. Дуріє з нудьги та од розкоші. Ні, якби в їх було менше грошей, то й не дуріли б. Економічне, соціальне питання — це для мене перше од усього. Я практична людина передніше за все.

— А оце недавно мосьє "Куку" казав знайомим: "В мене вже заведено програти щороку в карти двадцять тисяч карбованців! Такий в мене звичай". Нівроку! Двадцять тисяч карбованців! Це не жарти. А скільки можна за ті гроші позаводити шкіл? Навісніють од розкоші, — сказала Саня.

— Якби їх усіх поставити до роботи, щоб самі собі заробляли на хліб, то й не дуріли б, — сказала Мурашкова. — Оце позавчора молодий гусарик "Зузу" катав на коні й хотів перескочить через екіпаж, в котрому їхали його знайомі панни. Це теж розумні жарти.

— Мосьє "Гого"! Теж гарний! — сказала Махнівська. — Оце недавно позивався з мужиками й одтяг у їх поле, що вони орали ще, мабуть, споконвіку... але... не мали документів чи їх десь втеряли. Хоч і в самого мосьє "Гого" теж не було документів на ту землю.

— Знаєте, яке питання кинув мені вчора Комашко, та ще з докором? — сказала Саня. — Він докоряв мені, що я космополітка, не знаю й не люблю народу, що я не національна людина, що я не дуже-то демократка. Він вважає космополітизм на Україні і в усій Слов'янщині без національного грунту за непотрібне, не сьогочасне й навіть шкідливе діло. Я задумалась над цим новим для мене питанням.

— Гм... гм... Я не знаю народу... Я зросла в місті.. Гм... трудно... це для мене нова ідея...

— А мені не трудно, бо я зросла в Херсонщині в містечку, бо я знаю, що я українка. Хіба ж ви великоросіянки? — говорила Махнівська до паннів.

— І то правда… по національності — ми ні се ні те. Але ж я ніяк не погоджусь в цьому принципі з Комашковим, — говорила Саня. — І то правда, скільки тих принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш міркувати та метикувати…

— То не метикуй. Адже ж мадам "Муму" та "Сусу" не дошукуються та й сплять спокійненько, — сказала Мурашкова.

— Гм… Цебто — живи, аби тільки животіти… живи життям курячим. Спасибі за раду, — сказала Саня. — Комашкова думка збиває мене просто з пантелику. Я знаю, що націоналізм прусський — діло консервативне й негуманне, бо робить діло непотрібне для культури, пригнічує інші народи. А Комашко каже, що український націоналізм — то зовсім інше й нове діло, бо він злучується з гуманними, просвітніми принципами, з прогресом, встоює за маси, за народ. Український націоналізм, навіть історичний, козацький, а найбільше в своїй давнішній формі був теж — свобода й прогрес. Передаю його розмову до слова. Мій папа згоджується з Комашком і думає так само, як і Комашко. Тим часом ці усі принципи для мене мало зрозумілі. Ніяк не перетравлю їх в думках.

— А я їх дочиста розумію, — сказала Махнівська.

— Гм… гм… трудну роботу завдав для моєї голови Комашко, — сказала Саня.

— Цебто як прикласти ці принципи до діла, то треба або йти в народ, або силкуватись, щоб націоналізуватись й з народом зливатись? — обізвалась Мурашкова.

— Воно б то так… Логіка приводе до такого кінця; але… але… гм… — сказала Саня й знов задумалась. Пішло змагання, трохи не сварка за принципи.

Одні панни встоювали за те, щоб добувати передніше за все вищої просвіти; Надя стояла на тому, що економічне питання найпотрібніше; другі говорили проти деспотизму. Піднявся галас, гаряче змагання. Майське сонце неначе вливало завзяття в душі, тривожило думи, давало свіжість думкам. А молодість, а розбуджені думки не давали спокою, непереможно намагались на складання пересвідчень і розумних поглядів на все, на все, що панни бачили в житті навкруги, чого вони сподівались в житті.

Несподівано двері в кімнату одчинились. Увійшла Надеждина мати, стара Зоя Полікарпівна Мурашкова, чорнява та смуглява на виду. Вона була напнута чорною вовняною хусткою, убрана в чорну сукню й держала чотки в руках. Здавалось, ніби черниця увійшла в кімнату.

— Що це в вас за галас! Добривечір вам! — сказала вона до паннів.

— Доброго здоров'я, Зоє Полікарпівно! — гукнули усі панни.

Стара Зоя вміла говорить по-грецькій і говорила добренько по-молдавській. По-великоруській вона ніяк не могла вивчитись добре говорити, мішала великоруські слова з українськими, ще й до того шепеляла в вимові, як шепеляють усі греки, що не зросли в Росії, їй великоруську мову було навіть трудно розуміти.

— Де це ви були, Зоє Полікарпівно, — спитала в неї Саня.

— Була в церкві на вечерні та молилась за вас богу, бо знаю, що ви богу не молитесь. Молилась за тебе, Саню, щоб тобі бог послав гарного жениха, якогось царевича або князя, — сказала Зоя.

— Ого! дуже високо для нас! Я заміж не піду. Я буду жити для науки, для просвіти, — сказала Саня.

— Ой ти, ти, моя біла рожа смирнська. Ще спить твоє серце. Прийде час, то й покинеш свою науку. Якби мені сказала та біла лелія, що росте в садку: "Не любитиму", — я б пойняла їй віри. А ти жива квітка: в тебе є серце, ще й до того твої щоки, як білі лелії; в тебе уста, як повна троянда, в тебе очі сині, як небо. Не йму віри тобі.

Зоя обняла Саню й поцілувала її в чоло; вона любила Саню більше за всіх паннів.

— Яка я біла лелія та рожа? От ваша Надя — так правда, що троянда, — сказала Саня, — вона красуня, а я...

— Надя чорна троянда, а ти біла, — сказала Зоя.

— Хіба ж де ростуть чорні рожі? Може, в Смирні? — сказала Саня.

— Може, червона? — поправила Надя й засміялась.

Надя сказала матері по-грецькій про її помилку. Стара весела Зоя й собі зареготалась.

— А я ж по-вашому яка рожа? — спитала в Зої Махнівська.

— Ти... ти... жов... жов... зелена рожа, — обізвалась Зоя й сама догадалась, що не потрапила на колір: ті кольори по-великоруському вона все перемішувала з українськими та молдавськими.

Піднявся регіт. Дочка знов сказала матері по-грецькій про її помилку. Стара Зоя тільки рукою махнула.

— Надю! чи готовий самовар? Напою я свій живий квітник чаєм, — сказала Зоя Полікарпівна: в мене і в садку квітник, і в хаті квітник. Дивіться, панни, як зацвіли в моєму садку квітки!

Зоя просунула руку через залізні ґратки й одчинила вікно. Квітник цвів усякими квітками й був і справді схожий на Зоїну кімнату. Попід стінами кругом садочка неначе вилася гірлянда з бузкового цвіту. Над доріжками цвіли густі рядки синіх та жовтих півників, неначе зелене бадилля обсіли роєм квітчасті метелики. На грядках червоніли повні півонії. Огнем горіли букети жовтогарячих лелій. Розцвітались делікатні троянди центифолії. В вікно повіяло ароматом рож, вперемішку з гіркими пахощами волоського горіха та бузку.

— Моя мама трохи не цілується з квітками, — обізвалась насмішкувато Надя.

— Як у Смирні, як у Смирні мій квітник, — сказала Зоя.

— О, в вас поетична вдача, — сказала Саня до Зої.

— Люблю квітки, люблю вас, молодих, люблю й пісні. Після чаю заспіваєте мені. Я й сама колись співала: як я співала! та минуло моє, — сказала Зоя й здихнула. — Оце, як довго не несуть самовара, а я пити хочу, — сказала Зоя згодом.

Одчинились двері з пекарні. Надя Мурашкова внесла самовар, поставила коло порога, а сама метнулась до камоди шукати скатерки. Вона вийняла попелясту скатерть і хотіла застелити стіл.

— Надю, застели-бо стіл білою скатертею! Я люблю білий колір, — сказала Саня, — в йому є щось ідеальне, ідеально чисте.

— Вже й в тебе смак! Чорний колір кращий. Я люблю чорний цвіт, — сказала Надя.

— Вулкани, вулкани, прикриті чорним попелом та лавою, — сказала насмішкувато Саня. — А під тим чорним попелом огонь! Скільки вогню. "Чорний цвіт, мрачний цвіт ти мне мил навсегда", — заспівала Саня.

Надя Мурашкова насупила трошечки брови. Саня виявляла її потайну вдачу, не для всіх паннів відому.

Стара Зоя знайшла білу чисту скатерку й застелила стіл. Од скатерки полився білий світ і залив і без того світлу од сонця кімнату.

Надя поставила на столі самовар і посадила поруч з собою Саню. Декотрі панни посідали коло стола, декотрі сиділи на софах. Надя наливала чай і подавала паннам.

— А чи переговорили вже своє? Я більше люблю, як ви жартуєте, бігаєте, співаєте. Ану, Саню, заспівай мені тієї гарної пісні, що в той раз співала, — сказала Зоя. — Як-бо вона починається: "Ой не світи, кониченьку, не світи нікому".

Усі зареготались. Зоя догадалась, що помилилась.

— Ні, не так: якось іначе... — сказала Зоя. Всі аж лягли од сміху. Одна Надя ані осміхнулась. Лице в неї було поважне. Вона рідко коли сміялась. Надя сказала матері по-грецькій за її помилку. Весела Зоя й собі зареготалась. Саня почала пісню. Стара Зоя забулась, що недавно прийшла з церкви, і, намотавши чотки на руку, підтягала Сані: "Ой не світи, місяченьку, не світи нікому; тільки світи миленькому, як іде додому". До їх пристали деякі свіжі голоси паннів. Одна Надя не співала: вона не мала голосу.

І свіжий, як здоров'я, майський вітрець, що повівав в вікна, і аромати бузку та рож, і майське сонце, і весняне тепло, й пісня — все ворушило, веселило молоді душі, розворушувало серце навіть в веселої старої Зої Полікарпівни, розвеселило її й нагадало за давні літа молоді на берегах синього південного моря.

Задзеленькав дзвоник. Двері в гостинній рипнули. Усі замовкли.

— Хтось прийшов. Це, мабуть, ваші грекоси вже збираються до вас, — сказала до матері Надя.

Увійшла горнична й сказала Зої, що прийшов якийсь панич.

— Який же це панич? — спитала Надя в горничної.

— Не знаю. Такий гарний, що й сказати не можна, — казала горнична.

Надя стривожилась і опустила очі. В гостинну увійшов Аристид Селаброс.

— А не в добрий час прийшов гість! — сказала Зоя Полікарпівна. — Так мені весело з вами; я саме розспівалась, а тут на тобі гостя!

— Одначе треба йти до того грека та поговорити за кукурудзу та пшеницю, — сказала Надя.

— Вийди ж і ти, Надю, — сказала мати.

— Ізроду не вийду! Од ваших греків тільки й чуєш, почому пуд пшениці та тютюну, почому кіло кукурудзи. Нецікава задля мене розмова, — сказала Надя.

— Зоє Полікарпівно! Як будуть сьогодні говорити за овес та гречку, то й я вийду до гостей. Це вже буде нова, цікавіша тема, — обізвалась Саня.

— О, ти вже наговориш! Побачимо, хто прийшов… Може, такий грек, що й сама вилетиш до його. Ой ти, моя ангорська кізочко, моє біле ягня! ти кіпрський виноград, — говорила Зоя до Сані.

— А може, я якийсь там мудрий трапезунтський полинь? — сказала Саня.

— Ой ні! ти кіпрське вино, — говорила Зоя свої смирнські порівняння і пішла в світлицю.

Панни в кімнаті трохи притихли. Надя сиділа мовчки й прислухувалася, що говорилось в світлиці.

"Чи той прийшов, що я рано бачила в садку, чи хтось інший? — думала вона… — Горнична сказала, що дуже гарний… певно, він. Коли б він", — майнула в неї думка, і їй забажалось побачити ті горді, пишні очі, що вона бачила того дня в садку. Вона почутила, що серце в неї почало тривожитись. В гостинній крізь двері було чуть дзвінкий голос, низький баритон. Говорили по-грецькій. Слова не долітали виразно, але баритон лився в розмові то голосніше, то тихіше, неначе пісню співав. Здавалось, ніби оратор чудовим голосом говоре промову з кафедри.

"Який чудовий голос! — йшла думка в Наді. — М'який, як оксамит, ласкавий і веселий. Ні, це не його голос. До його гордовитої постаті, до його суворих очей не пристає ласкавий м'який голос. Ні, це не він…"

І Наді чомусь стало шкода, що не той прийшов, кого їй несподівано забажалось побачити. Вона не чула, за що розмовляли приятельки, й сиділа, задумавшись.

— Надю! чом ти не говориш? Чого задумалась? Чи не літають твої думки в тих краях, де "цитрони стигнуть, де гордий лавр та мирт ростуть?" — сміялась з неї Саня.

Надя ледве вдержала легке зітхання: її дума неначе залинула в якийсь інший чудовий край, де й квітки кращі, і небо синіше, і зорі ясніші, і пісні голосніші…

В гостинній почулися ще й другі голоси. Надя впізнала по голосу двох агентів з Смирни, що приїхали на Бессарабію скуповувати пшеницю та кукурудзу. Розмова йшла грецька. Голоси товсті, низькі неначе булькотали та клекотали, як вода кипить та вбивається в ключі в здоровому казані. А той баритоновий голос, м'який, ласкавий, не заглушався. Надя ловила його артистичні сутони й тони.

Довгенько сиділа й розмовляла Зоя з своїми гістьми. Коли це двері з гостинної одчинились. Увійшла Зоя. В неї очі світились ще веселіше.

— Надю! причепурись та вийди до нового гостя. З Смирни! З Смирни! — трохи не кричала Зоя.

— Хто? Гість з Смирни? — спитала Надя в матері; і ця звістка стала для неї неприємна. "Не той, кого я ждала!" — подумала вона.

— Ні! Гість з Одеса. Його мати з Смирни, — сказала Зоя.

— Велике диво, що його мати з Смирни! Невже задля цього я повинна виходить до його в світлицю, — сказала Надя. — Я ж в Смирні не була.

— То зате я була. Його мати через дві вулиці, через дві вулиці! — говорила Зоя з запалом.

Панни засміялись. Надя й собі осміхнулась.

— Що через дві вулиці? — спитала Надя в матері.

— Єлена Кипрі! через дві вулиці! — говорила Зоя й кинулась шукати слоїків з варенням.

— Ви в такім запалі, що ми нічого не втямимо з ваших слів, — сказала Саня.

— Жила Єлена Кипрі, його мати, Аристида Селаброса, через дві вулиці од нас в Смирні! Моя давня подруга. Виходь-бо, Надю, мерщій, хутчій! — говорила Зоя і разом накладала варення з молоденьких волоських горіхів, варених на меду.

— Чого це ви такі раді, Зоє Полікарпівно? Чи не закохались ви часом в вашого знайомого гостя через дві вулиці… — говорила Саня.

— Ой ти! — І Зоя вжарти вдарила легенько по плечі Саню. — Ож вийди та подивись, який гарний гість: як сонце! — сказала Зоя.

— Ого! Ще попечусь, коли він такий, як сонце, — обізвалась Саня.

— Як місяць повний! — сказала Зоя.

— Коли такий, як місяць, то вийду до його: не так страшно, — сказала Саня.

— Ож глянь, то й побачиш. Ой моя біла овечко! Як побачиш його, прокинеться й твоє серце. Покинеш свої книжки та й позакидаєш їх на горище. Не бійсь, не видержиш! — сказала Зоя, і її гострі чорні очі заблищали. Видко було, що в неї в серці ще й досі тлів огонь і не погас.

— Ну, ні! — сказала Саня. — Лучче позакидаю бороди на горище: може, мишам на кубла знадобляться.

— Ой-ой, моя біла леліє! не знаєш ти ще світу й життя, — сказала Зоя.

Зоя поставила на піднос мисочки з варенням і три стакани холодної води.

— Щось там прийшло дуже цікаве, що ви наготували йому "дульчеца ку апа речи" (варення з водою), — сказала Надя по-молдавській.

— А хто передніше піде? чи "дульчеца", чи Надя? — сміялась Саня.

— Надя попереду, — сказала Зоя. — Надю, йди.

Надя причесала голову й вишла в світлицю. Коло вікна на стільцях сиділи два смирнські старі греки, агенти одної фірми. Один був старий, сивий, з короткою сивою бородою й з сивими бурцями. Його довговасте смугляве лице було ніби вставлене в білі рамки. На йому була одежа балканська: кафтан і ряса, зовсім як в духовних; кафтан був підперезаний широким на п'ядь парчевим поясом. Він курив люльку з довгого цибука.

Другий агент був нестарий чоловік в європейському убранні. Селаброс сидів спиною до дверей і балакав з ними по-грецькій.

Надя Мурашкова одчинила двері в гостинну. Селаброс оглянувся, схопився з місця й пішов до неї назустріч.

— Аристид Селаброс, син приятельки вашої матері, — промовив він до Наді по-грецькій.

— Я дуже рада познайомитись з вами. Моя мама вже казала мені за вас, — сказала Надя й подала йому руку. Селаброс здавався для неї тепер ще кращим, ніж вранці в парку: рівний станом, як струна; розкішні чорні кучері, м'які, як оксамит, лисніли проти сонця, наче воронове крило; очі не суворі, а ласкаві, ніби солоденькі; їх гострий блиск наче пригас. І ласка та любов світились в очах, як він пильно-пильно глянув Наді в очі.

Надя зрозуміла ту німу розмову очей, що говорить часом голосніше й виразніше од слів. Вона почутила, що на її вид ніби пахнуло теплом.

— Сідайте, будьте ласкаві, — сказала вона до Селаброса й сама сіла на старомодній софі. Софа була з високою спинкою й оббита ясною рябою матерією зеленого кольору, перемішаного з жовтогарячими квітками. На тому ясному пістрявому фоні Надина класична головка видавалась ніби намальована на картині.

Селаброс сів проти неї, вп'явся очима в її вид й вважливо кмітив за нею.

Надя примітила його пильний погляд, і її виразні, як в матері, очі заграли: неначе іскри заблищали в їх, наче замиготіло марево сонця. Світ в очах миготів, дрижав, як промінь сонця дрижить в краплях роси. Надя знала, що очі видають її почування, й прикрила їх віками. Селабросові здалось, що сонце сховалось за хмару, і в хаті стало темніше.

— Чи ви давно в Кишиневі? — спитала в його Надя по-грецькій.

— Ні, недавно. Я сам одесець і оце перейшов сюди на службу в банк, — сказав Селаброс.

— І я служу в банку, — обізвалась Надя.

— От ми й товариші по службі, — сказав Селаброс.

— Де ж ви передніше служили? — спитала Надя.

— Я служив в Одесі, в одній грецькій фірмі, що торгує пашнею. Але, знаєте, така служба мені не до вподоби; і служба й компанія не припадали мені до вподоби, — сказав Селаброс.

"От-от заговорить за пшеницю та кукурудзу", — подумала Надя, і самі чудові очі в Селаброса чогось втратили для неї свою красу, а його особість стала нецікава, звичайна.

— Чому ж так? — спитала Надя.

— Знаєте, той грецький кружок торговельний, матеріальний… — заговорив Селаброс вже по-великоруській, поглядаючи набік на двох греків-агентів, котрі по-великоруській нічого не тямили, — тільки в їх і інтересу, тільки й розмови, що за торговельні справи, за ціни на пшеницю, кукурудзу, тютюн…

— А вам це не подобається? — спитала Надя й почувала, що зраділа: Селаброс став для неї знов цікавий.

— Ой, ще й як не подобається! Я людина з просвітою, з вищим потягом: люблю читати й метикувати. Люблю людей метикуючих, розвитих. А там, знаєте, яка просвіта, який розвиток, яка філософія?

І Селаброс знов підморгнув скоса на двох агентів. Надя осміхнулась: вона знала філософію тих смирнських Арістотелів та Платонів.

— Я дуже рада, що познайомилась з вами, — сказала Надя. — Наш панянський кружок так само не цурається просвіти, дбає за неї, виробляє собі принципи. Сказати правду, й мені обридла тутечки в нас розмова раз у раз про торговельні справи, неначе більше нема за що й розмовляти.

— Я маю за велике щастя, що познайомився з вами. Бажаю од щирого серця познайомитись і з вашим товариством. Я людина з вищими поглядами. Мені хочеться десь вряди-годи одвести душу, побалакати за вищі погляди, за наукові питання. Інтерес науки — для мене найвищий інтерес в житті. Абстракція реального життя, світового, так би сказати, практичного — то найвищий потяг розвитого, вищого розуму. Абстракція

живих об'єктів доводить до чистої, ідеальної, найвищої абстракції; і ми конфеденціально складаємо собі ідеали, принципи, пересвідчення. А ті ідеали знов повертаємо в дійсне життя, обертаємо в космополітичні тенденції нашого розуму, як би сказати, в найпринципіальніші принципи.

"Розумний, тямущий чоловік! хоч я його й не гаразд втямила. Може, тим не втямила, що я ще не зовсім розвита розумом... не знаю вищої науки", — подумала Надя.

Селаброс скінчив тільки шість класів в гімназії, але читав доволі й був хлопець талановитий. Тільки часом він любив пускатись в абстракції і, як то кажуть, "заїжджав в хмари". Перед дамами й паннами він любив підніматись в ті хмари, говорив високим тоном, щоб напустити їм туману в очі і почванитись своїм розумом, і говорив таки добру абстрактну нісенітницю, хоч граматично неначе й добре складену. Перед просвіченими людьми він не дуже-то виступав з тими абстракціями.

— Я багато читав сьогочасних прогресивних авторів, авторів заграничних, не тільки читав, але й виучував їх сливе напам'ять. Я сам, бачте, часами люблю писати, а для цього діла треба научного грунту й розвитку. Без підвалин ніхто не будує дому. Я сам склав собі той міцний фундамент. Науковість — то інтернаціональна суб'єкція вселюдських, космополітичних стосунків, — пиндючивсь далі Селаброс нісенітницею, і Надя примітила, що його очі гордо позирають на неї, неначе кажуть: слухай і знай, що то ми таке!

"Або він дуже розумний, або я дурна, бо щось нічого не второпаю. Може, я ще не доросла до його розумом..." — думала Надя.

Стара Зоя несподівано перебила Селабросові усякі абстракції: вона винесла на підносі варення й стакан води.

— "Дульчеца ку апа речи! Пофтим" (просимо), Селаброс! — сказала вона по-молдавській та й схаменулась.

— Оце я в Кишиневі перемішала докупи усякі мови. Забулась, що ви грек, — сказала Зоя й сама з себе засміялась. — Просимо до варення!

— Спасибі, спасибі вам, Зоє Полікарпівно! — сказав Селаброс, легко поклонившись і осміхнувшись до Зої.

Очі в нього стали знов ласкаві, розмова ввічлива, підлеслива, манери делікатні, м'які, мов у сірійського араба. Селаброс кинувся до варення й їв його з великим смаком, як їдять солодке діти. Він запив стаканом криничної води.

— Добре ваше варення, Зоє Полікарпівно, — сказав Селаброс.

— А які "дульчеці" варила ваша мама в Смирні! Ми часом варили разом удвох, бо через дві вулиці жила вона од нас, — сказала Зоя.

— Ви й досі не забули рідного краю? — спитав Селаброс.

— Ой Аристиде, Аристиде! чи можна ж його забути? — сказала Зоя, мішаючи дійсність з мрійними згадками. — Які там кітри! яка айва! А квітки! які там рожі! такі завбільшки, як блюдечка. Виноград такий завбільшки, як сливи.

— А лелії, мабуть, такі завбільшки, як цідилки, — сміялась Надя.

Селаброс осміхнувся.

— Яка гарна була ваша мама панною! як намальована! — сказала Зоя, піднявши голову.

Вона придивлялась до Аристидового лиця й неначе чекала очима в його лиці слідів краси його матері.

"Гарний, як і його мати була гарна! От була б пара для моєї Наді", — подумала Зоя. Вона й забула за двох смирнських агентів, що балакали собі стиха коло вікна.

— А! просимо до варення! — згадала Зоя, обертаючись до греків.

Греки встали й несміливо приступили до стола, неначе школярі; очевидячки, їм було якось ніяково перед європейцями. Селаброс вичистив мисочки з варенням так, що старим грекам зосталось тільки по одному волоському горішку.

— Як же тепер живе ваша мама? — спитала Зоя в Аристида.

— Держить маленьку крамничку з тютюном та й живе сяк-так. Я посилаю їй потроху з свого заробітку, — сказав Селаброс.

— І добре робите! Ви добрий син моєї Єлени Кипрі, — сказала Зоя.

"І розумний, і красно й поетично говорить, ще й, знать, добрий", — подумала Надя.

— Ото й мій батько колись мав крамничку з тютюном в Кишиневі, як усі наші греки, — обізвалась Зоя, — але я вийшла заміж. Батько вмер. Мій чоловік служив за урядовця й не звелів мені торгувати. Купили ми невеличкий виноградничок та клапоть поля під огород та й проживали сяк-так.

— Продали крамницю, то й добре зробили, — сказала Надя. — Не знаю, як ви думаєте, а я думаю, що магазини, крамниці, залізні дороги повинні бути громадським, а не особовим добром, інакше це буде зловжиток, експлуатація однією особою цілої громади.

— І я так думаю. Я багато читав про це питання, багато думав, гм... багато думав і в цьому пересвідчився, — сказав Селаброс.

Селаброс говорив це усе, як кажуть, на вітер: йому було байдужісінько за ті питання. Він тільки хотів показати перед Мурашковою, що знає багато сьогочасних питаннів і цікавиться ними. Надя щиро йняла йому віри.

"Він з наших..." — подумала Надя Мурашкова.

— Ви думаєте зовсім так, як і я. Економічні питання повинні б мати в житті перше місце, — сказала Надя.

— Я цього не тямлю, — сказала Зоя. — По-моєму, хто торгує, той повинен і гроші собі в кишеню класти.

Селаброс і Надя осміхнулись. Вони сміялись з старої Зої, як з малої, нічого не тямущої дитини.

Ця розмова, мабуть, була для Зої не дуже цікава; вона встала й вийшла, щоб подати гостям чай.

— В нас скрізь здирство, — почав Селаброс. — Я давно задумувався над цим принципом, багато перечитав за це книжок.

— Я з вами згоджуюсь зовсім: от хоч би й наші басарабські пани... бодай не казати, — сказала Надя. — Живуть тільки для себе, не дбають ні про школи, ні за просвіту мас, ні філантропії в їх... Я вже їх добре знаю.

— Але, знаєте, є між ними й гарні люде, і я з такими ладен миритись. Оце я недавно зійшовся з одним. Він гуманіст, демократ. Заводить велику школу в своєму селі. Я оце недавно їздив у те село, щоб впорядкувати ту школу, — сказав Селаброс.

Він і справді їздив в село для цього діла, але уся його діяльність була в тім, що він доладу розставив в школі парти та столи.

— Якою ж мовою вчитимуть в тій молдавській школі? — нагло спитала в Селаброса Надя, пригадавши розмову з Комашком за народні школи на Бессарабії.

— Все одно, якою мовою вчитимуть… аби вчили добре, — сказав Селаброс. — Я й в цьому ділі космополіт. Аби школи були, аби школи! аби вчили добре, а мова… це… бодай не казать.

— Одначе ви грек, і не втратили, як я бачу, своєї національності? — спитала Надя.

— Я й грек і не грек: я одесець, громадянин усього світу. Я космополіт і становлю принцип космополітизму вище од усього.

— Я з вами зовсім згоджуюсь і навіть не розумію національних молдавських, українських тенденцій. Цих питань я ще не второпала добре, — сказала Надя.

— І добре зробили! — аж крикнув Селаброс. — Я був зійшовся з українцями… та… й…

Селаброс махнув рукою й насупив брови. Він терся коло українського кружка, бо добре вмів говорити по-українській. Але українці постерегли, що він людина легкодумна, що в його сила тільки в словах, а не в вчинках і роботі, що він грається на словах принципами, мов дитина цяцьками, ще й до того він на язик лепетливий. Гордий своїм розумом та красномовністю, він хотів бути скрізь приводцем. Од його одкаснулись, і він дуже зобидився. Терся він і коло "крайніх", але й ті не йняли йому віри й одкаснулись од його.

— Національне питання, національні справи — нісенітниця, — сказав Селаброс. — Чесність, правда, вільне слово, вільні думки, — які високі всесвітні, вселюдські принципи! Що може бути вище за їх? Хто не може привернутись до їх душею, серцем, полюбити їх, жити й радіти ними?

І голос в Селаброса став м'який, співучий. Він говорив, неначе почутливу для серця пісню співав. Надя не зводила з його очей, милувалась його червоними устами з ямочками посередині, блиском його чорних очей. Вона зітхнула.

"Тягне він до себе мою душу і думками, і очима, й устами. Він нашого табору людина, — думала Надя, причарована його красою. — Серце моє чогось стривожилось, закидалось в грудях..."

Легкий, делікатний рум'янець розлився по її матових щоках, неначе одлиск од букета червоних рож впав на білу лелію. Радість блиснула в її очах. Очі заграли. Світ наче займався в їх помаленьку, замиготів і блиснув промінням.

Селаброс примітив вплив і силу свого слова, своїх принципів і говорив, неначе зачаровував знахурством молоду палку душу дівчини.

Зоя внесла чай і поставила на столі. Вона попросила двох греків до столу. Розмова стала загальною. Надя вийшла до своїх подруг.

— Ну, що там за сонце з Смирни? — спитала в Наді Саня.

— Наша людина — космополіт. Але ж і розумний-розумний! А як він вміє говорити! Який він оратор! Правда, часом говоре так звисока, що я мало його розумію. Він трохи чваньковитий, як усі греки. Варто, Саню, з ним познайомитись, — сказала Надя.

— Нехай іншим часом, бо тепер мені час додому. Мачуха, мабуть, розішле за мною горничних по всьому місту. Вже вечоріє, — сказала Саня й попрощалась з Надею. Усі панни попрощались і порозходились.

Од того часу Селаброс приходив до Мурашкової сливе щодня на вечірній чай. Зоя Полікарпівна полюбила його, як сина, годувала

"дульчецами", не знала, де й посадити. Вона сподівалась, що Аристид буде сватати Надю.

Настав вечір. Мати й дочка вже звикли ждати Селаброса сливе щодня. Саня й усі її товаришки зійшлися з Селабросом, згодившись з ним в усьому як з космополітом. Він зовсім причарував молодих паннів своєю красномовністю, своїми поглядами... напустив туману своїми буцімто високими абстракціями, йому подобалась роль проводиря в кружку молодих, розвитих розумом паннів. Тиха, потайна, але палка на вдачу Надя закохалась в йому гаряче й щиро.

Минув тиждень, минув і другий. Аристид Селаброс щодня заходив до Зої на вечірній чай, а після чаю Надя, Саня й Махнівська ходили з ним на прогуляння в міський парк. Одного вечора прийшла до Наді Саня, прийшла й Махнівська. Селаброса не було. Зоя подала чай. Саня й Махнівська пили чай і жартували з веселою Зоєю. Одна Надя сиділа мовчки коло столу й задумалась. Чай довго стояв непочатий, вже й прохолов.

"Не прийшов сьогодні, — думала Надя. — Що це з ним сталось? Може, в його якесь діло трапилось в банку? Але в цей час діла не буває в банку: я добре цьому відома".

— Чом ти, Надю, не п'єш чаю? — питала в неї Саня.

Надя неначе прокинулась і механічно поколотила чай ложечкою. Сьорбнула вона зо дві ложечки, а її думки знов полинули десь далеко.

"Не дурно деякі мої товаришки натякали йому при мені за молдаванку, красуню панію Лупореско... Сміялись йому нею... Щось є. Може, він тепер сидить в неї за столом, п'є чай, розмовляє з нею. Вона гарна, неначе мадонна: очі карі, ясні, брови, уста кокетні... А він молодий, палкий. Він мене уподобав: це я добре знаю. Любить говорити зо мною за вищі принципи. Ми зійшлись в принципах, не так, як Саня з Комашком...

все змагаються. Ні! його душа якось одразу пристала до моєї душі... А сьогодні він не прийшов. Невже красуня Лупореско одіб'є його в мене? Невже я втеряю його?" — думала Надя.

Вона почутила, що іздригнулась од тієї думки, неначе на неї повіяв холодний мокрий осінній вітер. І недоброхіть вона чогось одразу зненавиділа ту панію Лупореско.

— Надю, пий-бо чай, бо вже усі випили! Треба посуд мити, — сказала Зоя.

Надя випила нахильці стакан чаю й другого не схотіла.

— Не прийшов Селаброс, — сказала Саня. — Підемо сьогодні не в міський парк, а в садок Романдина.

Саня, Махнівська й Надя пішли в садок Романдина. Той садок був розкинутий в кінці міста, на горі і по Боюканській долині. На боках гори й нанизу долини зеленів виноградник. Картина з садка на Боюканську долину була одна з найкращих в околицях Кишинева. Панни увійшли в садок і сіли на лавці над самісінькою горою. Вони мовчки одпочивали, задивившись на долину. Кругом не дуже широкої долини стояли гори, перетяті узенькими щілинами. На дні долини зеленіли огороди й блищали два маленькі ставочки, неначе дві склянки, кинуті між вербами. Половина долини вже потонула в тіні попід горами і неначе засипала; друга половина була освічена сонцем і жевріла червоним світом. Під горами в тіні біліло село Боюкани, біліла церковця. На горах і попід горами зеленіли виноградники, садки з волоських горіхів, абрикосів, черешень, біліли невеличкі молдавські хати, розкидані в виноградниках. Над долиною повівало спокоєм та свіжістю майського вечора. Тільки соловейки безперестану щебетали в вербах, ніби будили трелями засипаючу пишну долину.

Не встигли панни сісти на лавці й надивитись на картину, як позад їх почувся голос.

— А ви он де? Добривечір! — сказав голосно Селаброс. — Поезія! картина природи! май!

Панни озирнулись. Надя аж жахнулась, аж кинулась.

— А я вглядів, як ви йшли вулицею, й мерщій повернув сюди в садок. Швидко ж ви йдете! Гнався, гнався, та й не наздогнав вас. Прудкі ніжки маєте, — сказав Селаброс.

Опізнившись на чай до Мурашкової, Селаброс став за вуглом одної улиці й кмітив, куди піде гулять Надя. Він завжди слідкував за нею, де ступали її ноги: це в його була звичка — слідкувати або засідати на засідки на паннів.

Надя почервоніла. Вона невимовно зраділа, і в неї очі заблищали й заграли. Селаброс задивився на її очі. Він сів на лавці й мовчав.

Саня почала розмову. Вона переговорила своє й замовкла. Ніхто не обізвався й словом. Селаброс мовчав, Надя мовчала. Махнівська почала розмову, але їй розмова ніби рвалась і до кінця не доходила.

Саня постерегла, що вона й Махнівська тут зайві.

— Ходім, Махнівська: маю роботу, а ти мені поможеш в тому ділі, робота мала — за одним присідом і зробимо, — сказала догадлива Саня й встала з лавки.

Махнівська й собі встала, і вони пішли з садка. Селаброс довгенько мовчав і дивився на долину. Мовчала й Надя. І вона дивилась на долину, але нічого не бачила. В неї серце дуже тривожно тріпалось: вона почувала кожний рух його, чула кожне тріпання.

Селаброс поглядав на Мурашкову скоса, крадькома, не повертаючи до неї голови. Він примітив, що в неї щоки наче займалися й згодом ніби запалали.

Селаброс помовчав і знов скоса глянув на Надю.

Він був дуже досвідний і знав усі зміни дівочого серця; вмів читать по виду, по рум'янцях, по очах, як по книжці, і знав усі звивки серця, усі зміни почування. Очі в його стали хитрі, по-азійському хитрі, неначе в крамаря, котрий постеріг, що вже настав час останній раз забожитись — і покупець пойме йому віри, і він піддурить покупця…

"Час настав; треба приступати. Вона моя. Який цікавий роман! І як швидко дійшов він до щасливого кінця!" — подумав Селаброс.

— Ви так задивились на долину? Яка пишна долина! Є на що задивитись, — сказав Селаброс. — Якби ще тут по один бік долини було море… Я люблю море, може тим, що я зріс над морем.

— І я люблю море, — обізвалась Мурашкова, ледве вгамувавши своє серце. — Я не люблю тих дріб'язків краси природи, тих листочків та квіточок. Люблю велике море, як люблю високі поеми генія.

— Ви любите великі думи, високі поривання людського розуму? палкі поривання серця? Чи так? — спитав у Наді Селаброс.

Надя помовчала й подумала.

— Люблю і високі поривання людського розуму, і високі поривання людського серця, — сказала Надя, — але більше за все люблю розумне й корисне діло.

— Одначе ви служите в банку й порпляєтесь в нудних цифрах? — спитав у неї Селаброс.

— Ця служба зовсім негодяща, сушить мене, неначе літня спека землю. Але мушу служити, хліб зароблять, — сказала Надя.

— Душить вона й мене. Я почуваю, що я покликаний до якоїсь ширшої й вищої діяльності, — сказав Селаброс.

— До якої? чи розумової, чи поетичної, чи практичної? — різко поставила питання Мурашкова.

Селаброс трохи-трохи не прохопився: "До практичної, матеріальної", — до чого він і справді мав природжений хист, але схаменувся й тільки рукою махнув: розумій, мов, якнайкраще.

— Ходім та трохи походимо, — сказав Селаброс і встав з лавки. Надя встала й собі. Вона трохи заспокоїлась. Рум'янець трохи пригас на щоках.

— Як пишно розвилась оця алея! Ходім по алеї, — сказав Селаброс.

Вони пішли по алеї з старих волоських горіхів, що стояли довгими рядками понад самісінькою горою. Горіхи зовсім розвилися. Уся алея була пронизана вечірнім червоним сонцем і світилась наскрізь. Молоде листя пахло наркотичними пахощами.

— Величність! Ой, величність! — почав Селаброс. — І я її люблю в усьому: і в житті, і в поезії, і більш за все — в поезії людського серця. В красі людській, в красі дівочій, в дівочому серці є багато високого, поетичного.

Надя почула, що в неї серце ніби замирає.

— Краса дівоча — це найвища краса в світі, найвища поезія. Усі великі утвори геніїв тим великі, що генії найкраще постерегли ту красу: і красу лиця дівочого, і красу душі, делікатної, почутливої, — говорив

Селаброс, ступаючи тихою ходою попід широкими навислими гілками старих горіхів.

— Ви людина далекого Сходу, син класичної Греції, — несміливо обізвалась Надя, і її голос насилу було чути.

— Бачив я на своєму віку дівочі уста: класичні, виразні, звивчасті, з ямочками посередині, червоні, як польова маківка, повненькі, соковиті, як стигла черешня. Осміхнуться вони, з-під їх блиснуть білі дрібні зубки, неначе два разочки перлів. Щось пахуче єсть в тих устах; якимсь ароматом пахнуть вони, неначе пучок майської рожі в білому букеті конвалій. А як розгоряться вони палом, коханням, як розкриються од жадоби кохання, чуєш од їх ніби дух тропічних квіток, солодкий і п'яний, як пахощі цвіту померанців, туберози, датури...

Надя прислухалась, її зацікавила поетичність і красномовність Селаброса. "Але за чиї це уста він говоре? — подумала вона. — Десь-то він їх бачив... певно, в Одесі. Нащо ж він говоре мені за чужі уста, а не за мої..."

В Мурашкової здавило в грудях. Серце наче замерло.

— Бачив я дівочі очі, і не можу їх ніколи забути, — почав знов Селаброс, — в їх є ніби одлиск краси й пишності натури, і разом з тим в їх виявилась уся краса людської душі: в тих очах то світе веселий світ ранньої зорі, то смутний блиск вечірньої зірки, то горить гарячий промінь сонця... Злине радість на серце, — і з очей ллється веселий світ, сиплеться іскрами, дрижить маревом; впаде смуток на серце, і виступить в очах сльоза, — світ миготить, наче промінь сонця в краплях роси; коли запалає серце коханням, — тоді очі займаються, горять огнем. Ті очі манять, як мрія, і чарують, як поезія, і веселять душу, неначе майський день, і печуть полум'ям літа. Віка блискучі, рожеві; вії довгі... Ой очі, очі! хто вас бачив раз, той повік вас не забуде.

Селаброс замовк і скоса поглянув на Надю.

"Про чиї оце очі він торочить? Чи він сміється з мене, чи він мене дражнить? — подумала Надя, слухаючи поезію Селаброса. — Він мене не любить, говорить за чиїсь очі, не за мої. Невже я помилилась?"

Мурашкова почувала, що гнів приливає до її серця, душить в грудях. Вона глянула в вічі Селабросові, і її очі блиснули блискавкою. Селаброс очевидячки милувався тим гострим блиском її очей, як артист милується тонкими сутінями на картині.

— Ви знаєте, за чиї очі я оце говорю? — спитав Селаброс перегодя.

— Ні, не знаю! — обізвалась Надя, неначе прошепотіла.

Селаброс замовк. Вони йшли далі по алеї. Од старих гіллястих горіхів понависало довге необрубане гілля. Подовжастий свіжий лист, неначе краплі, понависав масами й зачіпав їх по щоках, по плечах, їх голови по плечі були ніби оповиті зеленим пахучим листом. Алея пірнала в тінь од гори.

— Ви хіба не знаєте, за чиї очі я оце говорю? — знов спитав Селаброс.

Він зумисне розпалював її серце, щоб вразити несподіванкою.

— Почім я можу знати? Хто знає чужу душу? — сказала Надя вже сердито.

— За ваші очі! — сказав Селаброс, і з тими словами він обняв її за стан і почав гаряче цілувати в очі, в уста, в щоки.

Надя ніби здеревеніла, стояла на одному місці.

— Ходім далі, моя люба, моя дорога! — сказав Селаброс, взявши Надю за руку, й хотів вести її далі по алеї. Надя стояла на одному місці; вона ще не опам'яталась гаразд.

— Ходім далі! — сказав Селаброс.

— Не піду! пустіть мене! — зашепотіла вона, й, озирнувшись назад, вона аж тоді зовсім опам'яталась. В алеї не було видко й душі.

— Ходім мерщій! там нас ніхто не вглядить! — сказав Селаброс і силоміць потяг Надю за руку. Вона подалась за ним, мов нежива.

Алея густішала. Необрубані гілки позвішувались низько й зачіпали їх обох за голову, за руки. Треба було нахилятись, щоб пройти далі. Стежки не було далі: там ніхто ніколи не гуляв. За алеєю було видно гущавину з кущів, оплетену здичілим виноградом. В алеї була густа тінь. Густе руно зеленого листу та гілок заслоняло алею зверху донизу, як густа зелена завіса. В кінці алеї, в гущавині, була неначе темна ніч.

— Не піду далі! — сказала Надя.

— Ти мене не любиш? — спитав Селаброс.

— Люблю, але далі не піду, — сказала Надя й почала пручатись.

— Йди або не чаруй мене очима! Твої очі — гострий ніж для мого серця! Я оддам за їх усе життя. Не печи мене очима!

Селаброс знов нагло обняв її й обсипав гарячими поцілунками її очі, щоки, уста. Надя випручалась з його обнімочку. Гілка зачепила бриля на голові в Селаброса й збила його. Він нахилився, щоб підняти бриля. Надя знестямки крутнулась і швидкою ходою мерщій пішла назад без тями в голові, ніби засліплена. Селаброс розлютувався, погнався за нею слідком і ледве встиг її наздогнати.

"Ні, це не молдаванка! До кінця роману з нею не швидко дійдеш. Доведеться або мудріше хитрувать, або прикинутись, що буду сватать її. Без неї не можу животіти, не можу дихати", — думав Селаброс, поспішаючи навздогінці за Мурашковою.

Надя повернула з алеї до виходу. З одного боку ріс цілий гай гіллястих оцтових акацій з голими стовбурами, з широкими пучками листатого верхів'я. Між акаціями було видко лавки; на лавочках сиділи якісь панії. Надя вгляділа їх і пішла поруч з Селабросом звичайною ходою. Вона вже зовсім опам'яталась, і їй почувалось, що ніби десь була пожежа й вона бігцем вибігла з пожежі, ніби опечена огнем. Селаброс довів її додому. Обоє й слова не промовили між собою. Прощаючись з Надею, він подивився на неї пильним, довгим поглядом, неначе хотів набратись того вогню, що палав в її очах.

Надя прийшла додому й застала там Саню й Махнівську.

— А що пак казав тобі Селаброс? — спитала в неї Саня.

— Ат! все за принципи! — знехотя сказала Надя.

— Ви ж, здається, зовсім погодилися в напрямку та в принципах, — сказала з недомислом Саня.

— Де там погодилися? — сказала Надя.

Од того часу Надя боялась сама виходить на гулянку. Селаброс слідкував за нею, неначе її тінь. Швидко після того Саня з мачухою та з сестрою збирались виїхати до Одеса купатись в морі. Надя надумалась і собі поїхати з ними, щоб утікти й сховатись од настирливого й нахабного Селаброса. Вона од того часу боялась, як огню, його палкого серця, боялась стрінутись з ним насамоті.

"Нехай мине трохи часу; може й моє серце втихомириться, коли я його не бачитиму, — думала Надя, од'їжджаючи до Одеса. — Або пригасне моє серце, або згорить од свого вогню".

III

В половині червця до Одеса приїхали купатись в морі два кишиневські молоді вчителі гімназії: Віктор Титович Комашко та Михайло Федорович Мавродін. Був тихий душний вечір. Комашко та Мавродін скупались в морі і йшли побережною вулицею, що вилася понад морем кругом заливу. Од складів вугілля піднімалась чорна легка курява й обсипала политу, мокру вулицю. Мостова з тесаного каміння чорніла од чорного пороху, неначе рілля. Повітря було гаряче, наче в натопленій хаті. Тхнуло духом порту: важким духом теплої морської води, смоли, земляного вугілля, диму од паровиків залізної побережної дороги. З политої мокрої мостової піднімавсь опар. Паничі дійшли до широких кам'яних сходів, що спускаються з спадистої невисокої гори, неначе широке розстелене полотнище. Всюди по сходах вештались пани з простирадлами в руках, обвитих ремінцями, панії з гарненькими плетеними кошиками в руках, з котрих витикались вишивані рушники та тонкі простирадла. На верхніх східцях вгорі сиділи густими рядками няньки з дітьми, мамки та усякі міщани, неначе кури на сідалі. Паничі вийшли на верх сходів, неначе вилізли на якусь башту: вони аж обливались гарячим потом.

— Сідаймо тут коло кофейні та нап'ємось чаю, — сказав Мавродін, — нема спроможності йти додому.

— То й сідаймо, — обізвався його товариш Комашко, одсапуючи, — в мене усе тіло розімліло.

Вони сіли коло столика, що стояв з самого краю недалечко од сходів, коло самісінького кам'яного низького парапету. Парапет стояв над мурованою стіною, а під стіною на терасі гори коло самісіньких сходів

розстелявся парк з миршавих акацій; в садку жовтіли доріжки й стежки, що вилися до літнього дерев'яного театру. Комашко впав на стілець, сперся на широкий мурований парапет і дивився вниз на терасу, засаджену акаціями, на людей, що вештались внизу по стежках. Мавродін покликав служника, котрий вибіг з кофейні, гарної, як мавританська капличка. Слуга приніс чай. З-під напнутої над столиками та стільцями парусини було видно усей бульвар понад горою, на котрому вешталась подекуди публіка. Через парапет було видно усей залив, широку далеч синього моря, обидва порти; з одного боку заливу було видно плисковату Пересип над морем, з другого боку заливу піднімалась висока гора Ланжерон, котра вганялась в море.

Комашко та Мавродін мовчки дивились на широку картину заливу та моря. Сонце впало в степ за плисковатою Пересиппю. Небо горіло. Вода в заливі червоніла. Між червоним небом та водою чорніла довга смужка невисокого берега, що десь далеко-далеко тонула в імлі й була неначе намальована пензлем на червоному прозорому склі. Була година й суша. Надворі було тихо. На морі стояв великий корабель, спустивши білі вітрила, неначе крила, й ніби дрімав, мов лебідь на воді, а за ним на обрії видно було смугу сизого туману, в котрому ворушився пароход, а над пароходом пасмо чорного диму ніби плуталось в тому тумані, неначе чорна нитка в білій тканці… Залив, порти, рядки кораблів в портах ніби дрімали й засипали, вкриті синім шатром неба, облиті червоним гарячим одлиском од неба та води.

Трохи одпочивши, Комашко почав пити чай. Публіка все густішала на бульварі. Комашко придивлявся й вважливо слідкував очима по бульварі, бо напевно знав, що Саня Навроцька дійсно поїхала до Одеса купатись в морі. Несподівано він вхопив стільця за спинку й прихилив до стола.

— Для кого це ви готуєте місце? — спитав Мавродін. — Певно, для Сані Навроцької?

— Та вжеж! — сказав Комашко. — Вона тепер в Одесі.

— Мабуть, вийде на бульвар на прогуляння, — обізвався Мавродін.

Комашко був один з найлуччих педагогів в гімназії. Він був височенький на зріст, тонкий станом, з смуглявим матовим лицем і не кидався в очі красою. Тільки його великі гострі карі очі виявляли й глибоку думу, і велике завзяття. По батькові й матері він був українець, але одна його баба була грекиня: його великі гострі очі блищали, як у грека. Комашко родився й зріс на берегах Дністрового лиману. Чесний, правдивий, дуже нервовий на вдачу, він просто й сміливо виявляв свої думки, свої гадки, не здержувався в словах ні перед ким. Тоді, коли він говорив за будлі-який неправдивий, нечесний вчинок, в його руки трусились, голос тремтів, на очах виступали сльози. Перед нечесними людьми він більше од усього не міг вдержати течії красномовного слова, й говорив сміливо, й просто нехтував ними, й ненавидів їх.

Комашко, син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українську мову, бажав щастя й добра своєму народові. Для його як для демократа були дорогі інтереси як свого народу, так і інших слов'янських і навіть неслов'янських народів.

Мавродін був родом з-під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був грек, а мати українка. Він вмів говорить по-українській, зріс серед українського народу й звик до його. Як народовець він присвятив себе на службу українському народові. "Не заводить же мені Греції над Азовським морем! Буду працювать для того народу, серед якого живу", — говорив він Комашкові. І він пристав до українців. Мавродін держався такого самого погляду та пересвідченнів, як і Комашко, але був тихий, смирний чоловік, обачний та обережний в словах, навіть трохи хитрий. З його уст не злітало ні одного зайвого слова перед людьми незнайомими, чужими й небезпечними. Він тільки піднімав голос тоді, коли його проймала до серця яка-небудь викохана ідея, а найбільше ідея за національну самостійність, за українське письменство та добробут українського народу…

Випивши чай, Комашко знов повернувсь до моря й задивився на широкий морський простір. Задума й жаль засвітились в його великих виразних очах.

— Що ви таке вгляділи на морі, що так задивились на його? — спитався в Комашка з осміхом Мавродін.

— Задивився на море, — сказав Комашко, — бо люблю величність в натурі: люблю море, високі гори, стрімкі скелі. Хотілось би мені побачити високі гори, що верхами досягають до хмар, здорові ріки, широкі, без кінця прерії. Величність будить в моєму розумі вищі думи, високо піднімає душу. Як мені хочеться побачить великі європейські городи, постерегти їх життя, не матеріальне тільки, а й життя вище: прогресивний рух думок, соціальний рух, що прокладає стежки до нового прогресивного життя в наступаючих часах.

— А мене зовсім не кортить подивитись на те диво, — обізвався Мавродін, — доволі з мене й наших херсонських прерій та надморських наших городів.

— Люблю усе величне, грандіозне в усьому; люблю читати за славні великі історичні події, за великий рух народів, за великі реформи, за високі розумові питання, що запалювали, мов іскри, життя народів і піднімали його хвилями, як буря піднімає часом страшні хвилі на морі. Коли читаю за великі події, моє серце швидше кидається в грудях, дух піднімається високо. Здається мені, неначе я сам живу в ті часи, перебуваю усю турботу того часу. Коли читаю про заграничне сьогочасне життя, про заграничний будь-який рух, то ніби чую пульс того руху, чую одгомін його в своєму серці. Серце оживає, душа чогось радіє. Надія світить мені. Люблю життя, люблю ворушню, люблю заглядати уперед, сподіватись чогось кращого, жду з нетерплячкою. Летів би туди, злився з тим життям, та… люблю дуже рідний край… А наше життя? мертвота, однаковість, однотонність… Ні руху, ні свіжої думки: будень, усе будень, — і не знаю, коли те свято буде? Усе мертве, неначе ріки, сковані льодом.

"Знаю тебе добре; знаю твої сили і пал твоєї душі; знаю, що ти призначений на щось вище, але знаю, що грім б'є у високе дерево в лісі", — подумав Мавродін і здихнув.

Йому стало жаль свого приятеля.

— Правда ваша; сум бере, як подумаєш, — сказав Мавродін, — але чи ми ж тому винні?

— Знаю, хто винен, хто закував в кайдани нашу мисль, але од того мені не легше — сказав Комашко, — а як би хотілось пережити нову фазу людського життя, пережити мислями, взяти гарячу участь в ділі!.. Я хочу діла і діла доброго, на користь людськості і... мушу зостатись тільки з мислями, з задавленою енергією. Важко, невимовне важко! наче камінь лежить на душі. Чую, що якась темна, груба, некультурна сила насіла на нас і душить, як кам'яна гора! Але чую, що мене і сам чорт не задушить; іншим духом віє тепер на світі... Коли б хоч вернулось наше історичне минувше; який-то був би тепер прогрес! Я не говорю про форми нашого історичного минувшого життя... Форма його не сучасна... Але його дух громадський, вибірчий, вольний, як воля...

Комашко замовк і довго дивився на море, потім важко зітхнув.

— Чого це ви так важко зітхаєте? — спитав у його Мавродін.

— Хіба ви й не знаєте, чого я зітхнув? — обізвався Комашко. — Згадав Саню Навроцьку. Куди не піду, на що не гляну, думка моя за неї, неначе тінь моя за нею слідком ходе. Од того часу, як побачив її, як вподобав її, я неначе на світ народився. Неначе для мене сонце вийшло з-за хмар після довгої негоди та сльоти; наче сонце, освітила вона мою душу, звеселила серце, закрасила життя, збудила потяг до чогось вищого, кращого. Любов — велика психічна сила! Правду співають в пісні: "Ти в мене одна, як ясна зоря вечірняя світиш". Не знаю, чи будеш ти, зоре, світить для мене ввесь мій вік, чи незабаром зайдеш для мене навіки?

— Чого це на вас найшла така сумна поезія? — спитав Мавродін.

— Вільний час, одпочинок, море, поезія… а перше за все любов, любов — найвища поезія, світ для серця, сонце в нашому хмарному буденному животті, — сказав Комашко.

— Чи в вас з Навроцькою хоч трохи пішло діло на лад? — спитав Мавродін.

— Хто його зна, — сказав Комашко. — Не можу напевно сказать, бо не можу вгадати. Я часто буваю в її батька, цілі вечори балакаємо з нею. Часом вона буває до мене привітна, ласкава. Часом моя розмова її зацікавить; в неї очі засвітяться привітом, ласкою, дають надію. Але часом ми в чомусь не зійдемось думками й поглядами, довго змагаємось. Вона не дуже-то здатлива, стоїть уперто на своєму, а я не хочу поступитись своїми пересвідченнями. І я бачу тоді в її очах байдужність до мене, навіть холоднечу. Тоді я й сам збайдужнію до неї, навіть розсердюсь, і — вертаюсь додому з тугою на серці. Чи кохає вона мене, чи бавиться моєю вченою розмовою, — ніяк не вгадаю. Здається, я її зацікавив більше розмовою, ніж своєю особістю. Чи можна пак молодих дівчат причарувати розумом та сьогочасними питаннями?

— Трудно. Я їх багацько знаю, але мало між ними розвитих розумом, зацікавлених наукою, сьогочасними питаннями, їх причаруєш більш очима, ніж речами, — сказав Мавродін. — Але Саня не з таківських: вона серйозно цікавиться наукою й усякими ідеями, може, тим, що не вітрогонка якась, хоч і весела й любе жарти. Але, сказати правду, вона натуриста, ще й до того трохи опришкувата.

— І я це постерегаю. Але знаєте що? Ми з Санею ніяк не погодимось в деяких принципах, — сказав Комашко. — Вона людина правдива, щира, непотайна; дума й говоре сміливо, часом надто різко й гостро, її пересвідчення правдиві, щирі й гуманні. Але вона врешті — космополітка. Нашого українського, національного, народного питання вона або не

тяме, або не має до його спочування й потягу. Я бажаю, щоб моя жінка була зо мною однакових пересвідченнів в однакових принципах. З ворогом моїх пересвідченнів, таким, як Санина мачуха, я зроду-звіку не оженюсь.

— Не поберуся я й з такою панною, що буде виганяти з сім'ї, з дому національний український дух, народну українську мову, — сказав Мавродін.

— Космополітизм знайшов в Сані добрий грунт, — сказав Комашко, — хоч вона по батькові та матері українка, але зросла в Кишиневі серед мішанини сливе десяти національностей, не знає добре ні українського, ні молдавського народу, не знає гаразд мови ні української, ні молдавської. Та й мачуха її йде проти українщини й проти мене; вона, надісь, лякається мене й боїться за свою меншу дочку Маню, щоб я часом не мав на неї впливу.

— Як же старі стають до вас? — спитав Мавродін.

— Старий Навроцький людина проста, чесна, він одразу полюбив мене, а мачуха й досі скоса поглядає на мене, — сказав Комашко і втирив очі в червоне ясне небо, неначе в йому шукав собі поради.

В той час з'явилась на бульварі Саня Навроцька. З нею рядом йшла Надежда Мурашкова. Комашко вглядів паннів, схопився й побіг до їх назустріч; слідком за ним пішов Мавродін. Привітавшись до паннів, вони попросили їх сісти за стіл. Саня ступила на доріжку між двома рядками стільців та столів, потім ніби пурхнула по доріжці жваво й проворно і ніби впала на стілець. За нею, неначе навздогінці, повагом йшла Мурашкова; вона сіла коло стола поруч з Санею.

Комашко повеселішав. Очі в його засвітились. По його нервах, ослаблених од морського купання, ніби вдарила жива електрична течія. Мавродін миттю побіг до кофейні і звелів подати паннам чаю.

— Ой Вікторе Титовичу, чи нема в вас часом окулярів? — спитала весело Саня.

— Нащо це вам окуляри — спитав Комашко. — В Кишиневі ви їх ніколи не чіпляли на ніс; хіба оце за тиждень старі стали?

— Оце перейшла бульвар, та як глянула на убори одеських дам, то трохи не осліпла! — сказала Саня. — Рябо, червоно, зелено, жовто, синьо й усяково. Йде проти нас здорова, огрядна купчиха єврейка. Пописана й помальована, неначе індійський ідол. Я на її постаті налічила вісім кольорів! Подумайте собі: сукня ясно-червона, накидка темно-зелена, на шиї разок товстих круглих коралів і золотий здоровий медальйон на товстому золотому ланцюжку, ще й зверху рожева стрічка з довгими кінцями до пояса; на грудях синя стьожка: через усі груди до пояса теліпається золотий ланцюжок, а серед грудей зверху на ґудзику вона причепила золотий годинник, неначе орден якогось індуського лева або тигра. На голові чорний парик з начосами, а на парику копиця жовтих та червоних рож, а зверху стримить чорне перо. Прикиньте до того білі черевики з срібними застібками — і вийде американський парадовий індієць! Ну і вподоба в убранні в тутешніх дам! неначе в Константинополі, абощо.

— Мішанина східних та й європейських рас — мішанина й європейського з турецьким, — сказав Комашко.

— Та які багаті, неекономічні убори! — обізвалась Мурашкова. — Купецький Одес не знає економії.

— Отам-то мабуть принципів під тим париком та страусовими перами! — сказав Комашко.

— О, певно, багато: принцип кукурудзи, принцип пшона, принцип гречки, принцип полови — і пануючий принцип убрання біблійної Савської

цариці, — сказала Саня. — Це один принцип, що од часів Соломона та Савської цариці, надісь, тільки й дійшов до наших часів незмінно.

— Ви така палка оборонниця жіночого питання й нападаєтесь на дам, — сказав Комашко.

— В чому, в чому я оборонниця жіночого питання, тільки не в цьому; це зоставляю будлі-кому іншому. Я в своєму сірому добрі вибігла на гулянку між їх, неначе сірий вовк з лісу, бо кажуть же: "Що сіро, то й вовк", — сказала Саня й весело зареготалась.

— Добре ви обписуєте, їй-богу, добре! — сказав Мавродін.

— Пишуть же паризькі газети за дамські убори на великих аристократичних балах, — сказала Саня. — Якби в нас був такий звичай, то одеські газети мали б багатющий матеріал. Чи не скопіював часом Флобер в своїй "Спокусі св. Антонія" з одеських дам Савської цариці, що з'явилась в мріях святому Антонієві в Фівандських пущах?

— А в нас в Одесі є таки чимало Савських цариць, — обізвався Мавродін. — Он, гляньте, йде їх ціла метка, а ондечки за столом сидять аж чотири!

Саня замовкла й трохи зморщила брови; вона не могла знести, коли який-небудь панич говорив щось недоладне за женщин, або сміявся, або навіть критикував їх.

— Треба б намовити Селаброса; от намалював би їх в будлі-які газети! — сказав Комашко, — Ця робота якраз личила б йому.

Мурашкова кинула на його очима й почутила, ніби він пустив на неї гостру стрілку і та стрілка влучила її десь в саме серце; вона почувала, що в неї в грудях десь защеміло гостро й боляче. В неї очі стали сердиті, брови насупились.

— Ти, Саню, й сама обписала б незгірше Селаброса, — обізвалась Мурашкова.

— Якби я почала писати, то писала б не в одної чорнильниці, — сказала Саня.

— Одної чорнильниці було б вам мало? —спитав Комашко.

— Щоб обписати цей убір з маленькою, бачте, ілюстрацією, я поставила б на столі з вісім чорнильниць, я усякими фарбами, — сказала Саня, — почала б писати зверху, цебто з голови, чорним, потім жовтим, потім червоним, далі золотим, далі синім, ще далі зеленим, а на споді намалювала б червоні панчохи в срібних черевиках і підписала б: "Це індійсько-одеська благородно рождена маркиза од кукурудзи, вівса та ріпаку!" І послала б в "Новороссийский телеграф".

Саня зареготалась, за нею зареготались усі. Одна Мурашкова ані осміхнулась.

— Саню! Бога ради! Чого це ти так розходилась? — обізвалась Мурашкова з докором.

— Це на мене, бач, злинув поетичний дух з одеського бульвару, — сказала жартовлива Саня. — Найшла на мене поетична творчість, якої я в кишиневській куряві не чула в собі.

— Може, ви приїхали лічитись купанням од якоїсь слабості? — спитав в Сані Комашко.

— Борони боже! я здоровісінька. Але не думайте, що я приїхала на купання, як їздять наші степові дідички, щоб втопити нудьгу в морі, — сказала Саня. — Ця забавка коштувала б недешево і була б схожа на панські примхи.

— Я й не думаю так, — сказав Комашко. — А хоч би й так! Чом же не поїхати й не побавитись тому, хто мав вільний час, хто має за що забавлятись.

— Моя мачуха слабує на нерви, й лікарі послали її на море лічитись купанням, а вона взяла мене й сестру з собою, — сказала Саня. — Папа приїде до нас через тижнів два, потім буде навідуватись до нас, бо йому не можна кидать служби в канцелярії.

— Тобі, Саню, треба б таких ліків, щоб ти стала не така весела, — обізвалась Мурашкова.

— Ось потривай! Як почну купатись, то, мабуть, загублю в морі половину веселості, бо од морської води спочатку людина стає малосила, — сказала Саня, — тоді посідаємо, понадимаємось та й будемо мовчки дивитись одна на одну, — сказала Саня.

— Лучче не надимайтесь, бо веселість вам більше пристає до лиця, — сказав Комашко. — Чи довго будете купатись в поезії, чи то пак в морі?

— В поезії — ладна купатись цілий вік, а в морі, мабуть, до самої осінньої поезії, — сказала Саня.

"Ти сама вся поезія, й поезія розумна, висока, як поезія великих геніїв, — подумав Комашко і насилу здержав зітхання в грудях. — Чи для мене ти світитимеш, чи моє життя звеселиш своєю поезією, чи, може, на іншого спаде твій світ?.."

Комашко задумався й мовчки милувався веселими Саниними очима, ловив кожний її рух, ловив кожне її веселе слово. Усе, що вона говорила, здавалось йому сто раз цікавішим, і веселішим, і розумнішим. Він слухав її розмову й не міг наслухатись, неначе слухав якісь мелодії, гучні, веселі, чаруючі, що ніби сипались перлами, як радісні мелодії Моцарта.

— В якому ж місці ви думаєте купатись? — спитав у Сані Комашко.

— На Великому Фонтані. Ми вже найняли кімнати в монастирській гостиниці, недалечке од моря, коло самого монастиря, — сказала Саня.

— А ви самі приїхали? — спитав Мавродін в Мурашкової.

— Сама. Моя мати нездужає. Я з Санею буду жити на Великому Фонтані, в тій самій гостиниці, — обізвалась Мурашкова.

— А ми купаємось тутечки, в самому Одесі, — обізвався Комашко до Сані.

Ще ніколи Саня не здавалась йому такою гарною, як цього вечора. В легенькому сіренькому убранні, в солом'яному капелюсі з ясно-синіми незабудками, з блакитною стьожечкою на одному плечі, вона уся ніби сяла й звеселяла Комашка, наче теплий промінь весняного сонця. Ясно-синій колір дуже пристав ав їй до лиця.

Комашко примітив, що Саня зраділа, побачивши його. Вона говорила до його привітно, сміялась, жартувала. Саня справді не нудилась за ним. Їй подобалась його широка просвіта, нові погляди та пересвідчення. Вона любила розмовляти з ним, слухать його цікаву розмову, але до того часу… щиро любила тільки його душу й розум. Подобались їй тільки жваві, великі, розумні карі очі та його стрункa рівна постать.

Пішла далі звичайна розмова про одеських та кишиневських знайомих. Усі були вільні од роботи, всі виїхали одпочивать та гуляти, усі були молоді, через те були веселі й щасливі.

На бульвар налинула публіка, неначе полились хвилі з моря. Народу натовпилось такого багато, що ледве можна було протовпитись. Прислуга в кофейні бігала, вешталась, мов несамовита; в її руках ніби

літали стакани з чаєм та кофієм, з кухлями пива, з тарілками мороженого.

Вечір догорав. Залив став темно-рожевий. Духота спадала. З моря потяг свіжий, тихий вітрець, неначе махнув тихо крилом і приніс з собою свіжість, морську вогкість і влив в потомлених, ніби пов'ялих од спеки, людей жвавість. Стало легше дихати; усі якось повеселішали й побадьорнішали.

Між столами несподівано з'явився Аристид Селаброс: він углядів здалеку Мурашкову й своїх кишиневських знайомих.

Селаброс приступив до стола й привітався з паннами та з паничами. Мурашкова подала йому руку і вся ніби іздригнулась. Червона стьожка на її грудях затрусилась. Вона спахнула. На щоках і на висках виступив густий рум'янець. Селаброс сів проти неї, глянув їй в очі й осміхнувся. З-під його макових уст блиснули два рядки білих рівних міцних зубів. Очі стали ласкаві, солоденькі, і його лице стало ніби солоденьке.

Мурашкова глянула на його, на повні губи, і в неї очі заграли, сипнули іскорками. Вона зараз заслонила їх рожевими віками, щоб не виявить тривоги свого серця перед приятельками.

"Яким способом Селаброс дізнався, що я поїхала до Одеса? Я йому за свій замір нічого не казала, зумисне не казала: виїхала нічним поїздом потаємці, крадькома, щоб він за те не знав. Я боялась свого палкого серця; боялась гарячого кохання Селаброса, як бурі, боялась зійтися з ним насамоті, в чужому місті, між чужими людьми..."

Вона думала й турбувалась і за себе, й за його, а найбільше за свою репутацію. Рум'янець сплив з її лиця. Селаброс таки вислідкував, як вона виїхала до Одеса, в собі рушив наслідці за нею.

— Ваша мама звеліла передати вам поклін, — промовив Селаброс, дивлячись ласими очима в очі Мурашкової, як дивляться дуже ласі діти на конфекти.

— Спасибі вам. Чи мама здорова? — спитала вона.

— Здорова — сказав Аристид. — Чи довго пак будете жити в Одесі? Де ви знайшли собі пристановище?

— Як довго будемо жити в Одесі, я й сама ще не знаю. Буде тепла вода в морі, будемо купатись, а як похолоднішає вода на довгий час, то й вернусь додому, — сказала Мурашкова, але про своє житло вона зумисне не сказала.

Розмова між ними увірвалась, як нитка, несподівано перетята ножем. Усі замовкли. Селаброс не зводив очей з Мурашкової. Йому було приємно мовчати й дивитись на її очі, дивитись на її уста. Мурашкова спустила очі; вона ніби боялась глянути на його. Якесь важке передчування збентежило її душу.

Тим часом знайомі паничів та паннів, вглядівши їх за столом, почали сходитись до столу. Прийшов Фесенко, молодий вчитель одної одеської гімназії, високий, плечистий, гарний з лиця. Убраний в літнє убрання з шовкової біло-жовтуватої чесучі, з дорогою елегантною паличкою в руках, в пенсне в золотих обідках, Фесенко виступав кавалером, джентльменом. Він скинув циліндер, зручно зняв пенсне і зробив салоновий поклін дамам. При поклоні він схиляв свою чорноволосу голову трохи набік і подавав усім руку якось по-панянській. Цих манер він набрався в салонах одеських купців, де бував в гостях. Син простого одеського міщанина, він ліз в пани з усієї сили, тисся між багатирів, шукав з багатирями знайомості і знаходив її… через своїх учеників. Щоб запобігти ласки в одеських аристократів, він писав частенько до батьків, як вчаться їх діти, ходив сам в багаті доми буцімто задля того, щоб подати звістку за дітей. Знайомість помаленьку заводилась і міцніла.

Декотрі купці просили його заходити до їх в гості. І Фесенко втеребився в їх салони. Фесенкова голова була вільна од усяких ідей, окрім тих, які панували в вищих кружках... Він підладжувався під погляди тих кружків, бо був кар'єрист. Наукових книжок він ніколи в руки не брав. Коли траплялось йому сказати яку-небудь українську приказку, то він вимовляв її на великоруський лад, як деякі наші трошечки просвічені пани, котрі хотять показать, що вони вже зовсім спаніли і не можуть навіть вимовить по-українській доладу й одного слівця.

На гарячому півдні ніхто не носить рукавичок, бо вони од поту на руках зараз стають мокрі. Фесенко носив рукавички ясно-бузкового кольору. На долонях, на пучках пальців у його виступили мокрі плями.

Фесенкові не було де сісти. Він став за стільцем в Сані Навроцької й почав говорити їй солоденькі компліменти. Навроцька обзивалась до його знехотя, неначе одбувала панщину. Комашко іронічно осміхався й тільки переглядався своїми карими ясними очима з Навроцькою.

Небо над морем неначе жевріло. Почало сутеніти. На бульварі засвітили газове світло. Світ залив бульвар, кофейню, сходи. Публіки набралось сила. Коло самих сходів в дерев'яному кіоскові заграли військові музики. Купи людей ніби стрепенулись. Розмова стала голосніша й чутніша, ніби десь загув рій в улику, стривожений людською рукою. Усе суспільство повеселішало. На невеличкому плацу коло музик стовпився народ, неначе на ярмарку. По алеї сунулась така густа, ніби суцільна маса народу, що й протовпитись було трудно. Бульвар для гуляння дуже малий на Одес.

Довгими рядками товпились без смаку убрані смугляві дами, гостроносі, з східніми грубуватими пружками лиця. Подекуди рябіли ясні костюми українські, мішані з смугнастими молдавськими та болгарськими. На заливі, в закутку коло берега, ще лисніло рожевим світом широке плесо. Море стало вже чорне. Воно ніби дрімало, засипало. В обох портах заблищало на кораблях світло. Залив згодом став ніби вкритий здоровими зорями. Далеко-далеко на ріжку в

карантинній пристані тихо повертався ліхтар на маяку, кидаючи на море, на порти то ясно-червоний, то зелений, то синій, то жовтий світ.

Внизу за парапетом бульвару, з садка, що розрісся по терасі, заблищали газові ріжки. Вгорі на бульварі, внизу в садку, в портах і далеко на морі — скрізь лилося багато світу, перемагаючи догоряюче червоне небо. Надворі стало свіжіше. З моря потягло тонкими пахощами морської води. Скрізь світ, блиск, шум, гам, гомін, веселість! Гук оркестру зверху на бульварі перебивав гук музик внизу, коло літнього театру. Все це зачіпало й ворушило нерви. Люде забували турботи дня, клопоти життя. Наші знайомі панни та паничі довго сиділи й балакали. Усім було гарно, приємно й весело. В очах у всіх світилась радість; то був час спокою, спочинку.

Між столами з'явилась здорова, велетенська постать і попростувала до того стола, де сиділи панни та паничі: то був знайомий і сусіда Комашка та Мавродіна, Сергій Степанович Бородавкін. Бородавкін був син багатого херсонського дідича, потомка одного з тих московських панів, котрі загарбали собі давні запорозькі степи. Його батько був страховищем, катом для кріпаків, для жінки, для сина, для дочки. Село й дідичева сім'я тільки тоді оживали, як пан виїздив на кілька тижнів в Нікополь або в Херсон.

Погонич, вертаючись з порожнім екіпажем, приїхавши на гору, під котрою стояло село, ставав на козлах, махав шапкою, махав батогом і кричав на все село: "Нема пана! нема пана!" Ці слова долітали до панської садиби й дому, що стояв зараз під горою, розносились блискавкою по селі. Сім'я Бородавкінова вибігала з покоїв, раділа; все село хрестилось на радощах... воно тільки жило й дихало тоді, коли пана не було вдома. Старий Бородавкін держав в руках село і сім'ю, неначе в залізних кігтях з гострими пазурами. Жінка його з київських дідичів, що були уніатами, незабаром вмерла з горя. Дочка Христина втекла вночі через вікно й потаєнці повінчалась з сусіднім дідичем Милашкевичем. Синові не давав батько й зайвої копійки в руки. Молодий Сергій Бородавкін був вже рік в університеті, як наглою смертю помер його

батько. Сергієва широка натура, викохана в широких степах, випестившись за життя батька, дала собі волю після його смерті, тільки на інший спосіб. Сергій, допавшись до батькового добра, програв, промайнував свою землю, усе своє добро, програв останню четвірню коней з каретою, кинув університет, оженився з простенькою міщанською дівчиною в Одесі й, нагулявшись донесхочу, врешті мусив йти на службу в залізнодорожну контору.

— Чого це ви так пізно вийшли гуляти? — спитав в Бородавкіна Комашко.

— Скуповував харч для сім'ї. Ми вже знайшли дачку на Великому Фонтані, над самісіньким морем: будемо купатись. А це мене жінка послала накупить харчі, — сказав Бородавкін.

Бородавкін вже три дні скуповував провізію, а жінка й діти сиділи над морем без чаю, сахару та без грошей. Бородавкін гуляв собі в Одесі й навіть забув за сім'ю.

— А чи чули, які скандали трапились у нас в Кишиневі? — сказав несподівано Бородавкін.

— А що? — гукнули усі в один голос.

— Офіцери в клубі побили дідича Лупурелло.

— Яким способом? — спитали усі.

— Грали вони в карти та пили до півночі в міському садку, а потім полаялись. Лупурелло вхопив пляшку, кинув на офіцера. Пляшка полетіла на сусідній стіл і впала перед Караладжі, перед самісіньким його носом. Офіцер кинув на Лупурелло паляницею; паляниця потрапила в голову якійсь дамі; Лупурелло вдарив офіцера палицею. Тоді всі

офіцери сунулись до Лупурелла, добре попобили його, а далі перекинули через стіну на вулицю.

— Хіба ви були оце в Кишиневі? — спитав Комашко.

— Ні, — каже Бородавкін.

— Може, це в газетах написано? — спитав Комашко.

— Ні. Я чув оце тільки що на вокзалі, — сказав Бородавкін.

— Хіба ви оце думали їхати в Кишинів? — спитала в його Саня.

— Та ні! Я проводив на вокзал одного нашого кишиневця. Та там в Кишиневі вийшла ще й друга штука. Поруновський хотів стрілятись за свою жінку з ловеласом Кочу. А знаєте, яка вийшла між ними дуель? Вони кинули жеребки, кому зостатись в Кишиневі, а кому виїхать на п'ять років з Кишинева. Ловеласові Кочу випало виїхати, і він виїхав, а чоловік зоставсь із жінкою.

— А що ж на те жінка? — питали в Бородавкіна.

— Жінці байдуже: вона любила їх обох однаково, — молов Бородавкін.

Усі кругом стола зареготались. Засміялись і коло столів, близьких од їх, бо й там чули оповідання Бородавкінове. В Кишиневі на сто тисяч жильців тоді не було ні одної газети. Бородавкін був тою місцевою газетою. Він скрізь бував, скрізь нишпорив; знав, де хто буває в гостях, що робить, хто з ким змагається, хто з ким полаявся, хто з ким кохається. Його усе це страшенно цікавило. Коли він подавав ці новинки, його випнуті сірі здорові очі аж крутились.

— А знаєте що, панове? Поїдьмо завтра на Малий Фонтан усі гуртом. Я вже давно там був. Походимо, погуляємо, поснідаємо та й додому на обід вернемось, — гукнув Бородавкін, махнувши своєю зателепуватою рукою.

— Може й в карти там пограємо? — сказав іронічно Комашко.

— То й пограємо. Воно, бачте, над морем… може, буде смачніше. Знаєте, природа… море… свіже повітря, поезія, взяв би його дідько! — сказав Бородавкін.

Його гадка усім була сподобна. Усі приїхали до Одеса, щоб побавитись.

— То й поїдьмо! — гукнули всі, навіть панни.

— Збірне місце буде коло собору, на сквері. Завтра в десятій годині сядемо на трамвай та й махнемо, — сказав Бородавкін.

— То й махнім!.. А ви поїдете? — спитав Комашко в Сані Навроцької.

— Поїду, чом же не поїхати, — сказала вона. — Як ви поїдете тільки з своїм кружком; я не люблю, як наїде багато людей, та ще незнайомих.

— Усі, усі, скільки нас тут є, а чужих нікого не треба! — крикнув Бородавкін. — Усі свої, і нікого чужого — ані однісінької людини.

— Та не кричіть так здорово, та не махайте руками, бо вашу постать видно на ввесь бульвар! — сказав до його Комашко.

— Так завтра в десятій годині? — знов гукнув Бородавкін, прощаючись і похапком тикаючи всім руку; я дам не силую, бо

присилувать когось до забавки трудно… Але сподіваюсь побачити там і вас, дами!

— Добре, добре, — сказали панни.

Бородавкін потягся поміж стільцями, ледве несучи свої важкі широкі плечі та здорову голову в солом'яному широкому брилі.

Несподівано схопився з моря вітер. Засипаюче море неначе зітхнуло й дихнуло міцними грудьми на берег. Вітер дмухнув на бульвар. Широкі полотнища парусини заметлялись над столами та головами публіки. Парусина бахкала, надувалась, коливалась, неначе хотіла зірватись з шнурів. Акації й чинари зашелестіли, газові ріжки замиготіли. Стрічки на дамах заметлялись. Подекуди злітали брилі з голів і падали на публіку. Публіка заворушилась і почала розходитись. І знов вітер несподівано впав так швидко, як і схопився, неначе море позіхнуло раз, другий спросоння та й знов заснуло.

Саня Навроцька та Надежда Мурашкова підвелись з стільців. Паничі повставали, пішли слідком за ними й провели їх до гостиниці.

IV

Другого дня була неділя. Ранок був погожий, ясний та душний. Чималий сквер біля одеського собору аж лиснів, зелений та свіжий, политий водою, залитий гарячим світом сонця. Алеї з акацій кругом скверу, купи кущів на зеленій свіжій траві, клумби широколистих квіток — все ніби мліло в ясному гарячому світі. Фонтан коло самого собору бризкав ніби разками дрібних крапель. Краплі блищали й миготіли на сонці, неначе розсипані діаманти. Люде вештались на сквері. Усе було залите світом. Скрізь був рух, скрізь кипіло життя великого міста. Була вже десята година.

Віктор Комашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіні густого чинара. Він зумисне поспішав прийти попереду усіх: в його було на думці стрінути Саню й поговорить з нею насамоті. Комашко обвів очима всі доріжки на сквері, де скрізь ворушились, неначе в хрещика грали, люде. Сані ніде не було видно. Перед очима в Комашка стелилась широка, перша в Одесі, Дерибасівська вулиця, обсаджена двома рядками акацій. Вона йшла до моря, трошки западаючи в переярку, і через ту вулицю, як через ворота, було видно в далечині широкий простір: гору Ланжерон над морем, а коло гори синє широке море, закутане в білий, легенький, прозорий туман.

Комашко задумався, втупив очі в сизу імлу на морі, де блищали золоті скалки на воді, де біліли вітрила кораблів. Він неначе бачив в тій срібній імлі, в тому ворушливому жвавому морі жваву Саню, бачив її сині очі, ясні кучері, обвиті блакитними незабудками. Вона ніби мріла перед ним в тій поетичній далечі, неначе легенький херувим.

Легенька м'яка рука тихо впала на Комашкове плече. Він увесь кинувся, як кидаються дуже нервові люде. Перед ним стояв Мавродін. Він зняв солом'яного бриля й обтирав піт з лоба та пригладжував гладенько причесані виски, ще мокрі після купання.

— Чого це ви задумались? — тихо спитав Мавродін.

— Хіба ви не знаєте, за що я думав? — обізвався Комашко. — Хочу не думати за неї і все-таки думаю: вона ніколи не сходить з моєї думки: неначе якісь чари наслано на мене.

— Нема? — спитав Мавродін.

— Нема! — Жду, жду, не діждусь. Може, вона передумала й не поїде з нами на Малий Фонтан, — промовив Комашко.

— Шкода буде, — сказав Мавродін і сів на лавці попліч з Комашком. — А вже б час їхати, поки не вдарила спека, — сказав Мавродін трохи згодом.

Тим часом в сквері між акаціями замиготів білий круглий бриль Аристида Селаброса. Бриль то зникав за купами кущів, то знов виникав між акаціями. Довга біла стьожка, обвита кругом бриля, спускалась кінцями на плечі і метлялась од швидкої ходи. Селаброс ходив по алеях і кидав гострими очима по доріжках в сквері, швидко повертаючи свою кучеряву голову на всі боки. Він виглядав Мурашкову. Мурашкова з'явилась на кінці алеї. Селаброс побіг до неї назустріч. Він взяв її за руку й так міцно здавив, що вона насилу здержала крик. Мурашкова почутила, що його рука була гаряча й трусилась. Селаброс був палкий, як присок, ще й до того дуже опришкуватий на вдачу.

— Чого ви приїхали в Одес? — спитала вона в Селаброса трохи сердито.

— Щоб подивитись на вас. Я день не бачив вас в Кишиневі й трохи не вмер, — промовив Селаброс, дивлячись на Надежду Мурашкову палкими очима.

— Вертайтесь зараз додому! — сказала Мурашкова спокійно, але твердо.

— Не вернусь; буду доти тинятись по Одесі, доки ви тутечки будете, — сказав Селаброс, дивлячись на Мурашкову палкими очима. — Я вмру, як вас довго не бачитиму.

Мурашкова трохи стурбувалась од тих палких слів, в яких виявлялось невдержане палке серце.

— Не ходіть за мною слідком. Люде кмітливі: почнуть кмітить та прикмічать; мене ославлять, — тихо обізвалась Мурашкова і не пішла, а побігла на доріжку скверу на прогалини, звідкіль було видно людей.

Аристид пішов мерщій за нею слідком, наздогнав і вхопив за руку; в його рука трусилась, неначе в пропасниці.

— Буду ходить за вами, буду ловить ваші сліди, бо згорю од жадання, як не бачитиму ваших чорних очей, — тихо промовив Селаброс. —Де будете ви, там буду й я!..

— Пустіть мене! Не мордуйте мене надаремно! Я в Одесі не сама, а з знайомими, без матері, — сказала Мурашкова.

— Нащо вам мати? Ви людина самостійна. Ви вже не дитина, — сказав Аристид, і в його словах почувся голос деспота. — Киньте ці дитячі погляди. Ви маєте право жити по своїй волі, вволяти свою волю. Ви самостійна людина, хоч ви й дівчина, — сказав Аристид.

— Але я все-таки женщина. Моя репутація…

— Не вважайте на ту репутацію. Ви людина сьогочасна, ліберальна. Киньте старі забобони, хоч годину поговоріть зо мною, хоч одну хвилинку! — благав Селаброс, і в його очі одразу стали тихі, м'які, ласкаві, благаючі.

— Не можу, не можу, — тихо шепотіла Мурашкова.

— Киньмо оцю гулянку, ходім над море, будемо гуляти вдвох над морем; ти надивишся на море, нап'єшся щастя, кохання. Ми наймемо човен, сядемо й попливемо далеко-далеко од людей на море! Уп'ємось поезією моря, поезією серця насамоті, в тиші, поезією без слів, як піснею без слів, — благав Селаброс.

— Цитьте!.. Ондечки наші знайомі, — зашепотіла сливе нишком Мурашкова й хутчій пішла до тієї лавки, де сидів Комашко з Мавродіним. Селаброс зостався сам.

Незабаром на сквері з-за купи зелених кущів виникла висока постать Сергія Бородавкіна. Поруч з ним йшла його сестра, Христина Степанівна Милашкевичева, така заввишки, як і її брат, тілиста, аж огрядна, з довгувастим рум'яним лицем. Здавалось, ніби два монументи зійшли з підставок і гуляли по сквері. За ними слідком йшли чотири немолоді брюнети. Бородавкін таки не втерпів: накликав на гулянку цілу метку своєї компанії залізнодорожних урядовців. На урядовцях були багаті убрання; на пальцях лисніли золоті перстні з діамантами. І Бородавкін і його товариші були бліді, заспані. По їх сонних очах було знать, що вони цілу ніченьку пили, гуляли та в карти грали. Бородавкін і його сестра прийшли на збірне місце й поздоровкались з усіма. Брат ніс в руці кошик, накритий хусткою; сестра держала в руці чималий вузел, завинутий в папір.

— А от і ми! та ще й не з порожніми руками! — весело промовив Бородавкін.

— Що це таке в руках в вас? — спитав Мавродін в Бородавкіна, лапаючи рукою кошик.

— Пляшечки з пивом та з вином, — одказав Бородавкін. — А ви думали, що я, надісь, прийду з порожніми руками, як оце ви?

— Бач, які звичайні кавалери! Самі йдуть гуляти, а мене й не запросили. Хіба ж я не дама, та ще й не молода? Не забувайте, що я удовиця, та ще й непогана, — весело защебетала Христина Степанівна.

— Знаємо, знаємо й не забуваємо, — обізвався Комашко.

Христина Степанівна вже давненько стала удовою. Вона втекла од свого навісного батька через вікно вночі й потаєнці повінчалась з сусідом, дідичем Милашкевичем. Через годів десять вона зосталась удовою, сама хазяйнувала, доки їй не остогидло. Не маючи дітей, вона згодом потім продала землю, поклала гроші в банк і жила собі, як вільна пташка, взимку — в Одесі, або в Києві, або в брата, котрого вона дуже любила, а влітку вона, як степова пташка, переїжджала з села в село до своїх родичок. Її усі любили за веселу вдачу, за жарти. Вона вміла дуже добре грати на фортеп'яні, співала непогано, любила театр, мала поетичну душу, але була безробітна людина й не мала ніякісінької поважної ідеї в голові, ніякісінького напрямку, навіть не мала й потягу до чогось вищого, ідейного. Усякі ідеї та принципи були задля неї нудні та морочливі для голови. Зате ж вона любила веселе життя й веселих людей. З знайомими паничами вона жартувала, зачіпала їх, смикала, торсала й навіть трохи не боролась з ними. Панни скоса поглядали на неї через те, що вона любила пустувать, але любили її й приймали в своє товариство. Христина сама себе звала здичілою інституткою. Весела та завжди бадьориста, вона й кошик з пляшками й закуски купила за свої гроші.

— Чого ж це вас так мало? — спитала Христина в Комашка. — Я на тому Фонтані вмру з нудьги з самими вами. Де ж ваші панни?

— Ще не прийшли, а може й не прийдуть, — обізвався Комашко і з тими словами похилив голову.

Він вже не чув, як щебетала Христина, і все неначе бачив свою дорогу Саню в кишиневському садку весною, в густій алеї з акацій саме в цвіту, де він побачив її вперше. От Саня ніби сидить в садку поруч з Мурашковою в білому убранні, гарна й ясна, як весна. Через зелений лист акацій, через білий пахучий цвіт ллється сонце й падає золотими плямами на її русяву голову, обсипає її всю зеленуватим сяйвом. Вона сидить, мов Дніпрова русалка, поруч з чорнявою грецькою наядою, неначе тоне в зеленому світі й манить його до себе тихими блакитними очима та ясними кучерями.

Комашко в задумі несподівано почув Санин голос. Він підвів очі. Саня стояла в зеленуватому світі в тіні акацій та чинар і привітно кивнула до його головою. Він схопився, кивнув рукою на своє місце й попросив її сісти. Саня пурхнула, мов пташка, й сіла на лавці.

— Спасибі вам, Вікторе Титовичу! — сказала вона, осміхнувшись.

— Я боявся, що ви не поїдете з нами на гулянку, — сказав Комашко. І його веселі карі очі неначе засміялись до Сані. Санині очі неначе влили в його душу веселість: усе стало для його гарне одразу, неначе од якихсь чарів. І далеке сизе море, і синє небо, і зелений садок, і бризки фонтану — все ніби ожило й засміялось до його. Христина стояла за ним і моргнула до Сані. Саня осміхнулась.

Всі посідали на довгих лавках і балакали. Всі ждали, поки прибуде трамвай. Коли це на алеї неначе намалювалась висока Селабросова постать. Селаброс вже трохи одійшов: палке серце ущухло. Він ішов помаленьку, немов з великою повагою до себе ніс на собі свою чорну підстрижену бороду, свою кучеряву голову та широку білу стьожку на брилі. Підпираючись з повагом зонтиком, неначе жрець костуром, він йшов поважною ходою жреця або давнього філософа, ледве соваючи ногами. Поклонившись, він подав руку паннам, ледве глянувши на Мурашкову, неначе вперше її бачив. Одначе його удавана поважність незабаром зникла з його лиця. Він дрібно та швидко заговорив з паннами.

— Добридень вам, синя стьожко! — гукнув він до Сані. —Ого! тут є й червона стьожка! — сказав він до Мурашкової.

— Єй синя, є й червона стьожка, є навіть дама без стьожки, — весело сказала Христина. — А які стьожки ви найбільше любите: чи сині, чи червоні?

— Не вгадаєте, яка стьожка мені найуподобніша, — сказав Селаброс, скоса зирнувши на червону стьожку на плечі в Мурашкової.

— Ого-го! та ви таки вередливі! — сказала Христина.

— Що це ви звете нас стьожками? Хіба в нас нема ймення? — сказала до Селаброса Саня.

— Є ймення, є! Хто ж за це не знає? Вас таки ж якийсь піп хрестив, — сказав Селаброс.

Саня не любила Селаброса за те, що він був трохи неделікатний в словах і говорив часом неприємне паннам. Різкий на язик, грубуватий, як усі сини півдня, Селаброс часом грубо різав правду в вічі не одним паннам.

— А що, чи поїдете пак на Малий Фонтан на гулянку? Сьогодні надворі година, гарно, ясно. Як ви поїдете, то поїду й я з вами, коли мене не проженете, — промовив Селаброс. — Ви мене не проженете? — спитав він, обертаючись до паннів.

— Ні, не проженемо: ми не вдалися в вас і людей не розгонимо компліментами, — так само різко дала здачі Саня.

Чорні брови в Селаброса на одну мить зійшлися й знов розійшлись. Він втяг верхню губу й прищикнув її зубами.

— Не думав я, що маю вдачу розганяти паннів... — сказав він низьким голосом.

— А от удовиць, то ви й не розженете! Удовиці невеликі страхополохи й вас не дуже-то злякались, — весело обізвалась Христина.

— Що це в вас за штучка в руках? — спитав Селаброс в Христини й нецеремонно ляпнув пальцями по тій штучці.

— Ет! не скажу: нехай кортить. Довідаєтесь на Фонтані, — сказала Христина.

— Та й ви не з порожніми руками! — сказав Селаброс, обертаючись до Бородавкіна.

— Авжеж не з порожніми. Запас біди не чинить. Я, бачте, люблю поезію, але не забуваю й за прозу, — сказав Бородавкін.

— І добре робите, бо тут зібрались все поети та поетки, що за ту прозу не дуже дбають, — промовив Селаброс.

— Поети — цебто ви, це я знаю; а поеток між нами нема; ми люде позитивні, — защебетала Саня.

Селаброс загарбав собі той комплімент і знов удавав поважну міну. Окрім кореспонденцій в газети, він писав ще й вірші і, сказавши щиру правду, вірші погані; їх не хотів друкувати ні один редактор газет.

Тим часом в перспективі вулиці вже сунувся вагон трамваю. Всі схопились з лавок і хапком рушили з місця. Вагон став коло алеї. Усе товариство кинулось в вагон. Панни сіли вкупі на одній лавці, паничі зараз за ними.

— Фесенко не прийшов і добре зробив, — сказав тихенько Комашко до Мавродіна.

— І добре зробив, — нишком обізвався Мавродін.

Вагон поволі посовувався між густими акаціями, котрими обсаджені одеські вулиці, і незабаром доїхав до станції за містом, де перепрягають коні. Уся компанія порозходилась попід акаціями, ховаючись в холодок од пекучого сонця. Тільки що перепрягли коні і всі почали сідати, як до самого вагона прикатав гарненький фаетон, запряжений парою баских коней. З фаетона проворно вискочив Фесенко, убраний, як до вінця. Свіжий костюм з шовкової жовтуватої чесучі аж лиснів на сонці. Високий циліндер на голові блищав; на пальці блищав золотий перстень з алмазом; через плече було перекинуте пальто з шовковою квітчастою підбійкою на іспанський лад, з широкими білими смугами. Фесенко аж сяв, вичищений, вимитий, рум'яний, з закрученими кучерями на висках, з нафарбованими вусиками та граціозною шпанкою на підборідді.

Він причепурився так для Сані. Саня йому дуже сподобалась... Поруч з ним сидів Мокрієвський. Цього флегматичного Мокрієвського Фесенко скрізь тягав за собою, як дурень ступу, для компанії. Фесенко скочив з фаетона, зробив граціозний не поклін, а якийсь реверанс до усеї компанії загалом, знявши циліндер і кланяючись головою трохи набік. Поклін вийшов не до паннів, а до коней. Чорний шнурочок од пенсне зателіпався на шовковій жилетці. Фесенко вскочив в вагон і на льоту похапцем сунув руку паничам. Комашко та Мавродін якось з неохотою подали йому руку: вони не любили його.

— А бодай йому трясця та болячка! приїхав-таки! — сказав Мавродін нишком до Комашка.

Вагон тихо покотився по дорозі, недавнечко политій водою. По обидва боки дороги миготіли дачі, що тонули в садках з акацій та абрикосів. Поїзд їхав неначе лісом, ніби між двома зеленими стінами. Між акаціями подекуди виглядали білі стіни дач одеських банкірів та аристократів, гарних, як цяцьки, з легенькими портиками, з колонами, обплетеними диким виноградом. Перед дачами, в двориках, зеленіли просторні квітники.

На зеленому свіжому газоні скрізь темніли розкидані, неначе ялинки, темно-зелені кущі туй, ясніли плямами клумби квіток, кущі рож-центифолій. На мармурових стовпчиках стояли серед газону вазони з старими кучерявими столітниками. З тих вазонів та клумб, з тих розкішних зелених закуточків повівало прохолодою. Далі дорога стала ще веселіша: садки стали густіші; позад садків зеленіли виноградники. З-за акацій виглядали легенькі башти, сіренькі гарненькі бані тих дач, що стояли на горах над самим морем. Скрізь миготіли чисті квітники, веселі віконця, гарні портики. Три верстви веселої дороги промайнули так швидко, що молода компанія й незчулась.

Трамвай спинився коло самого возвозу до моря. Коло моря в тому місці розступились гори, і між двома горами, на спуску, як через ворота, несподівано засиніло широке темне море, заслоняючи половину обрію. Вкрите маленькими хвильками, воно ніби дрижало, ворушилось, пульсувало, неначе здорове живе людське тіло, налите кров'ю.

З моря потягло тихим, вогким, свіжим вітрецем. Пахнуло таким чистим, легким повітрям, неначе воно спадало десь з високих гір, з височини чистого неба. Уся компанія, втомлена духотою, пожвавішала, заворушилась, повеселішала. І широке море, і простір без кінця, і морське повітря розворушує душу, веселить серце. Поезією повіває з того широкого морського простору; серце жвавішає, пісня йде на душу, мрії піднімаються роєм, линуть далеко-далеко, в інший ідеальний світ; думи яснішають, слова ллються плавко, як морські легкі хвилі. Скільки високих поем навіяло ти, синє море, на геніїв людськості!

Доріжка до моря вилася круто наниз по кам'яних нешироких сходах. Саня, мов легенька ластівка, попереду усіх пурхнула наниз по сходах. За нею пішла поважно Мурашкова. Ще вся компанія помаленьку та потихесеньку сунулась по сходах, а Саня вже збігла наниз, побігла до старих широких берестів і сіла на лавці.

Поруч з нею рядом сіла Мурашкова. Усі слідком за паннами посідали рядками на довгих лавках. Усіх манив до себе холодок під густими

гіллястими берестами після духоти та спеки в дорозі. Місце було чудове. Закуточок був поетичний. Проти берестів стояли скелі, що висунулись з гори, як стіни, а з середини скелі, з темної печери дзюрчала цівкою холодна вода й падала в кам'яний басейн. Це був той єдиний фонтан, од котрого прозвали усю ту місцину "Малим Фонтаном". Перед скелею лисніло чисте просторне місце, обсипане жорствою жовтої фарби. Кругом росли старі берести, кидаючи од себе густу тінь. Далі за берестами на терасі, що йшла над самий скелястий берег моря, стояла стара низька гостиниця, закрита кущами. Через гілки берестів синіло море, блищала широка тераса над морем, заставлена столами та стільцями в холодку од подекуди розкиданих старих акацій та берестів.

Весела компанія, сівши по лавках, спочивала після спеки в дорозі. Милашкевичева розчервонілась і обмахувала лице хусточкою. Паничі поздіймали брилі. Фесенко обтер хусточкою лоба та повні червоні щоки. Потягло з моря свіжим вогким вітрецем. Почулась морська вогкість; було чути морське солонувате повітря з тонким духом йоду од морських рослин. На широкій терасі ніби віяло весною, пахло маєм. Повітря вливало в груди свіжість, бадьорило нерви, душу.

Усі були веселі; всім хотілось розмовляти. Панни защебетали поміж собою, як ластівки весною, вернувшись з далекого гарячого вирію в пахучий весною край.

Бородавкін несподівано встав з місця, витяг з кишені колоду карт і підніс своїм приятелям, урядовцям, промовляючи до їх:

— А що, добродії! не будемо гаяти дорогого часу. Ходім далі на терасу та сядемо десь далеко в холодку, в тіні густих дерев, підобгавши по-турецькій ноги, та оддамось своїй поезії…

— Невже ви оце приїхали над море, щоб підобгать ноги на землі та грати в карти? — крикнув Фесенко. — А поезія, а море?!

— Нехай вам поезія та море! а оце наше, — сказав Бородавкін і роздав по карті своїм товаришам. Вони забрали по карті й потяглися в кущі за Бородавкіним, котрий поволік здорового кошика з пляшками та харчами.

— Як схочете їсти та пити, то просимо до нас в тінь дерев, — промовив Бородавкін, оглядаючись до компанії.

Усі засміялись. Фесенко зареготався, обертаючись до Сані Навроцької, і промовив:

— Ой проза, проза! Що ви на це скажете, Олександро Харитонівно?

— Нічого не скажу, — обізвалась Саня. — Що одному в житті проза, то другому здається високою поезією…

— А ви похвалите таку поезію? — спитався він в Сані.

— Бог його зна, що сказати вам на це, бо я не тямлю цеї поезії: я в карти не граю.

— Ви любите квітки та музику? Я вгадую ваш потяг, — сказав він з осміхом.

— Чом же не любить квіток або музики? Це не дивна річ. Мені здається, що й ви любите квітки та музику, — сказала Саня, осміхаючись.

Фесенко вже давненько задивлявся на Санині блакитні, як небо, очі. На паннів він дивився, як на квітки, якими можна погратись та й покинути. Розумна Саня своїм дівочим інстинктом одразу постерегла той звірячий огонь в хижих Фесенкових очах. Вона духом почувала його животинний потяг, як уміють постерегати це панни з добрим розвитком розуму та з направою до чогось вищого, ідейного. Але були й такі панни,

що не розуміли й не постерегали цього в Фесенкові і липли до його, як бджоли до меду.

Саня одвернулась од Фесенка й заговорила з Мурашковою.

Розмова стала загальною. Більше за всіх кричав Селаброс, обертаючись з розмовою до Комашка. В той час Фесенко несподівано зник десь за кущами й перегодя вийшов на терасу, несучи в руках два невеличкі букетики з рож центифолій та білих лелій. Здавалось, ніби Фесенко витяг їх десь з моря або викопав з-під каміння. Він підступив по-театральному до Навроцької й подав їй більший букет; другий букетик він подав Мурашковій, певно, для того тільки, щоб замаскувати свою хіть піддобритись до Навроцької. Він оступився на ступінь од паннів і став проти Навроцької в театральній позі. Комашко насупив брови. В очах в Селаброса засвітився вогонь: йому здалось, що Фесенко запобігає ласки в Мурашкової.

— А мені нема букета? — обізвалась весела Христина Милашкевичева. — Бачте які! за мене, удову, й забуваєте! Це гарні кавалери настали тепер на світі.

Всі зареготались. Фесенко похилив голову, спустив очі, осміхнувся, ніби засоромився, як панна: чуєте; мовляв, яка груба та проста ця степова дика дама.

Саня Навроцька через силу, знехотя простягла руку й узяла букет.

— Яку п'єсу ви тепер вчите на фортеп'яні? — спитав Фесенко в Навроцької.

— Сказала б вам, та, їй-богу, забула. Я чимало п'єс граю, — знехотя обізвалась вона.

— Але ж є між ними одна, яку ви найбільше вподобали собі, — сказав Фесенко, накручуючи на палець шнурочок од пенсне.

— Гм… Не знаю, що й сказати вам. Я найбільше люблю веселу музику, але часом не граю інших, окрім смутних п'єс, — одповіла Навроцька.

Фесенко ставав в мальовничій позі, переступав з ноги на ногу, пиндючився, силкувався бути граціозним в манерах, але часом незручний мах рукою або випнуте не в міру коліно видавали його міщанський рід і міщанські забаги.

— Що ж ви тепер вишиваєте? Які взорці? — нагло спитав Фесенко.

Навроцька зобидилась, що він завдавав їй такі нікчемні питання, неначе говорив з молоденькою вітрогонкою, гімназисткою. Вона розсердилась.

— Я нічого не вишиваю. Я не люблю шити: це для мене нудна робота. Я люблю більше книжки, ніж голки та нитки. Буде вже з нас тих голок та ниток, тих швачок, — сказала Навроцька, і в її голосі задзвеніла легка роздратованість.

— Ви встоюєте за право женщин? — спитав в Навроцької Фесенко, щоб протягти розмову й зацікавити Саню.

Навроцька розсердилась. Вона була нервова й опришкувата, часто давала волю словам, не могла їх здержати й часом говорила дуже різким язиком, як люблять говорити сьогочасні розвиті панни, але вона швидко простигала й ніколи довго не сердилась, бо мала добре серце. Нахабність і причепливість Фесенкова, легке зневажання паннів вразило її й роздратувало.

— Я встоюю за наші права, бо ви одняли од нас усяке право в житті. Ви загарбали собі все, що дає право на вищу науку та просвітність, на шматок хліба, що дає щастя й самостійність людям, а нам ви покинули голки та нитки, — говорила Навроцька, і в неї в очах одразу виступили сльози. Вона підвелась, щоб встати й утекти: це була її звичка. Мурашкова придержала її за руку.

— Олександро Харитонівно! дайте собі покій! чоловіки й паничі більше люблять тютюн, карти та гарних паннів, — сказала Христина, повернувши розмову на смішки.

Всі засміялись. Саня Навроцька зареготалась крізь сльози. А Комашко глянув на неї пильно, і йому здавалось, що блиснули дві зорі і проміння їх заблищало в двох краплях роси. Він знав, що Навроцької не можна причарувати пустими словами та одними карими очима хоч би й такого красеня, який був Фесенко.

— Одначе ви все-таки згодитесь зо мною, що й ми годимось для чогось: хоч для того, щоб оборонять отчизну од ворогів та працювати для науки, — несміливо сказав Фесенко до Сані.

— Війна — діло нікому не потрібне, а працювати для науки й ми здатні й змогли б, якби пак нас з давніх-давен пускали в університети, — сказала Саня. — Ми цікавіші од вас і не всі любимо тільки справляти балачку про квітки та вишивання.

Од такого різкого слова всі замовкли, неначе води в рот набрали. Фесенко спустив очі й кокетно схилив голову, неначе соромлива панна.

— Коли так, то нам зосталося тільки зійти з сцени, — сказав Фесенко і з тими словами театрально оступився й сів на лавці трохи оддалік од паннів.

— Час би вже й поснідать, — обізвався Фесенко, — буфет тут непоганий. Коли ваша ласка, я прошу вас на снідання, — промовив він, обертаючись до паннів.

Панни подякували й не схотіли йти снідать. Фесенко мусив йти снідать сам. Після його одходу панни стали веселіші й заговорили між собою. Паничам стало якось вольніше; вони не дуже йняли віри Фесенкові й з неохотою приймали його до свого товариства.

— А ви, Вікторе Титовичу, як думаєте за наше жіноче питання? Чи правду я казала, чи ні? — нагло спитала Саня в Комашка.

— Ваш погляд зовсім правдивий. Не кожна дівчина виходить заміж, не кожна й бажає вийти заміж, якби мала свій засіб або мала право на службу будлі-де: чи в школах, чи в канцеляріях, — обізвався Комашко.

— Правду ви кажете! Я думаю, що навіть заміжня женщина повинна мати таке право на свободу, як і чоловіки. Та воля скована якимись стародавніми звичаями. Я веду жіноче питання ще далі й вимагаю і в держави такого права для женщин, яке мають чоловіки.

— Ваша правда, — сказав Комашко. — І я стою попереду усього на тому, щоб женщина була вольною громадянкою.

— Я й без того громадянка, бо лечу, куди схочу, — обізвалась Христина Милашкевичева.

— Бо добрі крила маєте: одно лежить в державному банку, а друге в земельному, — сказав Селаброс. — Ви з такими крилами справді вольні, як птиця; тим-то ви й космополітка. За це я вас хвалю. Для вас нема ні рідного краю, ні народу, ні національності: ви нашого поля ягода.

— А мені здається, що вільні крила — крилами, а все-таки було б краще, якби крила держались грунту: хоч народності й національності й

не заносили вас дуже далеко од рідного краю, — обізвався Комашко й скоса глянув на Саню. Саня переглянулась з Мурашковою.

— Це в наш огород, — сказала удова й осміхнулась.

— Так, бачте, прийшлося до слова, — сказав Комашко. — Людина без національності, як дерево без коріння: воно зачучверіє й всохне.

— Я поважаю ваш погляд, але знаю, що націоналізм часом доводить до темних проявків, до воєнщини, до бісмарковщини, — сказала Саня.

— Як у кого. Не думайте, Олександре Харитонівно, що я встоюю за такий націоналізм. Наш націоналізм — то свобода, прогрес, гуманність: це націоналізм новий, а не націоналізм давнього староття; він виступає з великою толерантністю до інших народів та до усякої віри, стає за маси, за народ. А щоб служити чимсь народові, треба доконечне промовляти до його його ж мовою, бо як же він нас зрозуміє? Ви стоїте за народ? — спитав Комашко в Сані.

— За народ повинна стати… хоч я за це якось мало думала, бо мало свідома в цій справі: але я встоюю й за вічні ідеї добра, правди, просвіти. Ці принципи вселюдські й всесвітні! — аж крикнула Саня. — Тим-то я й космополітка.

— Авжеж всесвітні, їх зрозуміє кожний народ, де б і коли б він не животів, — обізвалась Мурашкова.

— Невже ви думаєте, що я держусь інших принципів, що я йду проти свободи, добра, честі, просвіти? — сказав Комашко. — В цих принципах і я космополіт.

— Я вже доволі знаю вас і цього не думаю, але мені здається, що націоналізм — діло давнє, старе, що через його повстає тільки колотнеча між народами й державами, — говорила з досадою Саня.

— Ні! Не через те. Націоналізм — то вічна форма, в якій з'являтиметься й ростиме людське життя на землі; це грядка, де сходять і ростуть усякові високі космополітичні ідеї, але народи вже й тепереньки не змагаються і не будуть змагатись через те, що вони належаться до іншої національності. Б'ються тепер не народи, а королі, дипломати та генерали.

— Ми, бачте, зросли в городі, не знаємо народу. І трудно любить те, чого гаразд не знаєш, — сказала Саня.

— Любіть принцип, полюбіть ідею. Майте віру в ту ідею, і ви її полюбите. Пішов же за неї в огонь Галілей. А чи він же бачив, що земля крутиться, а сонце непорушно стоїть? — сказав Комашко.

— Гм... — сказала Саня й задумалась.

— Я стою за космополітичні ідеї, — сказав бундючне Селаброс. — Тільки вони варті просвіченої людини, а все інше то нікчемна річ, нісенітниця.

— Не забувайте, що космополітизмом таки часто в нас прикривається лінивство та апатія, щоб викрутиться од діла, од праці для свого краю. Знаємо ми такий космополітизм, що згорне руки та и сидить, надувшись, як жаба в болоті, — сказав Комашко. — Обов'язки космополітів щодо праці вселюдської часто бувають дуже неясні, гаразд неомежовані.

Селаброс надувся. Він і справді любив більше од усього язиком клепать за ліберальні космополітичні ідеї, а до діла не квапивсь...

— Що ж робити, щоб зробить будлі-яку користь краєві й народові? — спитала Саня.

— Робіть так, як я зробив, — обізвався Мавродін. — Я по батькові грек, по матері українець. От я й пристав до місцевого українського

народу, бо знаю його мову, полюбив його за поетичну вдачу й ладен стать до служби йому. Наша інтелігенція в надморських наших городах — то якісь оази між українським народом, але не ті веселі оази Сахари, а лучче сказати — оази піску та каміння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похожим на латину середніх віків, непотрібна нікому в краю; окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації.

Саня й Мурашкова замовкли й задумались. Тим часом з-за кущів вийшов Фесенко, обтираючи хусточкою свої малинові лиснючі губи. Фесенко розчервонівся. Він одчепив пенсне. Круглі карі здорові очі блищали од доброї порції пива. Він був схожий на гарного тигра, що тільки що з'їв між кущами ситеньку козу, встав і облизував та обсмоктував червоним язиком гарячі губи, обмазані гарячою кров'ю.

Усі знов розбалакались і не могли вдержатись навіть перед Фесенком. Знов почалась гаряча розмова за теорії та принципи, яка дуже цікавить молодих просвічених людей і до якої такі байдужні старі люде. Молоді розгорілись, розбалакались. Чисте морське свіже повітря розворушувало нерви, розбуджувало й бадьорило думки. Слова: народність, космополітизм, національність, добробут, українське письменство, честь, правда — сипались, неначе бризки з фонтану.

Більше за всіх говорив Комашко. Саня слухала й задивлялась на Комашка. Він зацікавив Саню, й вона незчулась, як її думка приставала до його думок, ріднилась з ними якимись потайними стежками, як морська піна змішується докупи з бризками морської хвилі.

— Не треба забувать і за українську літературу, бо література — це теж сила, що піднімає народ, — сказав Комашко.

— Це ви закидаєте за мужицьку літературу та за мужицьку мову? — обізвався іронічно Фесенко, поглядаючи на Комашка злими вирячкуватими очима. В очах засвітилась злість. Мстивість та зависність

наклюнулись в серці. Він дивився спідлоба, якось по-вовчому на Комашка.

— Еге, за літературу українську й для народу і для панів, бо ми стоїмо за культуру, бо тільки своя література може розповсюднить культуру! — сказав Комашко.

— Не думаю так! — сказав Фесенко.

Фесенко насупив брови й гриз спідню губу. Він вже примітив, що Комашко залицяється до Сані, задивляється на неї, хоче одбить од його ті блакитні очі, через котрі він не міг заснути тієї ночі до самого світу; примітив, що й Саня ласкавіше говорить з Комашком, ніж з ним.

— Пане Фесенку? ви читали Дарвіна? — несподівано й своїм звичаєм різко спитала Саня, неначе одрубала.

Фесенко липнув на неї здивованими й злими очима й хотів сказати, що читав. Але подумавши, що гостра й смілива Саня почне без церемонії екзаменувати його, знехотя одказав: "Читав давно, та вже й позабував усе; книжка не варта уваги, бо мало наукова".

— А Спенсера читали? — знов спитала в його Саня. Мурашкова потаєнці смикнула Саню за рукав, але Саня була невгамована, бо… не любила Фесенка й хотіла його доконать.

— Чи ви пак читали Спенсера? — спитала вона вдруге.

"Оце причепилась причепа, як реп'ях! Сказати, що не читав, якось сором. Треба якось викручуватись", — подумав Фесенко.

— Зоставляю ці штуки читати гімназисткам в рожевих сукнях. Ці книжки не стосуються до моєї спеціальності, — сказав він бундючно й підняв голову вгору.

Фесенко замовк і насупився. Він тільки обводив сердитими очима веселу компанію й далі не вмикався в загальну розмову. Посидівши й помовчавши, він раптом схопився з місця, витяг з кишені золотий дорогий годинник і глянув на його.

— Ой, як я опізнився! В банкіра Катаржі ждуть мене на обід. Час би їхати, — промовив Фесенко й подав усім хапком свою білу руку.

Знявши циліндер, він зробив загальний реверанс, схиливши набік голову, й побіг нагору по східцях.

— Я добре знаю, що він не читав навіть і Костомарова, — сказав Комашко.

Саня одхилила руку за лавку і тихенько кинула Фесенків букет в зілля. Молоді люде знов почали змагання, перебираючи багато сучасних питаннів. Селаброс перелітав од одного принципу до другого й розпочав довгу розмову, напихаючи її усякими абстрактними термінами. Але його ніхто не слухав. Він примітив, що його не слухають, розсердився, напиндючився, вийняв з кишені газету й почав нишком читати.

— Чи ви бачите! Ціна на пшеницю та кукурудзу пішла вгору! їй-богу, пішла вгору і в нас, і за границею, та ще й добре! — гукнув Селаброс з палом з усього горла.

Він і сам незчувся, як прохопився й не потрапив у високий тон, в якому йшла розмова та всякі змагання. Всі засміялись. Мурашкова почервоніла, як півонія. В неї навіть стало червоне чоло, вуха й шия. Їй було сором за Аристида, що його, серед змагання за усякі ідеї, зацікавила така нікчемна звістка в газеті за купецькі справи. Він нагадав їй розмову смирнських та усякових грецьких торговельних агентів у домі в матері, розмову, що вже давно обридла їй.

Мавродін не втерпів і обізвався: "Кому що, а курці просо!.." Комашко зареготався просто в очі Селабросові.

— Ов… ва… ва! Цц… — цмакав Селаброс, читаючи далі газету, мовчки.

— Що там ви начитали таке ласе задля вас, що аж цмакаєте? — спитав в Селаброса Комашко. В Мурашкової в очах виступили сльози…

— Цур вам, з вашою вченою розмовою! — крикнула Христина Милашкевичева. — Яка нудна ваша розмова! Мені здалось, що я потрапила на якусь нудну професорську лекцію. Ходім лучче над море гуляти!

— А що, застоялись ваші вільні крильця? Час пром'яти! Га? — насмішкувато спитав нахабний Селаброс. — Як ходім, то й ходім! Я вчора писав та й писав аж до півночі, а думки якось важко й цупко низались. Ходім, подуріємо біля моря, щоб набратись свіжості, щоб в мене ввечері легко снувались думки.

Усі встали з лавок. Панни побігли поперед усіх, перебігли чисту терасу, заставлену стільцями та столами, й пішли вузенькою доріжкою між купами здорового каміння, схожими на руїни якогось старого замку. За ними пішли паничі. Доріжка стлалась, як шматок розстеленого полотна, до кам'яних вузеньких сходів. Саня побігла по сходах до кіоска, що стояв на вершечку неширокої скелі. Кіоск притулився зверху на скелі на щолопочку, неначе гриб на пеньку. Панни й паничі посідали на лавках і дивились зверху, як важка Христина Милашкевичева ніби плазувала по східцях, обпираючись руками об сірі стіни каменюк.

З цього високого місця було видко всю терасу Малого Фонтану як на долоні. Тераса стлалась понад морем на півверстви, подекуди ніби погнута сугорбами та переярками. Подекуди зеленіли густі кущі та берести, стриміло нарізно розкидане каміння. Береги тераси над морем

обривались стрімкими скелями, котрі то оступались од моря, то вганялись далеко в море. Купи каміння виникали з води й стриміли далеко од берега, неначе зруйновані замки. Скеля Капуцин далеченько висовувалась з води, неначе в морі стояв і справді скам'янілий капуцин-чернець, напнутий гострою відлогою. Кругом терасу обступили, наче стіни, високі чорні та сірі скелі, загинались ободом і потім далеченько доходили до самого моря, заставляючи терасу на південь. Над скелями вгорі зеленіли старі акації, неначе зверху росли старі ліси. Над зеленою смугою з акацій синіло чисте синє прозоре, як кришталь, небо.

Малий Фонтан найкраще місце в Одесі; там забуваєш за сухі степи, за гарячу спеку великого шумливого південного города. Свіже морське повітря повіває з моря й завжди згонить зайву жару. Гарно, свіжо, вогко й не душно! Неначе несподівано заїхав у край, де цвіте весна й повіває тихий майський вітрець. Тут бувають великі гуляння, тут Одес одпочиває в вільний час од клопоту та праці.

Паннам та паничам не сиділось на одному місці: їм забажалось бігати, гратись. Саня схопилась з місця й ніби покотилась по східцях з гарненького кіоска, неначе опука. Слідком за нею пішла Мурашкова. Паничі недоброхіть потяглись за паннами. Стежка повилась понад скелистим берегом, ніби десь по степу між кущами деревію, материнки та польових васильків. Важкий дух польових васильків, чебчику розлягався в солонуватому повітрі. Вся компанія посідала рядом на камінні, над самісінькими скелистими кручами. Далеко-далеко в море вганялись рядки накиданого в безладді каміння: там далеченько купались в морі люде. Білі люде рядками стояли по камінні й лисніли на сонці. В щілинах скель сиділи й удили рибу рибалки. Білі чайки вились над ними й кигикали, ніби просили собі в рибалок поживку. Море стояло тихо, але між камінням підскакували білі гребені хвиль, шуміли, шелестіли, неначе кленовий лист на вітрі.

Дихнуло поезією з моря на молодих людей. Почулись тихі мотиви пісень та все за море, за далекі теплі краї. Пригадали й прощання Байрона з рідним краєм на кораблі, що летів, ніби крилами — шумливими

вітрилами: "Бувай здоров, краю, мій краю коханий! Твій берег в імлі сизій зникає! За хвилями хвилі ревуть, наче п'яні, і чайка над ними літає!" Далеко в морі забіліло вітрило, наче крила чайки. Христина Милашкевичева стояла на камені й крикнула: "Ой, сіла б я на той корабель та й чкурнула оце аж в Константинополь!"

— А що ви там робили б? — спитав Селаброс.

— Взяла б дрючка та лупцювала турків, — сказала Христина.

— А то навіщо? — спитав Комашко.

— Дивилась би, як труки дають сторчака, — сказала Христина, і всі засміялись.

— Сміліва ж ви дама, коли турків думаєте гамселить — сказав Комашко.

— А ви ж думали як?! Ой ви, мужчини! Обабились ви зовсім за тими книжками, — сказала Христина.

Вона крутнулась, вхопила однією рукою за плече Мавродіна, обкрутила його кругом себе, як дитину, й знов поставила на місце ще й штовхнула його легенько в плечі.

— Ого-го! Добру силку мають оці степові дами! Хоч і на Запорожжя в Січ! А нуте обкрутіть і мене, — сказав Селаброс.

— Мабуть, підвереджусь, — сказала Христина.

— А ходім подивимось, що то наші поробляють в кущах, — сказала Христина й побігла стежкою.

Всі пішли за нею. В густій тіні берестів, кругом низенького плискуватого каменя, сиділи Бородавкін та його товариші, підобгавши ноги по-турецькій. Всі були без сіртуків і без жилеток. З-під кущів тільки було чути: "Два вин, пас! три чирви! дві бубни!" Кругом валялись порожні пляшки та недоїдки паляниць, сиру, ковбас, шинки.

— Це вже ви, бачу, й поснідали без нас? — сказала Христина.

Вглядівши таку мальовничу групу, панни крутнулись, повернулись та навтікача! Христина спокійненько сіла собі на камені й дивилась, як грають в карти, їй самій заманулось пограти трохи, й вона ждала для себе черги. Бородавкін і його товариші швиденько понадівали сіртуки та жилетки.

Саня одбилась од усіх і побігла стежкою вперед. Вона оглянулась, стала й кинула очима на Комашка.

Тихі сині очі неначе манили його до себе, неначе казали без слів: йди до мене та побалакаємо вдвох насамоті.

Комашко вгадав ту розмову очей, наблизився до неї, і вони пішли поруч тихою ходою понад берегом. Пісні, поетичні мрії заворушились в душі молодого хлопця. Він ішов мовчки й стиха приспівував: "Ой на морі, на морі, гуляв козак доволі!" Саня й собі стиха співала той мелодичний мотив. Тиха радість заворушилась в душі в Комашка. Він почував, що Санин голос злився докупи з його голосом, що в її душі задзвеніла та сама нотка, яка дзвеніла й у його поетично направленій душі. Потім Комашко й Саня довгенько йшли й мовчали, дивлячись на синє море.

— Який щасливий день сьогодні випав задля мене, — почав Комашко, — і поезія, і гори, і море, і вільний час, і спочинок, і покій в серці, і гарне товариство.

Комашко зирнув скоса на Саню, на чистий профіль її лиця й вдруге сказав, розтягуючи слова:

— Покій в серці… Я щасливий сьогодні, неначе в часи своїх дитячих літ. Недавні то часи, а мені вже жаль за ними! Цей день пригадує мені давні пишні дні, а ще пишніші ночі над Дністровим лиманом.

— Невже ви були щасливіші в дитячі літа? — спитала Саня. — Дитячі літа — це часи несвідомої натури, натури нерозумної, без самосвідомості, без розуміння моральності та й усього взагалі.

— Воно так, — сказав Комашко, — але й не так. Тоді я не зазнав боротьби в душі, важкого вибору принципів, добування ідеалів, не зазнав я ще важчого змагання розуму з серцем. Ті часи були для мене щасливі. І тепереньки, коли оце моя душа направлена поетично, вони встають в моїй уяві, неначе пишні мрії фантазії, що були, та навіки минули і ніколи не вернуться.

V

"Батько мій був заможна, але проста людина. Років з вісім він держав рибальську ватагу на Дністровому лимані. Ми жили в одному акерманському селі чи містечку. Пам'ятаю, я був тоді в нижчих класах в гімназії. Бувало, влітку на вакаціях наша рибальська ватага виходить на днів три або чотири ловити рибу на лиман або в гирла Дністра. Я було й собі йду з рибалками, сплю в курені, а цілий день вештаюсь, кмічу, як рибалки тягнуть тоню; гуляю на волі, купаюсь донесхочу, ганяю та знов купаюсь. Я найбільше любив вечори. Які то були пишні вечори над лиманом! Скільки в їх поезії!

Пам'ятаю один вечір. Рибалки одійшли далеченько од куренів, закидали вечірню тоню. Я ліг коло куреня й не зоглядівся, як смеркало й поночіло, як зорі висипались на небі. Лежу догори лицем і дивлюсь на широке небо. Надворі тихо, як в хаті: усе ніби притаїлось, замерло; нігде

не чуть ні згуку, ні людського гомону. Гарно, як в раю! Жара спала. Лиман дише прохолодою на гарячу землю. Я не зводжу очей з неба. Воно синє-синє й прозоре, а внизу кругом над землею гарячо-фіолетове, неначе оперезане фіолетовим та червонуватим поясом. Небо стає все синіше й темніше. От зорі висипались густо-прегусто, неначе зерна пшениці на засіяній ріллі. Усе небо обсипане зорями, наче перська темно-синя матерія, заткана золотими цятками. Я шукаю ладу між ними, слідкую за взірцем, а вони сплітаються, як безконечник на писанці. А лиман лиснить, наче плуг, витертий ріллею; і в йому таке саме небо, засіяне такими самими зірками. Он одна упала з неба на степ і черкнула огневою смужкою по небі. Хтось помер, думаю я, пригадуючи слова моєї матері… Що ж то за зорі? То душі святих і померших людей. А котрі ж то між ними душі моїх маленьких братів та сестер, що померли малими? Ото, мабуть, вони найбільші, що світять, аж миготять. І заманулось мені, щоб і моя душа колись стала ясною зорею, й світила на землю, й веселила людські очі… І я незчуюсь було, як мої мрії полетять в інший край. Моя мати була дуже богомільна й любила слухать, як я було взимку вечорами читаю життя святих пустельників. І я малим був дуже богомільний, бо вдався в матір. Я чогось пригадую собі ті життя пустельників десь в пущах, в нетрях, — і мені вже здавалось, що й я сам не коло лиману, а десь в Єгипті, в пущах, що я сам живу в печері в скелях… Мені хочеться якогось незвичайного, доброго й великого діла. Я почуваю потяг до чогось неомежованого, неясного, але високого й доброго. От мені здається, що я стану пустельником, присвячуся, дійду до високого ідеалу. Буду молитись в печері, думав я, надіну чорну одежу й їстиму черствий хліб… І мені було здається, що надо мною вже інше небо, більші зорі; бачу печеру, пальми накруги. Леви й тигри служать мені, граються коло моїх ніг, неначе цуценята. Висока пальма нахиляється передо мною й подає мені фініки. Я рву свіжі фініки. От мені здається, що моє тіло стає легке, я силкуюсь йти по повітрі, йду на край високої скелі. Дивлюся вниз. Внизу глибока безодня, аж глянути страшно; пуща без кінця, білі піски, довгі рядки гострих скель в якомусь чудному світі. Мені страшно й глянути з такої височини. В мене голова морочиться. Я жахаюсь. І одразу мені стає страшно… мороз іде по тілі. Страшно й левів, і тигрів, і чорної печери… І в той час мені було стає

страшно, що я сам лежу коло куреня, що кругом мене нема людей. Чую, щось в кущах шелестить. Я стривожився. Мрії щезли. Щось шелестить ще ближче, йде. Я схоплююсь. Мені чогось здається, що то лев або тигр. З-за кущів вискакує щось довге, цибате; ніжки, як паліччя. Чорт? Ні!.. Довгі вуха майнули… заєць.

Я тоді аж крикнув: "Заєць, заєць! лови його!" І мій ляк не знаю, де й дівся. Я погнався за зайцем, а заєць майнув проз мене й сховався в осоці".

Саня осміхнулась.

Молодий хлопець одкривав свою душу. Над широким морем, на вільній волі, далеко од свого домашнього й службового клопоту в його душа стала одкритою, як буває часом в дорозі, далеко од дому, серед широкого степу, в густих лісах, в горах: і поезія дороги, й нова обстава, — і людина стає веселіша, одкрита, неначе почуває себе на волі, далеко-далеко од свого гнізда. І серце тоді любе дужче, й приятельство стає міцніше, й слово — щиріше.

"Потривожені мої нерви знов втихли. Я знов ліг на траві й прислухаюсь. Нігде ні шелесту, ні згуку. Рибалки знов зайшли десь далеко. Надворі зовсім поночіло. Поночі, аж чорно, тільки бачу, як Дністрове гирло попід горами лиснить між очеретами. Десь крикнула сова смутно та жалібно, неначе жалілась або плакала, мов дитина. Коли дивлюсь, на лимані щось чорніє, неначе сунеться чорна тінь по воді: то дід Хтодось пливе човном; незабаром стане вечерю варити забродчикам. Мені стає веселіше на душі. Я чую, як зашелестів човен в осоці, як зашипів пісок під човном.

Дід виходе на кручу й порається коло кабиці. Блиснув огонь. Дід запалив сухий очерет і вкинув в піч. Огонь блиснув широкою ясною смугою. Дід виступив у тій плямі в білій сорочці, ввесь ясний, наче прозорий, ніби він вихопивсь просто з ясного дня, та потрапив в чорну ніч

і приніс на собі світ сонця, і неначе од його стлалось навкруги сонячне проміння. Мені цікаво дивитись на його. Полум'я язиками вискакує з печі й лиже чорні челюсті, неначе корова облизує свій чорний ніс.

Я задивився на той вигляд, і мої хлоп'ячі думи полетіли в інший далекий край, за далеке море. Я тоді саме начитався Майн-Ріда… та так начитався, що мені заманулось тікати з двома товаришами в Америку, та тільки я не знав, кудою їхати: чи суходолом, чи морем. Пригадались мені вигляди з Майн-Ріда, пригадалась якась річка широка. Над річкою ліс трохи не до неба. На пальмах, на фікусах повились високо ліани. На їх червоні та жовті здорові квітки, такі завбільшки, як тарілка. На деревах скачуть мавпи, гойдаються на гілках, зачепившись хвостами. Літають якісь, як жар, червоні птиці. Я йду в ліс, густий та старий. В лісі темнішає. Якісь чудні звірі та гадюки плазують попід деревом. А тінь густішає. Стає поночі, як уночі. От у лісі прогалина. Горить багаття, кругом його стоять червоні індійці. Коло багаття стоїть дівчина, прив'язана до дерева. Одежа на їй біла, як сніг. Чорні коси розпущені й в'ються по білій одежі. Мені здається, що її будуть мордувати, катувать, різать. От-от потече червона кров по білій одежі. Мені шкода її.

Сич крикнув десь в горах. Перечитані картини в Майн-Ріда неначе стоять перед моїми очима. Мені стає сумно й страшно. Я кричу до діда Хтодося. Мій голос, мій крик неначе проганяє ті страховища й додає сміливості. "Діду, гов!" — кричу я на ввесь голос. І мій дзвінкий голос пішов луною понад Дністром, понад очеретами, десь далеко вдарився об кручу, задзвенів і порвався, неначе склянка впала десь, задзвеніла й пошматувалась. Дід Хтодось, високий, плечистий, сивий, з довгими вусами, але жвавий та проворний, як хлопець, веселий, як парубок. Було, як вип'є, то й козачка танцює.

— Паничу, гов! — обзивається до мене дід з кручі на ввесь свій здоровий голос, його здоровий низовий бас покотився луною понад Дністром, неначе весняний грім, десь ввірвався об високу кручу й неначе впав залізною довбнею на скелю, гупнув і замер. Мене це бавить, і я знов кричу:

— Діду Хтодосю, гов-в-в! гов! гов!

— Паничу, гов-в! — аж реве дід Хтодось, бо знає, що я жартую. Він і собі жартує.

Його голос в темряві й тиші знов загув, мов труба, й увірвався далеко під кручею. Мені стає смішно.

— Діду, гов! — кричу я втретє.

— На цей вечір доволі! Нехай ще на завтра! Завтра а мішком, сьогодні з торбинкою! — гукнув до мене дід.

— Діду! Ви звідсіль коло вогню схожі на дикого індійця, — кричу я.

— Брешеш-бо, паничу! Дикі люде песиголовці, з одним оком на лобі, а в мене, хвалить бога, обидві баньки цілі, поки якийсь становий не виб'є, — кричить дід, а я регочусь, бо мені смішно, що дід плете якусь нісенітницю, невідому в географії.

— Песиголовців з одним оком нігде в світі немає, — кричу я до діда. — Хіба ви, діду, бачили песиголовців?

— Бачити на свої очі — не бачив, а чув. Кажуть, десь вони живуть за морем та людей їдять, — обізвався дід. — А в книжках як же пишуть?

— Пишуть, що немає! — кричу я. — Є люде червоні, чорні, жовті, жовтогарячі…

— А може й зелені є? — кричить дід і регочеться. — Мабуть, і книжки часом брешуть, — гукає до мене дід. — От чорні люде так дійсно є. Я сам на свої очі бачив в Одесі: арапами звуться; причепи хвоста та роги, то б готовий чортяка.

— В Америці живуть червоні дикі люде; їх звуть індійцями, — кричу я до діда.

— Коли ж вони червоні? Чи тоді, як варені, як-от, приміром, раки, чи й сирі червоні! — обізвався дід з жартом.

— І живі червоні, — кажу я.

Знов закукував сич: кукував, кукував! Дід передражнює сича тоненьким голосом: "Кукував", "кукував!" — дійсно, наче кричав сич. Я регочусь з усієї сили.

— Діду, кажіть казки! — кричу я до діда.

— Цебто звідсіля? Ну та й непоміркований ти хлопець! — обізвався дід. — Цебто: кажи казки в Бендерах, а я буду слухати в Акермані! Нагавкався б дід таки добре! Нехай же прибіжить з забродчиками Бровко, то я йому загадаю казати тобі казки; той тобі може й гавкатиме звідсіль.

Курені стояли од печі таки далеченько. Дідові й мені треба було таки добре напинатись, щоб перегукуватись. І мені не хочеться вставать та йти до діда. Мені гарно лежать на спині в теплі й дивитись на небо, дивитись здалеки на багаття, на освіченого, ніби прозорого діда. І на кого це схожий дід Хтодось? Десь я бачив такого чи, здається, читав про такого здорованя, старого козарлюгу, що й кінь під ним вгинається. Ага! Гонта. Ні, ніби Залізняк… Я вже тоді прочитав Шевченкового "Кобзаря". Ні… Тарас Бульба! — майнуло в мене в думці. І я згадав, як вчитель читав нам в класі уривки з "Тараса Бульби", ті розкішні картини, що раз прочитаєш і повік не забудеш.

Знов плутаються в голові мої думки, як риба в мережі. Тараса Бульбу поляки розп'яли на старій вербі, десь там вгору далі над Дністром і підпалили вербу. Я дивлюсь на вогонь в печі, на освіченого діда коло печі,

дивлюсь довго-довго і ніби бачу прочитані страшні події на Україні. Бачу вогонь під вербою. Верба палає внизу; полум'я червоними язиками лиже Тарасові ноги. А його лице, високе чоло гордо й зневажливо підняте вгору. Очі горять, як огонь. Він дивиться на широкий степ за Дністром, де б'ються козаки з ляхами, подає голос, править козаками, не почуває муки. І мені ввижається ще страшніша подія. Ніч темна, зоряна. Горить ціле місто, не то Сміла, не то Умань, горить Дубно. Місто на горі. Огонь, дим, пекло! Кругом пожежі чорніють високі зубчасті мури, башти. А за мурами палає, аж клекотить огонь. Дим летить під хмари, закриває зорі. Видно, як удень, пологі луки, річку, далекі села, церкви. Білі голуби в'ються над огнем. Одчиняються брами. Виходе польське військо. Військо веде Андрій, зрадник, син України, син Тарасів.

Я почуваю в душі, що ненавиджу Андрія й ладен вбити його. Козаки наступають на ворога, б'ються. Люде падають. Кров ллється й тече течіями, слизить по траві. Я ладен стати з козаками й битись з ворогами. Почуваю, що ненавиджу ворогів. Але бачу ріки червоної, запеченої крові, бачу поле, вкрите трупом. Мені стає страшно, мене бере жаль. Як був я маленьким, я не міг дивитись на рани, на кров, не міг дивитись, як ріжуть птицю, як вона зарізана тріпається на траві.

Я одвертаю очі на другий бік, неначе задля того, щоб не бачити тих страшних подій, пожежі й крові. І бачу, за лиманом неначе десь далеко-далеко щось займається. Та ясна пляма на небі здається мені одлиском передуманих страшних картин. Прислухаюсь, — дід Хтодось, пораючись, затягує тихо якоїсь пісні, неначе нишком промовляє голосом. Пісня смутна-смутна, як горе. Мабуть, вона пригадувала дідові за якісь-то пригоди в його сумному житті. Мені трохи чудно, що веселий дід співає такої смутної пісні.

— Діду, а нуте втніть веселішої, бо ця щось дуже смутна! — гукаю я.

— А ти й чуєш? А якої ж тобі? Може, про Саву Чалого? — гукає дід.

— А хто ж то був Сава Чалий? — питаю я в діда.

— Був велике ледащо. Був козак запорожець, та зрадив козаків, пристав до ляха! — гукає дід.

— О трясця його матері! — кричу я до діда. І я почуваю, що зненавидів того зрадника, як і Андрія.

— Ото з таких-то Чалих і виходять ті, що найгірше б'ють. Адже ж і той полковник, що мені колись вибив зуби ломакою, був з Чалих! — гукає дід, бо дід часом різав правду просто в вічі.

— Діду Хтодосю! он щось горить в степу. Чи не скирту хліба хто підпалив в степу? — кричу я до діда.

— Вчишся ти в школі, та, як бачу, небагато тямиш, — гукає до мене дід. — То місяць сходе.

З чорного степу висовується здоровий червоний місяць, неначе закрадається, щоб заглянути в лиман. От він викотився над степом, здоровий, як діжа, червоний, як жар. А з лиману, з-під чорної низької смуги берега, викотився другий, такий самий. Я забавляюсь ними. Стоять два місяці, неначе пара золото-червоних коліс. Постояли вкупі, неначе наговорились, мов які приятелі, та й розійшлись, як вороги: один вгору, другий наниз. Швидко поплив місяць по небі. Я слідкую за ним очима. Я бачу, як він плавко, велично, наче лебідь по воді, пливе вгору та вгору. Світ палає на верхи круч, на верхи гір. Гори ніби виглядають з темряви. Верби стало видно од верху до низу. Світ освітив всю Дністрову долину. Тільки чорна смуга попід кручами в'ється понад очеретом, як чорна гадина. От місяць заглянув в середину лиману, і од місяця до берега простяглась неначе довга-довга стежка, посилана золотим піском.

— Діду Хтодосю! — кричу я до діда.

— А чого там звеш? Щоб не забутись, як мене звуть?

— Чи ви бачите, яка ондечки стежка простяглась од місяця до берега? — гукаю я до діда.

— По тій стежці русалки ходять в ліс по горіхи, — гукає дід. — Не дуже лишень задивляйся на ту стежку.

— Чому так? — питаю в діда.

— Бо русалки заманять тебе в лиман на дно до себе на вечерю.

— А я їм по морді дам! — жартую я.

— Ого! Як становий нам давав?! Над русалками станових нема: їм добре отам в лимані, — гукає дід.

— Чи швидко вернуться забродчики? Я вже їсти хочу, — гукаю я до діда.

— Підожди! бо риба сьогодні ловиться, неначе її русалки гонять в мережі, — гукає дід.

На лимані десь далеко-далеко замиготіли золоті хвильки. Ген-ген чорніють якісь темні цятки й наближаються: то либонь пливуть на човнах забродчики. І справді: од човнів по обидва боки розходяться все ширше та ширше смужки, неначе золоті шнурки. От човни наскочили на золоту стежку. Стежка ніби поламалась колінцями, заколивалась, загойдалась, Золоті шнурки обплутали її, поперетинали.

Човни пристали до берега. Я схоплююсь з місця й біжу до печі, над кручу. Духота зовсім спала. Свіжість потягла з лиману. Запахло берегом,

вогкістю, запахло мокрою рогозою, мокрим очеретом, лозами, водяним баговинням.

Рибалки обсіли кругом печі, потомлені, мокрі. Робота була важка. Риба ловилась добре. І не просять мене читати "Катерину" або "Наймичку". Зате ж дід Хтодось розговорився… Розказував, як він ще парубком втік од лихого пана, як став на роботу в Акермані, як один лютий полковник впіймав його і посадив в тюрму, як вдарив його по зубах палицею, розмізчив губи і вищербив два зуби. Я бачу широкий шрам на дідовій губі, бачу його щербаті зуби. Розказує дід, як він утік з тюрми, перевізся за Дунай в Добруджу, як жив, бідував, рибалчив…

Я слухаю його повість, як цікаву казку… І скільки тих казок було не розказують забродчики, сидячи коло кабиці. І з того часу моя душа стала за діда Хтодося, за народ. Мене не тягне вгору, не манячить передо мною слава, багатство, панство. Мої симпатії пішли вниз, до діда Хтодося, бо… хто лежить на споді, тому найгірше достається, того усі душать. І як часом було батько обижає забродчиків чи на харчах, чи на грошах, я не любив в той час рідного батька, бо знав, що він робить не по правді.

Рибалки повечеряли й розійшлись спати по куренях. Я лягаю спать в здоровому куховарському курені на розстеленій циновці й засипаю в одну мить. Вранці рибалки встають до роботи вдосвіта. Я прокидаюсь, і потягаюсь, і не можу вже заснуть. Через двері з куреня видно червоне, ясне небо. Я схоплююсь з постелі й виходю з куреня. Іюльський ранок саме розгорівся. Зоря сяє на синьо-фіолетовому небі, наче здоровий алмаз. Небо наче зайнялося, горить ясними чистими кольорами. Широкі смуги чистого жовтого, жовтогарячого, рожевого, а внизу червоного кольору аж лиснять, зливаючись докупи делікатними сутінями. Небо на сході неначе заслонилось пишною квітчастою завісою, блискучою, як дорогий шовк. І та завіса ніби впала на лиман і вкрила його блискучими полотнищами од берега до берега. Лиман сяє, як і небо. А десь далеко з очеретах, в осоці, на пологих лучаних низинах понад Дністром лиснять плеса, довгі течії, озерця. Одно вхопило з неба ясно-жовтий колір, друге

— червоний, третє — рожевий, і блищать вони в зеленій траві, неначе діаманти усякого кольору, розкидані по зеленому оксамиті. В лугах, на луках, в горах кричать пташки. В далекому містечку чи в "посаді" співають півні. З очерету піднялись з кахканням качки й ключем полетіли на лиман. Піднявся важкий лелека й плавко й повагом, не хапаючись, перелітає Дністро. От він полетів низько й трохи не черкнувсь червоними ногами об голову діда Хтодося. А небо розгорюється ще більше. Зоря піднялась високо й ніби тоне в блакитному небі. Фарби стали ще ясніші: квітчасті смуги аж лиснять, неначе чистий кришталь. Крик, галас пташиний більшає, стає голосніший. І небо, й земля, і вода неначе вбрались в найдорожчі прикраси й ждуть, щоб стрічать царя неба й землі — ясне сонце.

Дивлюся — дід Хтодось стоїть над кручею, наче кам'яний, облитий червоним світом, молиться богу, хреститься й кланяється до зорі. Я хочу й собі молитись, шепочу слова молитви, але я їх не розумію. Молитва не йде мені на душу. Темна ніч говорила мені за феваїдські печери, за молитви, за чорну одежу, говорила за рай. Пишний, веселий ранок говорить мені не те, а щось інше. За що він мені говорив, я й сам гаразд не розумів. Щось неясне, неомежоване ворушилось в серці; але воно було радісне, як те веселе небо. Радість, веселість ворушилась в серці; серце грало, як риба в воді. Не молитва, а пісня йшла на душу. Я неначе чув музику в своїй молодій душі. Якісь пишні очі з довгими чорними віями манили мене. Я почував серцем, що хочу любити; але що й кого любити?.. Якісь музичні мелодії лунали в моїй душі, неначе вони лилися з неба, розкішного, розмальованого рожевими, жовтими та червоними смугами, неначе вони піднімались з блискучого пофарбованого лиману.

"Буду вчитись співати або грати; я люблю музику, — ворушилось в моїй думці. — Або вивчусь лучче малярства, буду малювати; змалюю ту красу, що в небі, що на лимані, — думав я, — або… буду писати вірші, складу віршами книжку, таку, як "Катерина"… Напишу про діда Хтодося… про безщасних, прибитих бідою… Про їх, про їх!" —ворушиться в мене далі думка. Я почував, що когось люблю… Люблю чиїсь пишні карі очі; десь я либонь бачив ті очі, — пригадую я собі. Люблю діда Хтодося,

люблю рибалок й усіх людей, люблю оте розмальоване небо, отой блискучий, квітчастий лиман… Чую рай в своїй душі, хочу, щоб і для всіх був рай… Дід помолився богу й обернувсь до мене.

— А що, паничу! зайшов сюди випадком з бурлаками! А чаю в нас нема. Біжи, напийся чаю з лиману та закуси житнім хлібом, поки я снідання зварю, — каже дід Хтодось.

Я купаюсь в лимані. Мені гарно, здорово, весело. Я не виходжу, а вибігаю на кручу, беру окраєць хліба з сіллю. І мені той житній хліб здається смачнішим і тривнішим од усіх потрав.

Минуло чимало часу… І я забув і за пущі феваїдські, забув за Америку. Я знайшов свою Феваїду, свою Америку — то мій рідний край. Україна й народ. Нам одмежовано клапоть рідної ниви. І будемо працювати на їй і для неї. Що ми доброго зробимо для неї, то зробимо й для людськості, бо ми частка людськості. В цьому й ми космополіти", — сказав Комашко, обернувшись до Сані.

— Правда ваша, правда! — обізвалась Саня. — Я бачу, що мої пересвідчення ще не зовсім стиглі, неповні й неясні, — і вона почутила, що під нею грунт космополітизму захитався, як хистка кладка.

І вони обоє несподівано спинились і стали. Перед ними стояли високі скелі, наче стіни. Скелі тут закручувались, дійшли до берега й заставили стежку.

— От і перейшли увесь Фонтан, а я й незчувся й не зоглядівся: так я оце заговорився, — сказав Комашко.

Вони повернули назад. Стежка спускалась в глибоку вузеньку долинку чи балочку.

— І цеї балочки я не примітив. В доброму товаристві мені здавалось, що я все йду по рівному, — сказав Комашко.

— І я не примітила цеї долинки. Чи ти ба! все вас слухала, — сказала Саня й зареготалась.

"Ішов би я з тобою в житті й через гори, через долини і не примітив би їх", — подумав Комашко.

— Будемо засівати свої рідні лани золотим насінням просвіти, широкої культури, будемо дбати якомога за добробут краю й народу. Будемо пересаджувати на свою ниву космополітичні вищі ідеї. І виростуть в нас люде... І десь знайдуться інші діячі; і будуть мирно і щиро працювати для своєї нації, для свого народу, — сказав Комашко. — Я гаряче бажаю, щоб настав той час, коли дві ворожі армії зійдуться та й розійдуться, не схотять битись; коли вони випхнуть вперед своїх генералів та дипломатів та й скажуть їм: "Стріляйтесь, бийтесь самі, коли маєте смак до війни, а ми підемо додому, до батьків та жінок, до дітей, до плуга, до книжки", — сказав Комашко.

— О, цього довго доведеться ждати, — обізвалась Саня. — Життя й людська історія — така штукована, така складна річ.

— В кожній людині, одколи світ животіє, сидить трохи чорта, трохи й бога або в декого й багато бога; і той бог вижене колись чорта та й прожене його на очерета та болота, — сказав Комашко.

— Це правда, але є й такі люде, в яких сидить тільки сам чорт з рогами, з хвостом та з пазурями, — сказала Саня.

— Це я знаю: є й такі, в яких добре вгніздився чорт у фраку, або в одежі з шовкової чесучі, в пенсне, в рукавичках, прилизаний та причесаний, — сказав Комашко й зареготався, бо він натякав на Фссенка.

Саня догадалась і собі зареготалась.

— Таких людей, в яких сидить цей чепурний, прилизаний чорток, є таки чимало. Це тигри та пантери людського плем'я. Ці тигри бувають і просвічені, й по-європейському делікатні, й навіть бувають вчені… пишуть вчені книжки… Оці найстрашніші для культури, прогресу та просвіти! Подумайте собі, що бенгальські тигри покористувались би орудниками європейської культури… Якого-то лиха вони б накоїли… Ой-ой!

— Знаю, знаю! — сказала Саня. — Ці тигри стережуть ту цілющу воду просвіти і добробуту; самі п'ють, а другим не дають…

— То вкрасти б од їх цілющу воду! Нехай стережуть порожню криницю, — сказав Комашко. — Це одно добре злодійство, яке я знаю в світі: це злодійство Прометея, що вкрав огонь з неба і дав його людям.

— А як вкрасти, коли в їх сила? А замків, а сторожів скільки? — сказала Саня.

— То обернути тигрів в овечок. Це довге, загайне діло, бо моральна хороба в їх задавнена, але… але… гуманізм потребує такої системи. Треба так провадити діло, щоб їх зосталась велика меншість, щоб зосталось їх тільки чортам на насіння. Тоді сила буде не в них.

— Поки сонце зійде — роса очі виїсть, скажу я з погляду свого космополітизму. Діло гуманітарно-загайне, а деспотизм тим часом і нас покраде… поки ми викрадемо в нього культуру, — сказала Саня. — Я сусід наших знаю: між ними хмари, густі хмари яструбів, а голуби щось не показуються. А що буде, як ми станемо овечками, а вони зістануть вовками?

— Не думаю, щоб так було. І сусіди — люде, і вони золись повинні стати правдивими людьми і покинути вовчі норови, — сказав Комашко. — Будемо працювати і ждати. Простягнемо до них руку. А не подадуть нам

руки, тоді… Вони будуть винні, як і тепер винні перед нами. Тоді Україна заспіває іншої пісні.

Саня мовчала.

— Щасливий день випав оце мені. Тим-то я так і розговорився за щасливі дитячі літа. Тепер і вільний час, і поезія од моря, і добре товариство. Добре товариство — велика річ в житті: є з ким поділитись думами, щиро побалакать. Добрий товариш часом лучче за рідного брата, — сказав Комашко.

— Ви сказали за добре товариство… — тихо обізвалась Саня. — Ви сказали правду. Якби в мене не було доброго товариства, то я б давно зачевріла, а може б і душею загинула, — сказала Саня, і в словах її почулась жалість.

— Хіба ж вам так важко жити на світі? Ви такі молоді, любите науку, просвіту, дбаєте за те, щоб добути собі ясних пересвідчень, працюєте в школі коло розвитку дітей. Невже цього всього вам мало? — спитав Комашко.

— Моє життя в сім'ї дуже важке. Хіба ви не примічаєте, що мачуха мене не любить? — сказала Саня.

— Я думав, що вона до вас тільки не дуже прихильна, та й годі, — сказав Комашко.

— Мачуха мене зненавиділа, щиро любить тільки свою дочку. Родилась вона й зросла коло Кам'янця між польськими дідичами: її батько був небагатий дідич, родом українець. Од дідичів панів вона набралась аристократичного панського духу, та ще й свого дечого доклала. Вона мене й свою дочку держить в неволі, неначе в тюрмі, слідкує за кожним моїм ступенем, мов справдешній шпигун. Настане вечір, вона замикає мене й сестру в горницях. Ні однісінька книжка не

доходе до моїх та сестриних рук без її цензури. Я вдень утікаю до Мурашкової, і тільки там ми собі начитаємось і наговоримось досхочу. Мачуха перевертає, переглядає мої й сестрині столики, ліжка, скриньки, нишпорить по кишенях. Вона консерватистка, навіть обскурантка, ненавидить нові ідеї, молодих нових людей, любить польську мову, ледве стерплює великоруську, не любе української, забороняє й нам і навіть слугам слово сказати по-українській. А як вона мені допікає словами! Яку обиду терплю я од неї щодня, щогодини! Якби не батько та не товаришки, мені хоч на світі не жити.

Санин голос легко затремтів. Здавалось, ніби вона от-от заплаче. Недавня вільна розмова про усякі принципи, і широкий простір моря, і свіже повітря — все це розгортало її думки, направляло її на щирість. Жалість і спочування здавило серце в Комашка.

— А я думав, що ваше життя плине в рожах та леліях, як весна красна! — сказав Комашко.

— Не думайте так. Життя моє важке. Я дня не зазнала щасливого. Я йду додому, а мені бажається назад повернуть од дому, — сказала Саня. — Мачуха нервова, сердита, опришкувата, гризе раз у раз мене й батька, чепляється без причини, а своїй дочці годить, як малій дитині, їй вдома усяка догода, а я скільки раз поплакала од мачухи ні за що, ні про що! Які вона прикрі, погані слова мені часом говоре!...

Комашкові стало жаль Сані, але він зрадів од надії:

Саня ще й разу не одкривала перед ним своєї душі. Він глянув в її очі. Веселі очі стали смутні та жалібні.

— Ваша доля — це доля молодих чесних людей теперішнього часу, — сказав Комашко. — Скрізь теперечки в житті потайна боротьба за щось, скрізь якийсь смуток в сім'ї, в суспільстві. Скрізь я чую стогін пригнічених, неначе стогін тих хвиль на морі, що вітер б'є ними об скелі. Людське

життя, як оте море, — і шумить і хвилює; хвиля гонить хвилю, доки й сама розіб'ється об скелі або пропаде без сліду десь в глибокій безодні моря… А нам треба держатись проти тієї хвилі, треба борикатись, — сказав Комашко і глянув просто в очі Сані.

Вона глянула на його карі темні очі. В них світилась думка, непоборна завзятість, щирість. Вона ніби читала в тих очах його думи й питала в їх поради. І вона сама незчулась, як їй чогось забажалось дивитись і дивитись на ті очі. Вони обоє замовкли, ставши над кручею, й дивились на берег, сливе суспіль закиданий скелями, на море, на синю далеч. Комашко вглядів білі вітрила корабля, що сизіли в тумані, й задивився на їх. Саня й собі задивилась на той корабель, що тихо плив по морі, неначе лебідь.

"Зійшлися наші очі в поетичній далечі. Чи зійдуться-то наші душі?" — заворушилась думка в Комашка, і він обернувся до Сані й уловив в її очах поетичний вираз, поетичний погляд.

— Я думаю, що найбільше щастя в світі можна знайти в душі, котра спочуває й симпатизує нам, нашим думам, нашим ідеям; симпатія змінюється коханням. Чи любите ви мене? Ви, надісь, знаєте, що я вас давно люблю, — сказав Комашко.

Саня бистро кинула на його очима, почервоніла, як рожа, і так само швидко спустила очі додолу. Вона мовчала й думала.

— Скажіть мені хоч одно ласкаве слово, дайте мені надію, — сказав Комашко. — Дозвольте мені просити в вас і вашого батька вашої руки.

— Сьогодні я вперше почутила до вас симпатію; я не вмію таїтись і говорю щиро: ваші думки стали мені до вподоби, — сказала вона тихо. — Але серце не в нашій волі; я ще сама гаразд не знаю, куди воно поведе мене. Дайте мені підождати, обміркувать все на волі. З серцем, з життям не можна поводитись легковажно, не поміркувавши гаразд.

— Правду ви кажете, — сказав Комашко.

— Приходьте частіше до нас, поговоримо, а там побачимо, — сказала Саня.

"Боже мій! а що буде, як я його оце полюблю щиро, гаряче? Як тоді мені занехаять мої давні мрії за вищу просвіту? Невже я муситиму тоді задушить кохання, перемогти своє серце?"

Вона злякалась тієї боротьби, яка наступала перед нею в недалекому часі, неначе чорна хмара наступає з-за синього моря на погожому синьому небі.

Саня мовчала. Мовчав і Комашко, і вони обоє задумані, з очима, спущеними додолу, пішли тихою ходою й пристали до компанії, котра йшла проти їх.

— Що, набалакались вже? — спитала в Комашка Христина, осміхаючись. — Коли набалакались, то ходім обідать, бо я вже їсти хочу, аж-аж як!

— Вам би усе обідать, — сказав всмішки Селаброс.

— А вам що? Вам би, мабуть, все промови говорить та вірші складати? — огризалась Христина. — Ви, здається, й до моря і до тієї скелі Капуцина говорили б промови, —дражнилась Христина.

— А справді, скажіть оце промову, а ми послухаємо, — обізвався Мавродін. — Ви справді митець говорить промови.

— То й скажу! — промовив гордовито Селаброс. — Стоїш ти, скеле, серед моря й гордовито позираєш на зелені хвилі кругом себе. Минуть роки, минуть віки, а ти все однаковісінько стоятимеш, горда й пишна, незмінна, вища од того клекоту дурних хвиль. Ні негода, ні бурі не

порушать тебе. І не один корабель, з розгоном вдарившись об твої міцні груди, хрусне, як суха тріска. А людина гнеться, хилиться, ламає свою душу, міняє пересвідчення, гне своє серце... Ох, роздратувало мене оце море, оці скелі! Вибачайте, Христино Степанівно, що я не скінчу промови, бо почуваю хіть писать, писать! Море натхнуло мене поетичним духом! Чую цей дух в собії чую його шепотіння! Прощавайте!

Селаброс ефектно вихопив з кишені сіртука книжечку й карандаш і бігцем побіг до фонтану під берести.

— Чи в ліберальному, чи в консервативному тоні будете сьогодні писати? — криконув йому наслідці Комашко всмішки.

— Авжеж в ліберальному, — гукнув Селаброс, не оглядаючись, й почимчикував так, що в його біла стьожка на брилі задерлась вгору і метлялась кінцями.

— Промова трохи тхне хрестоматією Галахова. Мені здається, якби ми оце гуляли десь на городі, то Селаброс був би здатний сказати промову й до капусти, і до цибулі, — обізвався Комашко.

Селаброс писав кореспонденції в усякі газети: і в ліберальні, і в неліберальні, як траплялось. Коли часом не приймали його писання в ліберальну газету, він перероблював його на інший спосіб і посилав в неліберальну газету, лаяв те, що передніше вихваляв. За добрі гроші він писав "і нашим і вашим" і таки добре гнув свою гнучку душу на всі лади. Сівши під берестом коло фонтану, що миготів сріблом на сонці, він напиндючивсь, мов сердитий індик, і почав писати. Скінчивши свою мазанину, він висмикнув шматочок чистого паперу й написав до Мурашкової:

"Серце моє, моя овечко! Я побіжу в редакцію на часочок, але зараз вернуся. Одрізнись од компанії та йди зо мною одним на прогуляння за

скелі. Нехай я хоч гляну тобі в очі насамоті, десь на одшибі, осторонь од людей, і нап'юся з твоїх очей, з твоїх червоних уст".

Написавши записку, Селаброс вийняв хусточку, обтер гарячий піт з лоба й пішов над берег моря.

— Прощавайте! В мене роботи не по шию, а просто з головою! Завтра доконче треба написати рецензію на три книжки, післязавтра — на чотири. А ті книжки для рецензій мені шлють та шлють, неначе з торби сиплють. Треба мені хапатись в редакцію, — сказав Селаброс, хапаючи усіх за руки. — Незабаром зачинять контору. Прощавайте!

— Чого це вам так приспіло? — спитала в його Саня.

— А того, білява панночко, приспіло, що я людина діла, а не слів, — сказав поважним тоном Селаброс.

— Що в вас за компліменти дамам? пароські, чи кіпрські, чи що? — спитала Саня.

— Може й кіпрські, — сказав Селаброс. — Гей, панно, прощайте! — гукнув він до Мурашкової, що стояла осторонь од усіх.

Селаброс мерщій побіг до неї, подав руку на прощання і всунув в її руку записочку. Мурашкова обернулась до моря й крадькома перебігла Селабросові "кіпрські компліменти".

— Прощавайте! Прощавайте, кавалери й дами! Нема часу байдики бить. Мене жде діло, але я через якусь годину вернуся: з вами так приємно гаяти час, — сказав Селаброс, поглядаючи на Мурашкову, й побіг бігцем стежкою поміж камінням.

Тільки що він трохи одійшов, назустріч йому вибігла з-за скелі жінка Бородавкінова, невисока, огрядна дама, повновида й гарненька. Вона впізнала Селаброса й кинулась до його.

— Куди це ви? — спитала вона в Селаброса.

— За ділом в місто! — крикнув він і хотів поминути її.

— Не пущу! вертайтесь! і не думайте їхать! — цокотіла Бородавкіна, не пускаючи його руки.

— Та вже для вас хоч і вернуся на часок, — сказав Селаброс: він нібито хапався в редакцію, але це робилось тільки для ефекту, напоказ.

— А бачте! от таки й вернула вас! — сказала кокетлива Бородавкіна. Селаброс вернувся і провів її до гурту. В Бородавкіної була гарна й повна біла шия. Селаброс любив її шию, задивився на ту лебедину шию й… недоброхіть мусів вернутись слідком за Бородавкіною, забувши й за діло.

— Чи не бачили ви часом мого Сергія Степановича? — спитала вона всіх заразом, швиденько й хватькома подаючи свою маленьку біленьку руку в золотих перстнях на пальцях.

— Он там десь під берестами грає в карти з своїми приятелями, — обізвалась Христина.

Бородавкіна кинулась до берестів. Сергій Степанович липнув на неї очима, здивувався й трохи стурбувавсь. Йому здалося, що вона або з неба впала, або десь з-під землі виникла.

— Сергію Степановичу! Ходи лишень сюди на хвилиночку, щось маю тобі сказать, — промовила Бородавкіна, ледве вдержуючи злість.

Бородавкін знехотя підвівся, хапнув сіртук і подибав слідком за жінкою. Жінка одійшла далеченько од берестів і махала до його рукою. Бідний Бородавкін насилу волік ноги: він ішов, неначе віл на заріз.

— Попався бідний брат! — сказала Христина Степанівна. — Достанеться оце йому на бублики.

Мотрона Титівна Бородавкіна була дочка одеського міщанина, підофіцера. Бородавкін, ще бувши студентом, вподобав її й оженився з нею за її красу, за її чудовий голос. Трошки ідеаліст в молоді літа, він задумав не допустить, щоб часом така перлина, як Мотрона Титівна, не впала в багно й не запагубила себе навіки. Він витяг з багна ту перлину й оженився з нею. За вдачу її він тогді й не думав, і гадки не мав.

— Де ти бродиш, де ти волочишся, волоцюго, п'янице? Ти знаєш, що ми на дачі вже тиждень їмо хліб за позичені гроші! Діти ходять босоніж. Ти швендяєш, гуляєш, а я сиджу над морем в міщанській хаті й пропадаю з нудьги.

Бородавкін стояв і тільки очима кліпав, неначе винний школяр, що несподівано попався в руки вчителеві на гарячому вчинку.

— Я за тобою ганялась скрізь: була і в Бендерах, і в Тирасполі; була і в Кишиневі, — лайливо говорила Бородавкіна.

— Чого ж ти ганялась? Чи ти вдуріла, чи знавісніла? — обізвався Бородавкін.

— Я не здуріла, а от ти, то давно знавіснів. Хіба я оце вперше ганяюсь за тобою по містах? Хіба ж я не раз вже ловила тебе з бендерськими офіцерами в трактирі? А жалування де? Давай сюди гроші! — крикнула Бородавкіна.

— Мотрунцю, серце! не кричи, бо онде люде сидять і почують! Жалування вже нема. Ось зосталось десять карбованців. На, візьми, — сказав Бородавкін і подав гроші жінці.

— А решта де? Чим же ми будемо виплачувати за житло? чим же будемо харчуватись? — репетувала Бородавкіна і совалась до чоловіка з кулаками. — Де ти подівав гроші?

— Пропив та в карти програв, — спокійно одказав Бородавкін.

— Пропив... Чом ти дома не сидиш та все десь волочишся з п'яницями, граєш в карти? — присікалась до його Бородавкіна.

— Ото веселість з тобою сидіти та слухать, як ти гризеш мені голову! їдь додому, бо тебе отут вб'ю! — крикнув Бородавкін несамовито, і в його сірі очі блиснули, як у вовка.

— Не вб'єш! Я закричу на всю пельку! Я нароблю скандалу! — репетувала Бородавкіна.

Бородавкін знав, що вона може це вчинити, і замовк.

Христина догадалась, що вони завелись і за що вийшла між ними колотнеча, прибігла до їх і насилу розвела їх і заспокоїла Бородавкіна. Вона знала, що Бородавкіна любить пограти в карти й побавитись незгірше свого чоловіка, любить кокетувать з мужчинами, зараз взяла її за руку, повела під берести й посадила за карти нібито на місце Бородавкіна.

Бородавкіна сіла за карти на зеленій траві, вгамувалась і забула і за дітей, і за сварку з чоловіком, забула навіть, за чим прийшла на Малий Фонтан. Вона сама програвала чимало грошей в карти. Бородавкін з горя пішов тим часом гуляти понад морем і думав, як би то втекти з Малого Фонтану так, щоб жінка його не вгляділа. Він боявся, як смерті, нудьги з

жінкою на дачі на Великому Фонтані й був ладен утекти од неї хоч за Чорне море. Одначе жінка його, граючи в карти, не зводила з його очей, кмітила за ним і була напоготові кожної хвилини погнатись слідком за ним навздогінці.

Бородавкіна переграла одну-другу партію, нічого не виграла, а програла чимало: її взяла за серце нудьга й злість, і потягло до гурту, до веселої молодої компанії, що гуляла понад морем. Тягло її й до гарного Селаброса… Вона страх як любила гарних паничів. Бородавкіна кинула програні гроші й швиденько побігла до компанії вже веселенька та добренька.

— Чого це ви сидите мовчки, неначе школярі в школі? Паничі понасуплювались, напиндючились, не розважають дам, — защебетала вона дрібно. — Давайте лишень заспіваємо хором. Ой море, море! як гляну на тебе, то зараз співати хочеться. Я, бачте, зросла над самим морем. Було вночі чую, як під нашими вікнами стугонить і шумить море, то й не втерплю та й співаю, лежачи в постелі, аж мама моя було гримає на мене. От і тепереньки під нами шумить море, над нами чайки кигичуть. Ой, яка поезія!

Бородавкіна почала співати. Вона співала дуже добре. Її високий дужий сопрано розливався трелями поміж скелями і йшов далеко понад морем. Рибалки попіднімали голови й виглядали з-за скель, махаючи раз у раз удлищами.

Бородавкіна співала й скоса поглядала на гарного Селаброса, прижмурюючи свої темні гарні очки. Наспівавшись досхочу, вона сказала:

— Одначе вже час би й обідати. Я гадаю, кавалери будуть такі звичайненькі, що нагодують дам смачним обідом.

— Добре, добре! Такого соловейка варто нагодувати хоч і паризьким обідом, — сказав Комашко.

— Ще й напоїти шампанським, — додав Селаброс.

— Я шампанського не дуже люблю. Я люблю старе токайське, — сказала Бородавкіна з удаваною великопанською міною.

— Але тут, певно, не достанемо старого токайського, — обізвався позад їх Бородавкін. — Тут тільки пиво дуже добре.

— А ти вже й знаєш, де пиво добре? — сердито сказала Бородавкіна.

— Ого-го! Я знаю, де раки зимують. Ходім обідать, бо я страшенно їсти хочу, — сказав Бородавкін. — Що набрали своїх наїдків, то все дочиста поїли, і все повипивали, і все потріскали.

— Повипивали усе дочиста, а мені нічого не зоставили? — аж завищала Бородавкіна.

— Бо не сподівались, що ти несподівано прибудеш до нас в гості, — сказав іронічно Бородавкін.

Надійшла й Христина з залізнодорожними урядовцями. Всі пішли парами до буфету. Мурашкова якось зосталась позад усіх. Селаброс несподівано вхопив її за руку і, як п'явка, вп'явся в її руку гарячими губами. Мурашкова почутила ніби жар в руці, у всьому тілі й трохи не зомліла.

— Їдьте сьогодні ввечері додому, а як ні, то я поїду, а ви зоставайтесь в Одесі, — пошепки сказала вона йому над вухо.

— Не можу, не можу! Ви мене неначе прив'язали до себе, — ще тихіше обізвався він.

— Їдьте, бо я зараз втечу звідсіля, поїду трамваєм в Одес, а звідтіль в Кишинів, — сказала вона.

— Поїду, коли ви того хочете, вволю вашу волю — сказав Селаброс.

— Забожіться й заприсягніться, що поїдете! Аристиде, не мучте мене! — сказала Мурашкова.

Вогонь палив її. Морське вогке повітря не гасило того вогню, а неначе розпалювало його.

— Присягаюсь, божусь, що поїду, тільки любіть мене і нікого більше; мене, мене одного! — сказав Аристид.

Мурашкова побігла од його й пристала до Сані. Саня зирнула на неї й вгадала, що недавно була спотичка між нею й Аристидом.

— Ходім обідать в павільйон, — гукнула Бородавкіна і жвавенько попростувала до павільйону.

Павільйон був поставлений на стовпах в морі. Під ним билась об каміння й шуміла дрібна хвиля. До павільйону з тераси був перекинутий місток.

Огрядна Бородавкіна побігла через місток, наче молоденька панна, але зачепилась черевиком за зашкалибину в дошці й трохи не впала. Христина побігла слідком за нею, повернулась до усіх і зробила на містку кільки легеньких менуетів. Дошки під її ногами задвигтіли й зарипіли.

— Ой, будь ласка, не танцюйте, бо ще завалите павільйон, і ми шубовснемо гуртом в море, — криконув Селаброс.

— Нічого-те! скупаємось в одежі усі заразом. Вийде дуже оригінальна чудасія! а я люблю усе оригінальне, усяку чудасію, — сказала Христина.

— Ой, як тут гарно! Під нами шумить море. Над нами шугають чайки. От де моя стихія! — лепетала Бородавкіна, неначе й забулась, що діти сидять на дачі голодні й босі.

— Чом же ви не співаєте, коли чуєте, що під вами шумить море? — спитав Комашко.

— То й заспіваю! — гукнула Бородавкіна й почала співати пісню.

Компанія сипнула на поміст. В павільйоні стояв один довгий стіл. Усі кинулись до стола. Бородавкіна побігла до того місця, де сиділи кавалери, й сіла поруч з Селабросом та залізнодорожними урядовцями.

Саня сіла попліч з Мурашковою аж на другому кінці стола, їм, очевидячки, не сподобалась компанія Бородавкіної та залізнодорожних панків. Вони обидві розмовляли стиха проміж себе. Обід, одначе, був веселий. Розмова була така голосна, що через неї не було навіть чути, як шуміло море під мостом, і, мабуть, через те Бородавкіна перестала співати.

— А що ж, паничі! Ви обіцяли дамам вина, а я його чомусь не примічаю на столі, — сказала Бородавкіна. Один жвавий урядовець покликав служника.

— Є в вас токайське? — спитав він.

— Нема, — сказав слуга.

— Шкода, — обізвалась Бородавкіна. — То давайте, яке маєте, та хутчій, зараз-таки, бо я пить хочу.

Принесли пляшки вина. Бородавкіна й Христина поналивали собі повні стакани й пили трохи не нахильці. Од вина усі зараз повеселішали. На помості піднявся галас, ніби ґвалт. Бородавкіна затягла пісні.

— Їй же богу, неначе циганка! — шепотіла Саня до Мурашкової. — Тільки дати б їй в руку арфу, то мали б обід з московськими циганками.

— Мосьє Селаброс! Я хочу мороженого! — сказала кокетно Бородавкіна.

— Зараз буде! — промовив Селаброс і звелів слузі принести мороженого.

Бородавкіна набрала мороженого трохи не повну тарілку й напхала його за обидві щоки, запиваючи вином: вона теребила з жадобою, наче животина.

— А що, пане Аристиде! чи ваше пак серце спокійне? Правда, неспокійне! — теревенила Бородавкіна, чепляючись до Селаброса. — Он гляньте, які красуні сидять проти нас на тому кінці столу.

— Бачу, бачу! знаю, що й коло мене сидять красуні, — сказав Аристид комплімент Бородавкіній.

— Ви знаєте, що дами люблять гарячіше й щиріше, ніж молоденькі панни, — прохопилась Бородавкіна, дивлячись вакханальними очима просто в очі Аристидові. — Стережіть лишень своє серце.

— Знаю, знаю, й добре знаю! — сказав Селаброс насмішкувато.

Саня й Надя сміялись без церемонії, їх смішив простацький грубий тон в розмові Бородавкіної.

— Як була "дочкою фельдфебельською", так і зосталась "фельдфебелькою", це правдива одеська "фру-фру!" — тихо шепотіла Саня до Наді.

— Стережу своє серце та, мабуть, не встережу сьогодні, — сказав Аристид трохи не на вухо Бородавкіній жартовливим іронічним тоном.

— А що! збентежила я вас? Ага! — говорила Бородавкіна сливе пошептом. — Колись од моїх очей гинули паничі, як мухи, бо я панною була гарна-гарна, що й сказати й висловити не можна. Скільки я молодих хлопців піддурила! Стережіться ж, мосьє Селаброс! Було ввечері як збереться компанія, сядемо в човен та попливемо по морі, а я як заспіваю, то хлопці було трохи в море не скакають! А мій голос ллється, ллється по морі!

— Я й тепер ладен стрибнути в море, бо ви, надісь, сиреною вдались, так ви гарно співаєте! — сказав Селаброс голосно.

Саня й Мурашкова хапком встали з-за столу й повтікали на самісінький край павільйону, де стояла довга лавка.

— Одеська "фру-фру" розправля крильця, — шепотіла Саня до Мурашкової.

— Бо добре випила! — обізвалась тихенько Надя. Принесли ще пляшки вина. Бородавкін вже добре надудлився й ледве сидів на стільці. Комашко й Мавродін і собі встали з-за столу й сіли коло паннів. Вони обернулись лицем до моря й тихо розмовляли, не слухаючи гаму й галасливої розмови.

— От веселі люде! — сказав Комашко до Сані.

— Вже аж надто веселі. Добре було б, якби вони були не такі веселі, — сказала Саня.

— Та трохи тихіші, — додала Мурашкова. — Навів Бородавкін на гулянку не знать кого.

— Та й збавив нам трохи веселу гулянку, — обізвалась Саня.

— Невже збавив таки зовсім? — спитав Комашко в Сані.

Саня глянула йому в очі й почервоніла.

— Ні, не зовсім. А все-таки я рада, що поїхала на гулянку. На гулянці побачиш усяких людей, повештаєшся між ними, наслухаєшся усякої розмови — і все-таки наберешся досвіду в житті. Принаймні матимеш більше досвіду, більше знатимеш людське життя, яке воно є: празникове й буденне, — сказала Саня. — Я мало знаю людей мало знаю людське життя. Сказати по правді, мало ще знаю й саму себе.

— Часом за себе дізнатись буває трудніше, ніж за інших, — сказав Мавродін. — Не раз в деяких випадках своя душа, своє серце буває часом якоюсь загадкою таки для самого себе.

"І моє серце тепереньки для мене — загадка!" — подумала Саня.

Вона дивилась на море і втупила очі в сизу далеч, задумавшись. "Загадка, загадка трудна для мене самої. І як її одгадати? І як постерегти, який-то буде кінець?" — думала вона мовчки.

Саня довго дивилась на море і потім тихесенько зітхнула: глянула на Комашка, на його високе чоло, на темні блискучі очі і вперше почувала, що примітила красу в тих ніби глибоких од думок та гострих карих очах.

"Невже моя загадка швидко одгадається? — подумала вона. — А мої вищі потяги й бажання? А моя любов до вищого розвитку, до просвіти? Що станеться з ними?.. Невже я навіки мушу попрощатись з своїми

мріями, з своїми надіями на вище ідейне життя, занедбать надію на вищу діяльність?"

Саня дивилась на далеке море, на сизий туман, неначе шукала там одгадки своїм потайним думам. А море й сизий туман мовчали й далеко мріли, як мрії дівочої фантазії, і не давали одповіді.

— Селаброс! давайте промову! Ми вас ждемо! — гукнула на його Бородавкіна.

— Селаброс! промова за вам! — гукнув і собі Бородавкін хрипким голосом.

— Дайте ж передніше хоч горло прополоскати, — сказав Селаброс, — буде й промова.

Селаброс, як вовк в спеку, кинувся на стакан з вином, дудлив з стакана, ставив його на стіл, то знов хапав його в руки. Напившись донесхочу, він закурив цигарку й задумався, витріщивши на Христину здорові чорні баньки.

Розмова загула. Селаброс збирав думки й слова в голові, пахкаючи димом. Бородавкіна, випивши кілька стаканів вина, розвеселилась і почервоніла, як півонія. Поки Селаброс думав та гадав, Бородавкіній заманулось співать. Вино вдарило їй неначе не в голову, а в пельку. Вона затягла високим дзвінким голосом романс:

Далеко рівнина морська блищала

Останнім промінням пишної ворі,

А ми в рибальській хатинці сиділи,

Мовчали й сиділи удвох, удвох!

Серед гуку й гаму Селаброс несподівано схопився з місця як опечений і задзенькав ножем по чарці. Ніхто й не думав замовчати. Він постукав вдруге. Гам ущух, тільки Бородавкіна витягувала високі ноти романсу. Селаброс надувся й почав чванливо говорити промову:

— Тепер весела хвилина, щаслива хвилина нашого некорисно текучого життя. Геть клопіт, геть змагання! Не за якісь там ідеї та принципи буде тепер моя промова…

Бородавкіна не вважала на красномовну Селабросову промову і тягла далі романс на все горло. Селаброс глянув на неї сердито, аж білки його очей заблищали.

— Мадам Бородавкіна! Я говорю! Прошу вважати на мою промову! — крикнув Селаброс. Він знов почав промову:

— Доволі ми набалакались про усякі абстрактні погляди. Ми вже виробили собі чесні пересвідчення, ми вже міцно поставили себе на стежці європейського достиглого розвитку, на дорозі європейського громадянства, на грунті європейського космополітизму…

А мадам Бородавкіна все тягла далі романс і зовсім не вважала на високу Селабросову промову. Вона була з тих південних співучих натур, що як почне співать та як розспівається, то вже несплоха вгамується, і ладна доти співать, доки не охрипне. Чорні Аристидові очі надавали їй охоти й завзяття.

— Мадам Бородавкіна! Чуєте? Я говорю! — крикнув Селаброс. — Ви правдива катеринка, котру коли раз заведуть, то вона грає, доки сама не спиниться…

Бородавкіна найбільше любила співати перед обідом і після обіду. Для неї, мабуть, саме тоді прийшов звичний час співання, як приходить півням час кукурікать. Не дурно за неї говорили в місті, що вона до півдня спить, після півдня співає, а цілий вечір чоловіка лає.

Бородавкіна не вважала на той крик, навіть не чула його. Вона все тягла далі: "А ми в рибальській хатинці сиділи, сиділи рядочком удвох, удвох". Селаброс знов почав промовляти:

— Будемо тепер говорить на теми Анакреона. Бував час і для великих геніїв, коли вони поетизували на теми Анакреонові, справляли радісні вакханалії серця. Сьогодні й ми підемо за ними цим слідом, обсипаним рожами та усякими квітками. Розсиплемо перлами слова про кохання й залицяння. Під нами море, над нами літають і кигичуть морські чайки...

— О! не крадьте-бо, любий Селабросе, моїх-таки слів! — несподівано завищала Бородавкіна. — Правда, там на скелях стоячи, я казала: під нами шумить море, над нами кигичуть морські чайки. Еге?

— Не мені в вас красти слова, — сказав Селаброс. — Слухайте вважливе й вчіться в мене: не вам мене вчить!

Бородавкінній, мабуть, не дуже бажалось тоді вчитись в Селаброса; вона знов затягла романс далі: "Туман розлітався, збиралися хмари, і чайки шугали то взад, то вперед..."

Селаброс без церемонії крикнув: "Мовчіть! Ми вам рот затулимо! Почувши, що під вашими черевиками шумить море, ви пустили пельку на всі застави", — гримав опришкуватий Селаброс.

Він був вже трохи під чаркою. Але Бородавкіна ні кришки не вважала на його гнів і не думала замовкнути. Селаброс підняв голос до ґвалту, щоб перемогти голос Бородавкіної, і знов почав говорить далі:

— В цім павільйоні я чую фіміам богині кохання Афродіти, — промовив Селаброс і скоса зиркнув зіньками на Мурашкову. — Я бачу піну морську, от-таки уявки бачу, ніби з піни виникає богиня краси, стоїть на хвилях невмируща, на віки вічні пишна красою богиня. Це богиня всього світу, це богиня заходу й сходу, це богиня космополітка!

— Неправда-бо! Богиня Афродіта не космополітка, а грекиня, бо народилась в Греції, а правдивіше — в уяві греків. A bas! Додолу, Селаброс. Погано! A bas! — крикнув Комашко, і його слово пішло в жарт.

— A bas Селаброса! Погано! — криконув Бородавкін. Селаброс саме набрався палу й думав розпустить крила своєї східної красномовності. Він підняв голос ще вище.

— Додолу, Селаброс! Погано, погано! — крикнула в жарт Бородавкіна і знов заспівала з усієї сили.

Піднявся шум та сміх. Селаброс гримів промову не своїм голосом. Бородавкіна співала не своїм голосом. Одно одного силкувались перемогти, Бородавкіна теж була трохи під чаркою. Дехто вже реготався. Коли це з-за скелі на морі почувся оркестр. Мелодії линули неначе з морської хвилі. Музика долітала до павільйону й перемогла регіт та шум. З-за скелі несподівано виплив пароход. На йому було видно силу народу. Оркестр загримів і заглушив шум, гам та регіт. З Одеса їхало суспільство на гулянку на Малий Фонтан. Усі замовкли й глянули на пароход. Пароход знайшов пришиб недалечке од тераси й причалив. Люде линули згодом на терасу річкою. Оркестр вийшов, став на середині тераси й заграв веселий вальс Штрауса. Публіка розсипалась по стежках, заворушилась. Заманячили дамські капелюші з квітками, заманячили білі та чорні брилі на панах, обвиті білими стьожками. Місто налинуло в тихий степовий куточок, нанесло свого шуму, гаму, привезло й міську біганину, міське вештання, сміх, жарти, залицяння і збудило пишний польовий закуток. Самі сірі та рябі скелі ніби повеселішали, прокинулись од мертвої дрімоти.

Селаброс замовк і сів на стілець. Замовкла й Бородавкіна. Усі вгамувались, розглядаючи публіку, котра завешталась по терасі. Пароход зараз одплив до Одеса, але ні Бородавкін, ні Комашко, та й ніхто з компанії не думав вертатись на йому в Одес. Усі ждали другого парохода. Усім бажалось погуляти ввечері над морем, надихатись чистим повітрям. Бородавкіна навіть забулась, що приїхала ловить свого чоловіка, забула навіть і за дітей.

Вже сонце скотилось низенько над степи й кинуло косим промінням на море. Імла на морі щезла. Сонце обзолотило легкі вершечки хвильки. Повітря на морі стало чисте, прозоре. Легкі, дрібні хвильки гнулись на морі й одбивали світ сонця лиснючими золотими обідками. Скелі стояли в тіні й чорніли, неначе старі руїни палаців. Над ними вилася гірлянда з акації, неначе зелений карниз над руїнами, пронизаний золотим промінням. Вечірня тиша запанувала на скелях, на морі, на прозорому небі. Усі сиділи в павільйоні й спочивали, дивлячись на чудовий вигляд на море, на високі щогли на кораблях, на далеку довгу смужку берега за Пересиппю, що десь ніби тонула в морі й зникала в імлі, як низка фантастичних мрій в душі.

— Ой, гарно ж тут сидіть! — гукнула Христина. — Я на цьому павільйоні так і поплила б морем і плила б хоч на край світу.

— І нічого не робила, та все б плила та плила б; — сказав насмішкувато Селаброс.

— А що ж я робила б, коли роботи не маю? — сказала Христина.

Саня тихенько розмовляла з Комашком за вичитані недавно погляди, а Мурашкова сумувала, дивлячись на свого Аристида, котрому Бородавкіна щось товкмачила. Вона вгадувала, що Саня погодилась з Комашком, що вона знайшла собі рівню по розуму й по душі.

"А чи рівня ж мені Селаброс? Говоре він якось звисока. Усе високі ідеї в його голові, але… в його розмові вихопилась така річ… що усі засміялись. Але не може бути, щоб він говорив на вітер за високі принципи з таким запалом, з такою завзятістю, навіть запеклістю, — думала Мурашкова. — А його серце! а його кохання! Яке палке кохання! Які слова палкі, скажені! слова поетичні, чарівні, як заманюючий голос сирени! Невже в його ті високі ідеї ті погляди — тільки вітер, що ненароком і раптом ввечері схопиться з моря та й зникає в степах? Ні! він чванько, трохи гордовитий, як наші греки, це правда… Але невже він легкодумний? Не хочу, не можу цьому йняти віри. Ой ні! ні! Серце моє говоре: ні! сто раз ні!"

А мелодія оркестру лилася за мелодією. Гук оркестру розлягався по терасі, розлягався по морі, і веселі Штраусові мелодії ніби зливались з світом вечірнього сонця, з тихим шелестом морської хвилі. Зливались з тими мелодіями й тихі радощі серця, кохання в молодих душах. Мелодії ворушили в душах солодкі мрії, зворушували серце. Вже приплив другий пароход, і публіка вдруге ніби хвилею полилась на терасу. А в павільйоні вся компанія все сиділа, неначе притаїлась з своїми думами. Сонце впало десь в степу. Впала прозора імла на море.

— Час додому! — сказав Селаброс.

— Час додому, мадам Бородавкіна! там діти, надісь, плачуть! — обізвалась Христина.

Бородавкіна аж тепер згадала за дітей і крикнула:

— Ой боже мій, як же я загулялась!

Вона обвела очима компанію: її чоловіка не було.

— Де ж це дівся мій Сергій Степанович? — промовила здивована Бородавкіна й плеснула в долоні.

— Мабуть, в море стрибнув, ховаючись од своєї Пенелопи, — сказав Селаброс.

— А може, крізь землю пішов, — обізвався Комашко.

— Ой лишечко мені! Що ж це я буду чинить? — забідкалась Бородавкіна.

— Що ж робить? ловить чоловіка, може, десь в Акермані, а може, і в Ізмаїлі, — сказав Селаброс.

Настав вечір, настав час вечірнього чаю. В цей час Бородавкіна сливень щодня починала гризти голову своєму чоловікові. І, мабуть, тим вона й тепер згадала за свого Сергія Степановича. Вона вискочила з павільйону й мерщій побігла по терасі шукать Бородавкіна. Христина й собі подибала за нею й шукала брата поміж публікою. Кинулись навздогінці й усі паничі, шукали його по всій терасі, але його нігде не було видно. Пароход був напоготові одчалювати. Усім забажалось хутчій плисти назад до Одеса пароходом.

— Та не шукайте свого чоловіка, бо вже його не знайдете, — сказав Селаброс до Бородавкіної.

— Поїду й я з вами на дачу, накуплю харчі та повезу дітям, — промовила Христина до Бородавкіної.

Бородавкіна охала, бідкалась, одначе пішла на пароход і незабаром забула за свого Сергія, а перегодя заспівала новий романс Селабросові: "Гляжу я безмолвно на черную шаль…".

Бородавкіна сперлась на парапет парохода біля самого Селаброса й співала, скоса поглядаючи на його очі. Картина ніби помаленьку одходячого од парохода темного скелистого берега, вигляд на море — усе викликало в душі поезію, пісню. Небо над степом червоніло, як жар.

Тиха вода коло берегів Малого Фонтану лисніла широким рожевим плесом, неначе горіла, а в тому рожевому вогні неначе тонули чорні скелі, розкидані в воді коло берегів. На далекому морі поліг сизий прозорий туман. Тихі мелодії оркестру розлягались над морем, лунали десь в скелях. Не одна Бородавкіна виливала свою душу піснею. Пісня без слів та поезія лунала в душі в Комашка, лунала коханням в душі в Селаброса; горіло серце і в Мурашкової...

— Ніколи не забуду я цього Малого Фонтану в вечірній рожевій імлі, при згуках мелодій Штрауса та Моцарта, — шепотів Комашко, нахиляючи голову до Сані.

А Саня поглядала на мальовничий берег, поглядала на Комашка, прислухалась до мелодій, і важкі думи вилися в її молодій русявій головці. "Чи буду я довіку згадувати ці місця, цей веселий день? Чи щасливу долю, чи, може, недолю стріла я в цьому поетичному місці, на березі Чорного моря?" — неначе питала вона в моря та в скель. А скелі мовчали й вкривались імлою, а море червоніло й тонуло в далечі.

Саня схилила головку на парапет парохода.

— За що ви думаєте? Чого ви задумались? — спитав в неї Комашко.

— За свою долю. Є мені за що думати. Ви завдали мені сьогодні загадку, і я не знаю, як її одгадать, — сказала Саня.

— Чи в сприяючому мені напрямку, чи, може, в несприяючому одгадаєте ви ту загадку? — спитав в неї Комашко.

Саня замовкла, задивилась на море. Вона прикмітила, що веселість в неї десь щезає, розтає, як віск на вогні, і що якісь важкі думи наполягають на неї, як хмари часом несподівано насовуються на чисте прозоре небо в ясний погожий день.

VI

За Малим та Середнім Фонтаном понад Чорним морем на південь тягнеться передмістя Одеса, Великий Фонтан.

В цьому місці берег моря йде крутими, високими кручами. Скелі, розкидані купами понад берегом під кручами, далеко розсипаються в морі. Над високою стрімкою кручею стоїть висока башта морської ліхтарні. Недалеко од неї біліє монастир; коло монастиря зеленіє вигін, суспіль засаджений обрідно акаціями, неначе здоровий парк. Проти монастиря стоїть монастирська гостиниця, а од неї в вузьку долинку йде вуличка, обставлена невеличкими домками, невеличкими крамницями, котрі неначе виглядають з зелених абрикосових садків.

На Великий Фонтан ходять од Одеса поїзди вузенької залізної дороги, що в'ється поміж віллами, хуторами та садками до самого монастиря.

На Великому Фонтані найлучче купання в морі. Сюди, другого дня після гулянки на Малому Фонтані, переїхала з Одеса й стала в монастирській гостиниці Раїса Михайлівна Навроцька, Санина мачуха, з своєю дочкою Манею та з пасербицею Санею. Вкупі з ними приїхала й Мурашкова.

Сонце стало на вечірньому прузі. Широка тінь од гостиниці впала на зелену траву. Під стіною гостиниці стояв на столі самовар. Коло столу сидів старий Харитон Кирилович Навроцький. Він приїхав з Кишинева одвідати свою сім'ю. Проти його сиділа його жінка Раїса Михайлівна. В гостиниці було душно, Навроцькі вийшли пити чай в парк, на свіже повітря. Навроцький скинув картуза й обтер піт на лобі хусточкою. На низько обстриженій його голові вже подекуди блищала сивина. Повне кругле лице було блідувате. Карі великі очі були якось байдужні, флегматичні. Раїса Михайлівна, друга жінка Навроцького, була багато молодша за чоловіка. Темні блискучі очі, чорні рівні брови, виразні бліді

випнуті уста ще й тепер натякали, що вона колись ззамолоду була дуже гарна з лиця. Ще як вона була малою, мати не давала їй їсти м'яса, годувала молочком, паляничками та кондитерськими сухарцями, щоб з неї вийшла дуже делікатна тоненька панна, з тонкою талією. Випещена мамою, Раїса виросла делікатна, тоненька, як очеретина, але зате мала мало крові, завжди слабувала на нерви, стала вередлива, нервозна, опришкувата, навіть зла. Тижнями вона лежала в своїй спочивальні, слабуючи на нерви. Тоді нікому в домі не можна було гуркнути дверима, голосно говорить, навіть човгать чобітьми. Доктори посилали її сливе щороку купатись в морі.

Переїзд з Одеса на Великий Фонтан втомив Раїсу Михайлівну. Вона стала розтривожена, вередлива й раз у раз чогось чеплялась до чоловіка.

— Вчора Саня, не питаючись в мене, полетіла на гулянку, прогуляла цілісінький день і вернулась трохи не опівночі, — почала Навроцька.

— Гм! — муркнув флегматично млявий Навроцький, сьорбаючи чай.

— А Сані ніколи й слова не скажеш! Вона мене не слухає.

— Гм, угу! — мукнув знов Навроцький. Це був знак, що йому не хочеться базікать.

— Чого ти мукаєш? Хіба в тебе язика нема? Впини лишень свою дочку, бо вона затого збавить і мою Маню, — сказала вже сердито Навроцька.

— Хіба Саня маленька, щоб я її впиняв, — насилу одказав Навроцький.

— Хоч і не маленька, але вона ще дівчина. Хіба ти не знаєш, яка вона на вдачу?

— Гм… Яка ж в неї вдача? — спитав знехотя Навроцький.

— Забісована вдача! Вона робе, що схоче, ходе, куди хоче; мене не слухає.

— Тебе часом то й не варт слухати, — одрізав Навроцький. — Ти часто вередуєш.

— О, бач! я так і кажу! В тебе я все винна. А хто ж буде її доводити до пуття, коли в неї батько, як з клоччя батіг? Ти її розпестив, розпустив. Бігає, десь завжди гуляє, до церкви зо мною не ходе, — сказала з злістю Раїса Михайлівна. — От викохав дочку! Носиться з якимись вченими книжками, бігає кудись. Нащо це здалося панні? — тягла далі Раїса Михайлівна.

— Доволі вже з нас того лицемірства, — мукнув Навроцький.

— Якого лицемірства? Чого ти своїй Сані все потураєш? Га? Що з неї вийде? Ти хочеш, щоб вона на шибениці повисла? Мене не слухає, старших не поважає, — вже сердито говорила Навроцька.

— Часом і старших не варто поважати, — обізвався Навроцький. — І старші бувають усякі.

— Добрі ідеї проповідуєш. Добре, що моя Маня не чує. І сам говориш непотрібні слова, і дочку свою з пантелику збиваєш, — сказала докірливо Раїса Михайлівна.

— Та ми ж дома: можемо, здається, зняти машкару з лиця, котру надіваємо при людях та перед начальством, — промовив Навроцький.

— Знімай вже ти, коли вбрався в машкару. Я завсіди ходжу без машкари. Про начальство говори, та й міру знай. Он сидиш та й сидиш

товаришем предсідателя. І бог зна, коли будеш предсідателем. Частіше надівай машкару на лице, коли вже тобі припала охота часами скидати її.

— Не буду ніколи предсідателем; з Петербурга пришлють когось іншого, якогось дурного аристократа, бо місце ласе. От і цей їздить ціле літо за границею, а я тягну сам ярмо, як той віл, — сказав Навроцький.

— То тягни мовчки принаймні та не говори цього при людях та при дітях. Он викохав дочку! Носиться з якимись вченими книжками, бігає кудись. Нащо це здалося панні?

— Гм… гм… — замукав знов Навроцький.

— Я боюся за свою Маню. Ти таки припини свою дочку, — сказала Навроцька.

— Гм… Починаєш спочатку.

З ґанку вийшла Маня, дочка Навроцького та Раїси Михайлівни, й перебила їм розмову.

Навроцька замовкла. Маня була здорова, повна, рум'яна, але непроворна і таке неповертайло, як і її батько. Сидячи завсіди в хаті коло матері, неначе курча під крилами в квочки, вона зарані фізично розвилася й стала сита, навіть гладка.

Маня сіла коло матері дуже близенько. Повне тіло аж вилізало та випихалось з-під сукні на шиї, з-під тісних рукавів на руках.

— Чом оце Саня не йде пити чаю? — спитала в дочки Навроцька.

— Не знаю; вона побігла в номер до Мурашкової, — обізвалась Маня.

— О ба! Побігла, ні в кого не спитавши, — сказала з злістю Навроцька.

— Угу, гм, ге! — мимрив старий, запихаючи паляницю в рот.

— Ти, Маню, не вважай на Саню, ніколи не слухай її, бо вона тебе не доведе до добра, — бубоніла Навроцька.

— Я, мамо, тільки вас і тата слухаю і більше нікого, — сказала Маня.

— І добре, дочко, робиш, — обізвалась Навроцька.

— Ого! — промовив Навроцький, вкинувши в рот пів-сухаря.

В той час по дорозі до монастиря йшов Дмитро Васильович Фесенко. Тінь од шовкового сірого зонтика вкривала його широкі плечі й переливалась делікатними сутінками на його рум'яних щоках, на біло-жовтій одежі з шовкової чесучі.

Маня вгляділа його й промовила несамохіть:

— Яка гарна постать!

— Маню! так не личить говорити панні, — тихо сказала Раїса Михайлівна, — вдержуй язика, а найбільше при людях.

Маня замовкла. Вона так зучилась вдержувати язика, що він в неї неначе почав приростать до піднебіння й був напоготові хоч би й оніміть. Вона не вміла навіть гаразд розговоритись.

Фесенко зняв циліндер і поклонився Навроцьким. Він не раз стрічався з ними, був давно знайомий, але ще й досі ні разу не був в їх домі.

— Запроси його на чай, — сказала нишком Раїса Михайлівна до чоловіка, — та тільки надінь на цей час на себе машкару… бо це стороння людина, мало нам відома.

Маня витріщила на матір здивовані очі, не розуміючи, за яку то машкару казала мама. Раїса Михайлівна втямила, що похопилась, і прикусила язика. Навроцький встав з місця, привітався до Фесенка й запросив його до столу на чай. Фесенко тільки того й ждав. Він задля того й приїхав на Великий Фонтан, щоб там будлі-де стрінутись з Санею й побалакать з нею.

— Сідайте, будьте ласкаві! Вибачайте, що ми п'ємо чай по-сільській, по-простацькій, — сказала Раїса Михайлівна.

— Звичайне діло на дачах, — сказав Фесенко, виставляючи широкі груди з широко викроєною жилеткою, з блискучою чистою дорогою сорочкою, де блищали золоті ґудзики якоїсь надзвичайної форми.

Фесенко глянув на Навроцьку, на її сіру шовкову дорогу сукню, й подумав: "Ну не усе-таки в вас по-сільському, по-простацькому".

— Чи приїхали на Великий Фонтан куватись в морі? — спитався Навроцький в Фесенка.

— Ні, я купаюсь в самому Одесі, а сюди приїхав поблукать та погуляти, — сказав Фесенко й при тих словах обережно поставив на траву свій блискучий циліндер, неначе він був скляний та щоб часом не розбився. Він окинув очима зелений парк, глянув на одчинені вікна; Сані нігде не було видно.

— А ми заїхали сюди купатись та пропадать з нудьги, — сказав Навроцький.

— Трохи-таки нудимось. Нема знайомих. Доведеться-таки добре нудитись. Правда, Маню? — промовила Навроцька, обертаючись до дочки, щоб навести її на будлі-яку розмову з Фесенком.

— Еге, мамо! — промовила тихо Маня та й замовкла.

— Ви, мабуть, набрали з собою цікавих книжок? Будете в самотині себе розважать читанням? — спитав Фесенко в Мані.

— Еге, набрали, — насилу промовила Маня та й почервоніла.

— Вона взяла з собою мольберт та фарби. Трохи себе забавлятиме малюванням, — обізвалась Навроцька.

— Ви малюєте? Це добра річ для молодої панни; як бачу, в вас поетична душа, коли маєте потяг до малювання, — промовив Фесенко.

— Я люблю малювати, — обізвалась Маня та й знов замовкла.

Щоб дати якусь роботу для дочки, Навроцька задумала вчити її малювання. В південних містах панни люблять малювать й вчаться малювання з охотою. Маня з нудьги в своїй тюрмі намалювала вже картин сливе повнісінькі покої, обчепляла ними усі стіни, заставила ними навіть косинчики в кутках. Насмішкуваті паничі казали, що Маня вже обчепляла своїми картинами не тільки усі стіни, але й усі крокви й лати на горищі.

— Вона вже малює двадцять шосту картину! так падкує! — чванилась стара Навроцька. — Чи не помиляюсь я, Маню?

— Так, мамо, двадцять шосту! — обізвалась знехотя Маня й спустила свої вії на темні очі.

Вона трохи засоромилась, бо ті картини таки добре помагав їй малювать вчитель малювання.

— Що ж ви тепер малюєте? — спитав в неї Фесенко. Маня почервоніла, як півонія. В неї навіть почервоніла шия й вуха; вона малювала тоді Ромео та Юлію в тій позі, як Юлія простягає губи цілувати Ромео. Маня не насмілилась сказать, що вона малює, мовчала й тільки червоніла. Той наївний, сливе дитячий сором в молоденької панни не дуже-то приставав до її повної, огрядної постаті та високого зросту.

— Вона в цей час малює човна на морі для столової кімнати, — сказала за дочку мати.

— Милий, граціозний сюжет, — сказав Фесенко комплімент Мані.

— Ви певно й граєте? — спитався Фесенко в Мані.

— Еге, — сказала Маня. — Граю потроху вряди-годи.

— В вас в домі, як бачу, знайшли пристановище усі дев'ять муз науки й штучності, — сказав Фесенко до Раїси Михайлівни і знов глянув на одчинені вікна, бо сподівався надзвичайної десятої музи, а тієї музи… нігде не було видно, неначе вона зумисне десь сховалась.

Несподівано з-за гостиниці з кущів акацій вибігла Саня. Вона вгляділа Фесенка й спинилась на зеленій траві під розкішною акацією, що росла нарізно, бо й сама не знала й вагалась, чи йти до столу, чи вернутись. Самі ноги в неї спинились, неначе заплутались в густій траві. Одначе вертатись було якось ніяково. Треба було йти до столу доконечно.

Фесенко схопився з стільця, солідно пішов їй назустріч, зробив роблений, штучний свій поклін і привітався до неї. Саня насилу рушила з

місця: їй хотілось утекти, десь сховатись, одначе треба було доконечно сісти за стіл.

— Як же ви почуваєте себе після вчорашньої гулянки? —спитав Фесенко в Сані.

— Спасибі вам, я почуваю себе дуже добре, — сказала, Саня, дивлячись на стіл.

Фесенко побачив, що з своїми музами треба тепер розстатись, і не знав, з чого почать розмову. Він мовчав, й усі мовчали. Стало тихо. Навіть листя на акаціях не шелестіло. Навроцька подала Фесенкові стакан чаю.

Навроцький присунув до його срібний кошик з сухарцями. І знов кругом столу усе затихло.

Фесенко колотив ложечкою чай і поглядав солоденькими очима на Саню. Густа, м'яка тінь од акацій падала на неї, на її делікатне лице, на рябеньку сукню. Золоті крапельки вечірнього проміння неначе бризкали через лист акацій і бігали по її щоках, по золотих косах. Фесенко милувався Санею, ловив очима ті золоті крапельки, як вони наче скобзались по щоках і ніби золотим дощем спадали на білу шийку, вряди-годи бризкали на маленькі руки.

— Чи звикли вже до Одеса? Не бере вас часом нудьга за Кишиневом? — спитав в Фесенка Навроцький. — Здається, вже минув рік, як ви перейшли на службу з Кишинева в Одес.

— Мені сподобавсь Одес давно, бо я вчився в Одесі, але я ладен хоч би й зараз покинути Одес і перейти знов на службу в Кишинев. Для мене Кишинев найкращий город на нашому півдні, — промовив Фесенко й пильно подивився на Саню.

Саня липнула на його очима. Маленький гнів, мов легенька сиза хмарка в літній погожий день, мигнув в ясних очах. Ледве примітний рум'янець виступив на її щоках.

— Мабуть, ви, Олександро Харитонівно, нудьгуєте тут без книжок, — сказав Фесенко. — Заїхали в такий глухий закуток, в таку глушину! нема ні журналів, ні газет.

— Я ще не зазнала нудьги. Мені скрізь весело, де є добрі, чесні люде, де є з ким побалакать, перекинутись розумним словом. Я своїх уподобних авторів взяла з собою, — обізвалась Саня. — Вчитись нігде не гріх, навіть над морем.

— Ви з книжками, як риба з водою, — сказав Фесенко.

Навроцькій не сподобалось, що Фесенко усе обертається до Сані і не вважає й не дивиться на її доню. Вона перебила розмову.

— Ми набрали з собою і книжок, забрали й фарби, й мольберт, — сказала Навроцька. — Мої дочки мають собі легеньку, невтомляючу роботу.

— Може, будете малювати море? — спитав Фесенко в Мані. — Гляньте, які чудові вигляди з високої кручі на море, на маяк, на скелі! Дивлюся й не можу надивитись.

— Еге! Гарні! — обізвалась Маня. — А ви любите мальовництво? — спитала в Фесенка Маня.

Це питання здалось для неї таким сміливим і незвичайним, що вона знов одразу почервоніла. Вона глянула на матір і неначе питалась в неї очима: чи не провинилась часом я, мамо?

— Ой боже мій, як я люблю мальовиицтво! Як зайду в будлі-яку галерею картин, то сидю там з ранку до вечора й не маю сили вийти звідтіль. Ніщо в світі не уподобне мені так, як картини, — говорив з таким запалом Фесенко, що аж очі в його крутились і ніби випинались наверх. Але той запал був роблений, фальшивий. Фесенко нічого не тямив в мальовництві і навіть не любив його.

— Вона вчора почала малювать овочі для столової кімнати. Тепер саме настигли морелі та кавуни. Моя Майя намалювала вчора розрізаний пополовині кавун, та так штучно, хоч бери ножа та й ріж скибки, — хвалила свою дочку Навроцька.

Саня легенько осміхнулась. Навроцька це примітила. В неї закипіла злість: вона завжди злостувала на Саню.

— А ви любите мальовництво? Ви малюєте? — чеплявся Фесенко до Сані.

"Знов до Сані, а не до Мані! Приніс дідько оцю Саню", — подумала Навроцька.

— Я сама не малюю, але, сказати по щирій правді, я дуже люблю картини. Тільки признаюсь, що малярство забирає багато часу й одбиває од розумової роботи, — сказала Саня.

— Ви не визнаєте штучності? Я й сам держусь тієї гадки, що штучність тільки нижчий східець людського розвитку, — сказав Фесенко, приспособляючись до Сані.

— О, не думайте так! — обізвалась Саня. — Я зовсім не проти штучності. Кожний артизм є поважне діло, коли хто має до його хист і талант. Але до малювання я не маю здатності; я впевнилась, що ніколи не буду артисткою.

— Не думайте так, пане Фесенку! Вона душею артистка, бо дуже любить музику й грає на фортеп'яні, — обізвався Навроцький.

— Кожна панна душею поет, — підлещувався Фесенко.

— Не кожна-бо, — сказала Саня. — Чи була б пак тому правда, якби я сказала, що кожний панич — поет. От мою сестру так справді можна назвати поетом, бо вона цілісінькі дні малює картини.

Фесенка тягло не до того поета, що малює картини навіть для прикраси лат та крокв: він навіть не глянув на того поета.

— Коли будете в Кишиневі, то прошу до нашої господи. В нас іста вистава картин, тільки не перевозна, а завсідня й разуразня, бо все більшає, — сказала Навроцька.

Недалеко од столу щось зашелестіло по траві. Усі обернулись. Коло столу, наче з землі виник, стояв Комашко, а поруч з ним Мавродін.

— Добривечір! — ляснув голосно Комашко. Саня кинулась, як сполохана пташка. Маня й собі кинулась, бо справді трохи злякалась.

Нервова Раїса Михайлівна аж іздригнулась. Вона чомусь не любила Комашка і з великою неохотою приймала його в своєму домі в Кишиневі. Але Навроцький жваво схопився з стільця назустріч Комашкові.

— Доброго здоров'я! От несподіваного гостя бог послав! Сідайте, будьте ласкаві. Я дуже радий, що ви сподобили нас одвідинами в цій глушині, — говорив Навроцький, подаючи стільці паничам.

Комашко сів на стільці. Мавродін стояв коло столу. Він трохи поговорив, згодом розпрощався й пішов в гостиницю. Всі на хвилинку замовкли. Фесенко замовк і пиндючився. Несподівана спотичка з

Комашком дуже-дуже не сподобалась йому. Очі в його почали крутитись, як у тих ляльок, що водять очима то вгору, то на правий, то на лівий бік.

"Приніс нечистий Комашка! Знов стає він мені на стежці! Де він тут узявся? Чого він пришелепавсь сюди! Неначе зумисне слідкував за мною?" — думав Фесенко, і злість та помста заворушили його недобре серце.

Старий Навроцький заворушився, повеселішав. Навроцька насупила брови, чогось зайорзала на стільці, неначе вона сиділа на шпильках, і присунулась ближче до своєї Мані. Фалди широкої сукні впали на коліна Мані; мати, ніби квочка, хотіла прикрити своїм крилом Маню, щоб її часом не вхопив шуляк.

Комашко глянув на Саню довгим, допитливим, гострим поглядом, її щоки трошечки почервоніли. Вона спустила очі на стіл і задумалась. Довгі русяві вії, рожеві віка затремтіли на очах: то був знак тривоги в її душі.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я перебив вашу цікаву розмову за мальовництво та артизм, — обізвався Комашко.

— Наша розмова була не дуже цікава, — знехотя обізвалась Навроцька й сердито зирнула на свого чоловіка. Вона боялась, що він незабаром зніме свою машкару з лиця: при Комашкові старий Навроцький говорив, знявши з лиця машкару.

— Де зібрались просвічені люде, там розмова завжди буде цікава й навчаюча, — сказав Комашко, поглядаючи на Саню.

— Не завжди-бо. Великорозумні люде часом наводять страшенну нудьгу своєю професорською розмовою за народ, за народність, національність, за народну мову, народний добробут і за щось схоже на це, наводять нудьгу найбільше на паннів, — сказав не без іронії Фесенко.

Комашко перевів очі з Сані на Фесенка. Фесенкові очі неначе наважились його з'їсти.

— Як на яких паннів. І панни бувають усякові, так само, як і кавалери, — промовив Комашко. В Фесенкові щоки вдарив жар.

— Одже ж, погано ви думаєте про паннів, — обізвалась Саня до Фесенка. — Є між нами й такі, що зовсім не цураються поважної розмови, з якої можна чогось навчитись.

— Чесна, правдива, без фальші, без помилок розмова нікому ніколи не заважає й не вадить, а де не пахне правдою та честю, там і мене нудьга бере, — додав Комашко.

— Загальні місця за чесність та правду не дуже-то веселі, — одрубав Фесенко.

— То їх можна докладніше розвити та розібрать, то й буде весело, само по собі розвити, не вбираючи їх в смішки та арлекінські шапки, а говорячи од щирого серця, само по собі, в кого воно є, — сказав Комашко.

"Ой лишенько! Починається в їх якась розмова, небезпечна для моєї Мані. Де б діти Маню? Хоч у кишеню ховай!" — думала Навроцька, неспокійно соваючись по стільці.

Фесенкові чорні очі засвітились і якось закрутились в обідках. Він добре втямив, що камінь кинуто в його огород, одначе стерпів і вдержав гнів, прикусивши язика, й замовк.

— Ви, може, розумієте модні ідейки та утопійки? О, це, надісь, буде тема для розмови, — обізвався згодом

Фесенко, — але, сказать по правді, не дуже… не дуже серйозна.

— Чом же не серйозна? Можна усе брати серйозно, можна й над усім глузувати, — як хто собі схоче. Можна усякі серйозні ідеї навіть повернути в смішки, але це не буде велика шаноба для таких людей, — обізвався Комашко.

Саня підвела на Комашка свої очі й переглянулась і з ним. В їх світилось спочування й ласкавість до Комашка.

— Я навіть вас гаразд не втямлю, — такі чудернацькі ваші думки й погляди, — сказав Фесенко й закопилив губи, мов панна.

Комашко почав сердитись. Багато дечого стерпів він на своєму віку; не раз доводилось йому змовчувати, але нечесності, нахабної неправди, зумисної нещирості й фальші він не міг стерпіти. Комашко тоді почував, що в його душі ніби щось кипить, клекоче, перевертає усе до дна. І його палка південна вдача не видержувала: гостре, прикре слово, як замкнута й придавлена пара, виривалось з уст і пекло ворога, наче кип'ятком.

— Хіба ж пак можна назвати ідейками та утопійками такі великі культурні принципи, як вільна, незалежна ні од кого преса або як просвіта народу. Коли це утопійки, то ми не знаємо азбуки європейської просвіти, — сказав Комашко, й його голос одразу став голосніший і якось різко, нервово задзвенів.

— Оввa! Куди ж пак! — крикнув Фесенко. — Це не європейські принципи, а ваші й тих, що схожі на вас. Нащо та вільна, незалежна преса? Хіба задля того, щоб лаять і ганить в газетах адміністративних осіб? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу? — обернувся Фесенко до Навроцького.

— Угум… гм… ммм… — замукав з протягом якось по-волячому старий Навроцький і нічого не сказав, тільки здвигнув плечима. Один бік його рота наче скривився: розумій, мов, як хочеш: чи — еге, чи ні.

— А як адміністративні особи бувають не без гріха або часом і дуже грішні? Чом пак їх не обписати й не вивести на людський осуд? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

Харитон Кирилович поклав свою повну долоню на стіл і почав молотить одним пальцем по столі: то був знак, що він щось думає та гадає. Він мовчав і тільки головою кивнув, ще й нащось насупив густі брови, а потім підвів їх трохи не на середину лоба: розумій, мов, як знаєш.

— Нащо та велика просвіта народові? Вона тільки одіб'є його од плуга та од рала, от що! — криконув з палом Фесенко. — Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

"Оце матері його ковінька! Причепились до мене, неначе я тут найвища судова інстанція! Коли б обертались до жінки за присудом, вона б, певно, одбрехалась", — подумав Навроцький.

Він трохи помолотив пальцем по столі, потім достав папіросу й закурив: одчепись, мов! не маю часу базікати.

— Просвіта й шматок хліба потрібні народові так само, як і нам. Хіба ж мало селян і міщан повиходило в люде через просвіту? — сказав Комашко.

Фесенко сам був з міщан. Він догадувався, що Комашко кинув грудкою в його город, і ніби закипів.

— Може, ви й політику маєте за утопію? — крикнув Фесенко й хитро, скоса глянув на Комашка.

Йому заманулось, щоб Комашко проговорився перед Навроцьким знестямки та зопалу, щоб його піймати на цю петельку, живцем з'їсти, посадити в тюрму.

— Політика не утопія? Га? Як по-вашому? Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

"І знов Харитоне Кириловичу! Мабуть, щоб не забутись, як мене звуть. Бий вас сила божа! Оце застукали..." — подумав Навроцький і нічого не сказав, тільки совався по стільці.

"Оце старе мукало не піддержало мене. Треба обертатись до старої", — подумав Фесенко.

— Я не політик і не люблю політики, — обізвався Комашко. — Теперішня політика ще скрізь політика людоїдства, проливання людської крові не для інтересів народу, а на користь дипломатів. Я встоюю за просвіту й культуру, а письменству, культурі й просвіті байдуже за усякі державні границі та межі; вони ширші од тих границь. Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу?

"Хоч бери шапку та тікай! Та ще й питання гострі!" — подумав Навроцький. Одначе розмова Комашкова його зачіпала; він в думці згоджувався з ним.

— Гм... гм... Авжеж правда... — вихопилось якось недоброхіть в старого Навроцького.

Жінка кинула на його очима, неначе п'ятаком. Навроцький схаменувсь, прикусив язика й догадавсь, що прошпетився.

"Ой боже мій! Що це я сказав! Біда мені з цими молодими хлопцями! Витягнуть з тебе щире слово, наче обценьками. Коли б ще не донеслось... Овва! Ццц..."

— Чи правду я казав? — обернувся Фесенко вже до Навроцької. "Загарбаю собі стару, бо на старому машкара", — подумав Фесенко.

— Авжеж правда! Дай волю язикам в пресі, то так і почнуть кричать проти нас, — обізвалась Раїса Михайлівна. — Будуть кричати і проти шовкових та оксамитових суконь, і проти брильянтів, і проти турнюрів. Доведеться нам одягтись в ситець, мов горничним.

Саня осміхнулась, але так голосно, що Навроцька почула.

"Сміється з мене! Вона з тих... Подла!.."

Навроцька тихесенько вилаяла Саню дуже неделікатне, просто-таки по-мужицькій.

— А я думаю, що оті модні ідейки та утопійки таки смішні й нікчемні. І смішний той чоловік, хто носиться з тими ідейками і накидає їх другим, — сказав Фесеико, і в його голосі почулось роздратування.

— А мені здається смішним той, хто зовсім в голові не має ніякісіньких ідей або має такі ідеї, що вже заіржавіли й просяться в архів, — спокійно промовив Комашко.

— Це ви говорите проти мене? — не стерпів і крикнув Фесенко, і його лице зблідло, а очі стали страшні, злі: він посатанів.

— І не думав проти вас говорить. А коли ви це на себе приймаєте, то нехай воно буде ваше, — промовив Комашко.

"Чи машкара на цьому Фесенкові, чи це дійсно він такий на вроду?" — одгадував старий Навроцький, скоса поглядаючи на Фесенка.

Навроцька постерегла, що розмова стає гострою, і, як зручна господиня, раптом перебила її.

— Чи ви пак приїхали на Великий Фонтан купатись? — спитала вона в Комашка.

— Ні, я приїхав тільки погуляти. Я купаюся в самому Одесі, — одказав Комашко.

— А ви? — спитала вона в Фесенка.

— Я… я… приїхав… щоб проїздитись, — сказав Фесенко і нервово кинувся до чаю. Він хапав ложечкою чай і швидко вливав його в рот, неначе поспішав як можна швидше його випить. Чай був гарячий, як окріп. Фесенко не почував, що гарячий чай пік йому язика та губи.

Комашко незабаром заспокоївся і поволі колотив чай ложечкою; він не зводив гострих очей з Фесенка. Саня кинула на Комашка ласкавий погляд, і той погляд очей одразу заспокоїв його, прохолодив серце, неначе свіжий весняний вітер. Він добре знав, що чесна Санина душа встоює за його.

Скінчили пити чай мовчки. Дехто перекидався двома-трьома словами. Слова уривались, як старий шнур.

— Чи не підете проходитись трохи по садку? — сказала Навроцька. — Вечір такий чудовий, а мої панни засиділись.

Паничі встали з-за столу; встали й панни.

— Піду й я з вами, — обізвався Навроцький, насилу підводячись з стільця. Навроцька очима натякнула, щоб він ішов на гулянку з дочками.

Між акаціями з'явилась далеченько Мурашкова. Саня вгляділа її й задумала втекти до неї од Фесенка. Вона швиденько пішла вперед. Фесенко не втерпів: Саня манила його неначе якимись чарами; він

наздогнав її й пішов з нею поруч. Саня йшла й мовчала, навіть не дивилась на Фесенка.

Її маленька постать, облита м'якою зеленуватою тінню акацій, була незвичайно граціозна. Гарячі краплі сонця неначе обсипали її золотим дощем і ніби спадали по їй зверху вниз і сипались додолу.

Фесенко розімлів, розтав, як віск на вогні.

— Не маю сили довше затаювати в собі того гарячого кохання, яке ви збудили в моєму серці. Я вас люблю без міри; полюбив од того часу, як вперше побачив вас, — сказав Фесенко, театрально поклавши руку на серце. На пальцях в його залисніли золоті перстні.

— Котрий раз цього року ви признаєтесь паннам в коханні? — сміливо спитала в його Саня, навіть не почервонівши.

— Перший раз на віку. Я нікого ще не кохав так щиро, як тепер кохаю вас, — сказав Фесенко, граціозно поклавши другу руку на серце.

— А я чула, що ви цього року вже два рази признавались паннам, що страшенно, без міри їх любите, — сказала Саня. — Що ж вийде з вашого кохання для мене? Ви хочете мене сватать? Так чи ні?

Фесенко витріщив очі. На його неначе хто линув холодною водою. Він не сподівавсь таких сміливих слів од Сані й мовчав.

— Ви хочете мене сватать? — знов спитала в його Саня.

Фесенко з дива просто остовпів, мовчав і тільки дивився на Саню. Його губи розтулились, очі стали більші. Він був дуже здивований. Сватать Саню він і в голові собі не покладав, бо мав на думці тільки трохи пожартувати, намилуватись нею та вже потім за сватання поміркувати.

— Чого ж ви мовчите? Що це за знак? Як мені вас розуміти? Може, ви злякались моєї сміливості? Дайте спокій своїм нервам. Я підожду, — сказала Саня, і її рожеві уста склались в легенький осміх.

В Фесенка тоді мигнула думка: "Борони мене боже од такої жінки! З такою ліберальною жінкою пропаде моя кар'єра: вона мене не повезе вгору, а потягне вниз кудись "в преісподню". Ця думка трохи стурбувала його й неначе одібрала в його язик.

— Мене вразила ваша сміливість, — ледве спромігся він промовити й засоромився, побачивши, що став смішний.

— А мене вразила ваша нахабність і наглість, — сказала Саня. І вона крутнулась назад і хапком побігла назустріч до Мурашкової. Фесенко зостався ні в сих ні в тих. Ганьба, гнів і злість кипіла в його грудях не так на Саню, як на Комашка за свою невдачу з романом. Він вернувся до Навроцького та Мані, неначе мокра курка, що поопускала крила.

Саня та Мурашкова пішли попереду, узявшись попід руки. Сані хотілось перевести дух і вгамувати трохи свої збентежені нерви. Навроцький з Манею ледве встигав йти за ними й таки добре засапався. Маня розчервонілась од духоти, од швидкої ходи. Од сидні в хаті за малюванням вона трохи не забула ходить. Фесенко йшов мовчки, похиливши голову й насупивши брови. Обійшли кругом монастиря, перейшли старе кладовище, постояли трохи над морем на високій кручі. Внизу між скелями в морі купались без сорому люде. Панни засоромились і повернули назад додому.

Тим часом Навроцька ждала гостей коло столу. На столі стояв великий піднос з абрикосовим варенням і тарілка недорогого торту. На підносі стояли три маленькі чарочки з вином для паничів та Навроцького. Навроцька була скупа й в себе вдома завсіди подавала таку вечерю гостям-паничам, її варення з абрикосів та маленькі чарочки вина вже

давно знали паничі й сміялись тихенько. Цей поживок, ці абрикоси вона не забула взяти з собою навіть на морське купання задля паничів.

— Прошу спробувать мого варення! — сказала Навроцька до гостей.

Паничі сіли за стіл, набрали варення й трохи лизнули його. Навроцька поставила перед ними по чарці вина й подала кожному по шматочку торта, неначе вони були делікатні панни. А їм після гулянки таки добре схотілось їсти. Схотів їсти й старий Навроцький. Розмова стала загальною. Саня говорила більше од усіх, але якось нервово, швидко, хапаючись. Вона неначе хотіла заговорити недавню неприємну спотичку з Фесенком, щоб мерщій забути її в розмові.

Фесенко сидів, насупивши брови. Він тільки скоса поглядав на Саню, на її лице, на її удавано жваві очі. Навроцький несподівано встав з-за столу й пішов в гостиницю. Його мордував голод, і він не втерпів, щоб не попоїсти всмак. Навроцька стурбувалась.

"Одже ж зробить якусь штуку оце м'яло, оце одоробало, оцей старий простак", — подумала вона.

А простак і справді зробив штуку: він незабаром з'явився на ґанку з тарілкою в руках. На тарілці лежав цілий стіжок маринованої риби. Навроцький поставив тарілку на стіл, сів собі спокійненько й промовив:

— Еге, мабуть, ви, паничі, хочете їсти! Прошу закусить! Та й я попоїм, бо зовсім виголодався!

Навроцька насупила брови.

"Старий дурень! микається не в своє діло. Вчу, вчу і ніяк не вивчу оцю мужицьку простоту. Як розщедрився! Приніс повну тарілку маринаду, якої нам стало б на три дні. Паничі, як ті голодні вовки, потріскають усе

дочиста", — мигнула думка в Навроцької. Вона ледве вдержала язика, щоб не налаяти простака.

— Маню! піди, серце, та скажи горничній, щоб мерщій принесла тарілки, ножі, та видельця, та паляниці, а сама — візьми з комоди салфетки, — промовила тихеньким голосом Навроцька до Мані, — та не забудь замкнути шафу.

Маня пішла й вислала через горничну тарілки. Паничі й панни кинулись на маринад, як голодні вовки на вівцю, хоч їх Навроцька й не припрошувала.

Фесенко забув за недавню обиду й заїв горе своєї душі двома добрими шматочками маринаду, кидаючи спідлоба злющими очима на Комашка. Виліз потім боком той маринад добросердому простакові: жінка два дні гризла його за той маринад.

Вже смерком попрощався Фесенко з Навроцьким. Разом з ним попрощався Комашко.

— Приходьте до нас частіше, — запрошувала Фесенка Навроцька.

— Не забувайте нас! Ми вас будемо ждать до себе, — просив Навроцький Комашка.

Фесенко пішов вулицею на один бік, Комашко попрямував на другий бік до моря.

— Розійшлись, як доріжки в лісі, — обізвався Навроцький, осміхаючись. — Один на праву руку, другий на ліву.

"Розійшлися й ніколи не зійдуться", — подумала Саня, водячи очима за Комашком, котрого біла постать манячіла і все ніби потопала в темряві під високими акаціями і згодом зовсім потонула.

"Потонули в імлі тихого вечора, — думала Саня. — Вже не видко обох. Котрий-то з їх потоне в морі світовому? котрий не втоне? Котрий з їх випливе на берег, котрий загине?" —думала дівчина, сидячи за столом і неначе прислухаючись до своїх потаємних питаннів. А дума за думою ворушилась в її душі, як тихий шелест абрикосового листу од вечірнього морського подиху на сухий берег. "А що як Комашко потоне? — неначе говорив їй той тихий голос в душі. — А він доконечно потоне з своєю палкою вдачею, з щирим словом..." І для неї стало шкода молодого хлопця, стало жаль його молодого життя. Вона важко здихнула і знов задумалась.

Їй забажалось з кимсь поговорити щиро, од серця, поділитись мислями, признатись, що говорив їй недавно Фесенко. І щось глибоко-глибоко в серці підказувало їй, що не з батьком і не з щирими приятельками вона поговорила б тепер, а з Комашком, з одним Комашком.

— Яка гарна людина Фесенко, — промовила голосно Навроцька. "От було б добре залучити його для моєї Мані", — подумала вона, але цього при дочках не сказала.

— Еге, агарний. Плечі широкі, і апетит має добрий: знать має добрий шлунок, — знехотя обізвався Навроцький.

— Яку гидоту ти верзеш! — сказала стара. Саня встала й пішла гуляти попід акаціями; їй неприємна була сама розмова про Фесенка.

— А мені здається, що Комашко багато кращий і розумніший, ніж Фесенко, — сказав Навроцький.

— Я була б рада, якби Комашко навіть зовсім не ходив до нас, — сказала Раїса Михайлівна з сердитою міною, — все говорить мужицьким язиком, неначе найнявся так говорити. Та й думки в його якісь... Ат!..

VII

Другого дня вранці Навроцькі встали пізненько й пили чай в номері з дочками. З пошти принесли два листи: один був адресований до Навроцького, другий до Навроцької.

Навроцька роздерла конверт. В коротенькому листі було написано: "Глядіть лишень добре свою старшу дочку; вона блукає по Одесі з недобрими людьми, водиться з поганою компанією. До біди недалеко з її модними ідейками та утопійками. Час небезпечний; стережіться".

Тим часом Навроцький читав голосно свій лист. В листі було написано: "Прочули ми через людей, що в вашому домі буває Комашко й буцімто присватується до вашої старшої дочки. Стережіться його. Ставимо собі за святу повинність застерегти вас, що не сьогодні-завтра Комашка запроторять туди, де козам роги правлять. Начальство само по собі знатиме або й знає за його утопії".

— Брехня написана! — сказав Навроцький.

— Яка там брехня? На лишень прочитай, що написано в моєму листі, — промовила зозла Навроцька. Навроцький взяв од неї лист і прочитав голосно.

— А що? Хіба ж я тобі не казала?

— Гм, гм… казала, але я не слухав… Це пише до нас Фесенко.

— Фесенко? Ніколи в світі я цього не подумаю! Не така він людина. Це пише, мабуть, твій Комашко, — прохопилась Навроцька.

— Цебто пише сам на себе, чи що? — спитав Навроцький.

Саня зареготалась. Той сміх, як лезо ножа, урізав Навроцьку.

— Смійся, смійся, Саню. Швидко з тебе буде сміятись увесь Кишинев, увесь Одес, — сказала сердито Навроцька.

— На, Саню, ці документи, піди в пекарню та вкинь в піч, — сказав Навроцький до Сані.

Саия вхопила листи й хутенько побігла тільки не в пекарню, а в номер до Мурашкової на пораду.

В Мурашкової вона застала свою приятельку Ольгу Махнівську.

— От цікава новина, обмальовуюча наш час! Нате лишень, читайте ці депеші, — сказала Саня веселим насмішкуватим голосом, але її голос на кінці фрази несподівано затрусивсь. Остання нотка була мінорна.

Махнівська й Мурашкова прочитали листи.

— Та й подла ж людина писала оці депеші! — крикнула Мурашкова.

— Як ви думаєте, хто писав ці депеші? Га? — спитала Саня.

— Я скажу, не вагаючись, що писав Фесенко, — обізвалась Мурашкова. — Я на Малому Фонтані постерегла, що ти, Саню, йому сподобалась, що Комашко стає йому притичиною…

— І папа, надісь, догадується, що писав Фесенко, — сказала Саня й задумалась.

Туга впала на її веселі ясні очі. Вона схилила голову ще нижче й одразу заплакала. Для неї стало невимовне жаль Комашка. Вона була ладна летіти до його, зараз-таки застерегти його. Перед нею на столі

лежали рядочком розгорнуті два листи, і ці нечесні листи неначе наближали її серце до Комашка. Він став для неї неначе рідний, дорогий.

— Що ж мені тепереньки робити? — Спитала ніби сама в себе Саня.

— Треба дати звістку Комашкові, — обізвалась Мурашкова.

— Дам знати, дам знати якнайшвидше! — крикнула Саня. — Я його викличу сюди, я напишу до його, нехай він зараз прибуде до мене.

— Але, Саню, це ти зайдеш надто вже далеко. Подумай передніше й спитай своє серце? Ти знаєш, до чого воно йдеться, коли ти напишеш до його лист і покличеш сюди? — сказала обережна Махнівська.

Саня задумалась. Вона в той час забула й про курси, і про вищу науку, і за свої заміри, і за діяльність на користь людськості, бо тільки почувала, що її щось душить коло серця.

— Що буде, те й буде, а лист треба написать. Шкода мені його, — сказала згодом Саня і взяла паперу та й написала до Комашка: "Приїжджайте до нас сьогодні в сьомій годині ввечері; я ждатиму вас в номері в Мурашкової. В житло папине не заходьте. Якась погана людина робе капость мені й вам. В нас довідаєтесь за усе. Заходьте просто в номер до Наді Мурашкової. Сподіваюсь вас; прихильна до вас Олександра Навроцька".

Саня запечатала лист. Її рука аж трусилась. Вона хапалась, встала з канапи, кинулась шукати зонтика й тільки тоді опам'яталась і згадала, що вона не вдома, а в номері в Мурашкової.

— Дай мені, Надю, свого зонтика або… бог з ним! Побіжу й так та сама вкину лист в поштову скриньку, — сказала Саня й прожогом вибігла з кімнати. За нею назирці побігла й Махнівська, примітивши, що вона дуже стурбована.

Пославши лист в Одес, Саня вернулась в номер до Мурашкової. Цілий довгий день вона пробула в тривозі, ждала й не могла діждатись. Сіла за обід з батьком та з мачухою і тільки посиділа, не вмочивши навіть ложки. Після обіду вона пішла до Мурашкової й сиділа там до вечора, розмовляючи з своєю приятелькою, і все поглядала в вікно на сонце. А сонце котилось на захід поволі, невважаючи на її неспокій, на її розтривожені нерви.

В той день надвечір в Одесі в номері гостиниці сидів Комашко з Мавродіним за столиком і ждав самовара. Вони тільки що скупались в морі й налагодились пити чай.

В номері було душно, неначе духота лилася од дуже натопленої груби. Здавалось, ніби самі стіни були гарячі й пашіли жаром. В одчинене вікно потягав гарячий вітрець, неначе він теж подихав з натопленої печі. Обидва молоді хлопці були потомлені, обважнілі і збирались ніби одбувати якусь покуту — в духоті пити чай.

В той час з пошти Комашкові принесли лист. Він розгорнув його, прочитав і впустив з рук додолу.

— Од кого це лист? — спитав його Мавродін.

— Од Сані, — сказав тривожно Комашко й схопився з стільця.

— Од Сані? Що ж вона пише до вас?

— Щось трапилось! Щось є! — аж крикнув Комашко й завештався по номері дрібними швидкими ступінями. — Ож нате прочитайте! Треба мерщій їхать.

— Яка гидота розплодилась на світі! — сказав Мавродін, насупивши свої густі брови.

— Бідна, безталанна Саня! Якесь лихо жде її! Я вгадую, звідкіль виходе усе лихо проти неї й проти мене: це діло Фесенкове, — сказав Комашко.

Він одчинив шафу й, хапаючись, почав витягать убрання та вбиратись.

— Бідна Саня! Це через мене зачіпають її погані люде. Щось недобре трапилось! — говорив він, хватькома надіваючи на себе одежу.

Він ухопив шапку й прожогом вибіг з номера. З ним слідком вибіг і Мавродін.

— Поїду й я з вами, — говорив Мавродін, примітивши, що Комашко надто стурбований.

Вони сіли на трамвай і в одну мить пересіли на поїзд залізної дороги. Комашкові здавалось, що не буде кінця тій дорозі.

Він нічого не примічав і тільки неначе бачив перед собою Саню, засмучену, стривожену. Гарячий день згасав. З садків, які росли по обидва боки залізної дороги, потягало холодком. Дорога трохи заспокоїла нерви Комашкові. Думки в голові пішли вільніше.

"Саня написала до мене лист, перший лист", — несподівано блиснула в Комашка думка, і він забув одразу усі тривоги. Якась незвичайна радість злинула на його серце, неначе перша ластівка весною злинула на зелену калину й защебетала пісню про весну, про тепло, про кохання. В його в серці наклюнулась надія і неначе освітила його й пригріла.

"Боже мій! Чого мені ждати, чого сподіватись в цей вечір? — думав молодий хлопець, скочивши на землю з маленького легенького вагончика. — Он і монастир видно! Ондечки й гостиниця, і вікно номера, де живе Мурашкова… Швидше, швидше! дух забиває!"

Комашко добіг до ґанку. Мавродін гукнув до його:

— Йдіть, а я тим часом забіжу до Бородавкіна, а потім, може, зайду в номер до Мурашкової.

Комашко одчинив двері в номер. За столом на канапці сиділа Саня попліч з Мурашковою. Вечірнє сонце кидало проміння на стіл, застелений білою скатеркою, ка самовар, грало на стаканах та блюдечках.

Золотий одлиск сипався на Саню, і делікатна білява Саня поруч з чорнявою Надею здавалась йому небесним херувимом. Щось ідеальне, чисте світилось в її ясно-синіх очах, в матово-білому виду. Саня схопилась з місця, побігла до Комашка назустріч і подала йому обидві руки. В смутних очах виступили росинками дві сльози.

— Добривечір вам! Що тут трапилось? Чого ви такі стривожені? — спитав Комашко, і в його серце ніби заболіло; йому хотілось обняти й пригорнуть до себе засмучену Саню, як дитину.

— Сідайте та прочитайте оці депеші, — сказала вона до Комашка.

Комашко сів і прочитав листи.

— А що, гарні депеші? — спитала Саня, і голос в неї трусивсь якось жалібно.

Комашко прочитав листи й одразу зблід. Ніщо в світі не роздражнювало й не сердило його так, як людська нечесність та неправдивість, в чому б вона не виявлялась.

Його почутливі тонкі нерви вгадували неправду, як би вона не була замаскована, як би вона не крилась. Блідота розлилася навіть по його високому чолі. Очі втратили блиск і ніби вкрились імлою. Саня глянула на його — і пошкодувала, що показала йому ті погані листи.

— Вікторе Титовичу! Бога ради, не турбуйтесь! — промовила Саня. — За мене ви не бійтесь. І я за себе не боюсь. Мені шкода було вас.

Як сказала Саня ці слова, він одразу ніби прокинувся: почув, як швидко забилось в його серце. Темні очі знов заблищали гострим блиском. Уста стали рум'яні. Він схопився з місця й гордовито підвів голову.

— Коли вам, Олександре Харитонівно, за це байдуже, то й мені нічого не страшно. Я тільки думав про вас. За вас я ладен встоювати до останньої краплі моєї крові. Я нехтую, я сміюсь з тих гидких людей, що потаємним підступом інтригують проти чесних людей, — сказав Комашко.

Він перейшов двічі невеличку кімнатку і в одну мить переміг страшенну турботу. Сівши на стільці проти Сані, поглянувши на неї ласкавими очима, він одразу повеселішав. Молодий хлопець ніби набравсь сили й завзяття, глянувши в Санині оченята.

"В твоїх, дівчино, ясних очах я неначе вглядів свою долю, неначе напився з твого білого личка свіжої погожої води. І людська злість та неправда не вдіє мені ніякої щкоди", — думав Комашко, дивлячись на Саню; і йому стало невимовне весело.

"Вона моя, вона моя!" Тільки ці дві слові ворушились в його в думці. Порвалась нитка його думок, і він тільки ніби чув, як в його душі ворушаться десь глибоко-глибоко двоє слів: "Вона моя". І Саня любила його в той час і любила щиро. Краса його душі глянула в той час через його темні очі, засвітилась в їх іскрами. Його бліде матове лице стало свіжіше, уста червоні.

"Тепер я стала тобі рідною духом і ніколи од тебе не оступлюсь: ти мені до мислі, ти мені й до серця", — подумала Саня й забула за усе на світі.

Усі сиділи мовчки. Надя дівочим почуванням і здогадом втямила той потаємний процес, який почався в молодих душах, і не посміла його перебивати своєю розмовою.

Вона тихесенько налила чай і мовчки поставила перед Санею та Комашком стакани, неначе боялась сполохать золоті мрії, що ніби роєм вилися в самому повітрі, як золоте марево сонця. Комашко зітхнув глибоко, неначе перебув довгий важкий час свого життя, і почав механічно колотить ложечкою чай.

— І хто б оце написав оці погані листи до вашого батька? — спитав він, глянувши на Саню.

— Якась недобра людина, що мислить зло мені й вам. Я та Надя вже трохи догадуємось, хто написав за нас ці листи, — сказала Саня.

— І здається мені, не помиляємось, — обізвалась Мурашкова. — Можна напевно сказати, що написав листи Фесенко.

— І я так думаю, — сказав Комашко. — Фесенко людина з черствим серцем, людина з матеріальним поглядом на все. Це правдивий син меркантильного міста, а не поетичного українського села; більше нікому нема ніякого інтересу шкодити нам. Що ви заподіяли йому лихого? — сказав він, обертаючи очі до Сані.

Саня оповіла йому за вчорашню спотичку з Фесенком, як на гулянці Фесенко признався, що її любить, але про сватання не промовив і словечка.

Комашко зареготався: він знав Фесенкові норови.

— Ото, мабуть, злякалась ця проноза, як ви натякнули за сватання! Він свататись не дуже-то квапиться, а кохатись ладен з усіма гарними

паннами. Такий він на вдачу зроду. Еге, мабуть, аж рота роззявив, як ви натякнули йому за це? — спитав Комашко в Сані.

— Трохи не зомлів. Я думала, що він так і дремене в кущі та й сховається там, — сказала Саня.

— Ти, Саню, налякала його так, що він, мабуть, вже більше не прийде до вас, — сказала Мурашкова.

— Прийде! Як тільки не перестав вас любити, то доконечно прийде до вас. Його честь писана на воді: вітер дмухнув — і честь зникла! — сказав Комашко. — Чи ви пак знаєте, що він оце недавно сватав дочку одного багатого одеського купця? Вліз у його дім, походив дві неділі, а третього тижня бах! та й давай свататись. Батько тільки очі витріщив, що він за дві неділі встиг так гаряче покохати його доню. Од Фесенка можна усього сподіватись. В його голова набита вітром, а серце самонадією на свою красу. Прийшов, мовляв, та й побідив...

— Та не скрізь-бо побідив, а облизня таки доброго впіймав, — сказала Мурашкова.

— Знаєте що? Візьму я та пошлю оці листи по адресові Фесенка, — сказав Комашко. — Нехай покладе їх на пам'ятку в свій дорогий облицьований золотом портфель.

— А справді пошліть! — сказала Саня. — Ото здивується, як дістане з пошти свої мудрі утвори.

— Правда, цим ми йому не завгоримо й його не навчимо, але нехай знає, що вовк ловить, але й вовка ловлять, — сказав Комашко.

Панни знайшли конверт, убгали туди обидва листи, підписали, що читали, але в редакцію не прийняли як непотріб і вернули авторові його непоетичні й навіть безглузді утвори.

— Скажіть, будьте ласкаві, од чого в нас тепер так багато розвелось таких нікчемних людей, як Фесенко? Яка тому причина? Я не дивуюсь, як бувають такими люде немолоді, поторгані важким життям. Але ж Фесенко чоловік молодий, а молодість, та ще розвита й просвічена, буває вже сама по своїй натурі чесною, — сказала Саня до Комашка.

— Багато причин тому лиху, — сказав Комашко. — Тепер пішла деморалізація: скрізь панує невгамований, навіжений потяг до поживи, до грошей, до солоднечі життя, до осолоди втіхами. І та деморалізація йде попереду усього зверху… Людська особистість задавлена і зумисне прибита. Чесних, розумних, розвитих людей і не люблять і бояться, бо на злодієві шапка горить… Поганих людей не тільки не загнуздують, а ще їм потакують, бо натуральна річ, що зло прикриває зло і вибирає собі орудником зло. Скрізь панує в нас протекція, а не розум і правда. Вищі розумові інтереси занедбано. Чесного, правдивого чоловіка ненавидять, затруть, замкнуть, затопчуть в грязь, бо скрізь тепер пішли вгору темні сили. Чесний чоловік в наші часи повинен або мовчати і таїтись, або бути готовий на усе лихо.

— Я добре знаю, — сказала Саня, гордо піднявши свою русяву голову, — що Фесенки в наш час панують, але й честь ще не вмерла…

— Не вмерла й ніколи, надісь, не вмре. Правда, як олива, випливе наверх, — сказав Комашко, вдаривши рукою навідлі об стіл.

Сані сподобалось його завзяття, його правдива, щира вдача. Вона задивилась на його блискучі очі, в котрих світився розум, світилась завзятість, і незчулась, як полюбила його очі.

Мурашкова тим часом запечатала конверт і послала горничну, щоб вона вкинула лист в поштову скриньку.

— Це будуть смачні бісквіти Фесенкові до чаю, — сказала Саня всмішки.

— Нехай попоїсть на здоров'я, — обізвалась Мурашкова.

Між молодими людьми пішла весела розмова. Сонце низько спустилось і заглянуло в вікна через ріденькі верхні гілки акацій та абрикосів. По білій стіні розсипались ніби золоті краплі. Рожевий одлиск світу розлився по всіх закутках маленької хатини. Молоді люде розмовляли й не могли наговоритись і тоді розійшлись, як надворі вже поночіло.

Впав сизий туман на море. Впала чорна ніч на землю. Висипались зорі на небі. За монастирем запалав огонь на маяку й облив фантастичним м'яким одлиском білу церкву, білі монастирські стіни. Сон не брав Саню. Вона одчинила вікно й сіла, спершись ліктем на одвірок, та дивилась на фантастичну картину південної ночі. В одчинене вікно було видно широку ясну смугу на чорному небі над далеким Одесом. А над тією ясною смугою високо піднімав свою голову маяк над кручею й розливав різкий світ в чорному небі. Білий монастир лиснів на чорному фоні, ніби пляма, і в своїх неясних тінях і сутінках був схожий на якийсь фантастичний стародавній замок, подекуди розвалений. А високо в небі блищали ясні зорі, як діаманти, розсипані по чорному оксамиті. Вогке повітря повівало з моря і обливало Санине гаряче лице. Яке щастя наливало її серце! Яка солоднеча, яка радість лилась в її душу, спадала на серце! В фантастичному світі далекого сяйва вона тільки неначе бачила великі ясні очі, гострі, освічені думою. Саня почувала, що в той час одна любов, одно щастя світить в її серці: то гріє її теплом гарячого півдня, то ніби прохолоджує росою розкішної південної ночі. Усі думи, усі заміри, усей смуток — усе те неначе перестало животіти, неначе залетіло десь за синє море.

"Ноче моя тепла! Які ти для мене розливаєш розкоші, які чари!" — думала Саня, дивлячись на фантастичну картину ночі.

І весело дивились на неї зорі з неба, неначе сміялись своїм мигаючим світом. Весело засміялось рум'яне небо на сході, весело заграло сходяче сонце в сизій імлі над морем. Життя її серця неначе злилось докупи з

розкішною південною ніччю і з поезією південного ранку над Чорним морем.

Вже сонце підбилося вгору над морем. Вже сизий туман знявся з моря, звився, як біле покривало, й піднявся в синє небо, і тоді сон зміг Саню, сон міцний, яким сплять молоді щасливі люде.

Другого дня, вже як сонце стояло на заході, Фесенкові принесли лист, пересланий через міську пошту. Він розірвав конверт. Лист був коротенький і написаний якимись чудними кучерявими буквами. Очевидячки, лист був анонімний. В тому листі було написано: "Милий дорогий Фесенку! Люблю тебе, як душу, і вмираю за тобою. Ти мене добре знаєш. І я знаю добре, що й я тобі трохи сподобалась. Буду тебе ждати сьогодні ввечері в дев'ятій годині на Малому Фонтані. Проти скелі Капуцина на березі лежить плисковатий камінь. Там ти мене знайдеш, і ми нап'ємося в цей вечір щастя. Як не прибудеш до мене, то я втоплюся в морі й запагублю свою душу. Твоя навіки Н.Н. Не зву себе на ймення, боюся. Часом на пошті розпечатають мій лист і дізнаються, хто я".

"Це ж Саня пише. Вмирає за мною. А що? зо мною нема жартів. Терпіла, терпіла та й не втерпіла, як і другі панни, що кохались зо мною. А що? Ага! Задрала кирпу передо мною, та дурнісінько!" — думав Фесенко і, вхопивши циліндер та зонтик, прожогом полетів на трамвай.

"Сяду на трамвай. Вже поночі, і ніхто з знайомих аристократів не вглядить мене, що я їздю трамваєм, а не екіпажем", — подумав Фесенко.

Вже надворі зовсім смерклось, як Фесенко приїхав на Малий Фонтан. Над морем подекуди по стежках никали та блукали люде, ніби темні силуети. Фесенко бігцем біг до скелі Капуцина, аж чуб в його став мокрий. На березі не було й живої душі.

"От і добре! Нема нікого. Публіка розбрелась. Ой, коли б швидше знайти той плисковатий камінь! А от і камінь, а на камені мріє якась

темна постать. Саня! вона!" — аж крикнув Фесенко. Його серце розгорілось, він простяг руки до Сані.

Під його руками зашелестіло листя.

— Що це за диво! — крикнув Фесенко.

Він придивився, полапав руками: на камені лежала купка сухого зілля. Певно, няньки наложили, граючись з дітьми.

Фесенко полапав руками й тільки рота роззявив. Він не йняв віри своїм очам.

"А де ж Саня? Може, вона опізнилась?" — подумав Фесенко.

Він тернув сірничок, глянув на годинник: вже була половина десятої години.

"Чи не втопилась часом в морі? Може, ждала мене, ждала та й шубовснула з скелі в море", — подумав Фесенко.

Він надійшов над самісіньку кручу, глянув униз: нічого не було видно, тільки хвильки лисніли проти заходу під скелями.

"От буде слава, як Саня втопиться через мене! Заговорять усі в Одесі. Можна буде надрукувать в газетах. Самому ніяково слати в редакцію... Дам три карбованці Селабросові, то це ледащо за усе напише, — марив Фесенко, поглядаючи на море. — А може, вона поклала цю траву, щоб сховати в йому до мене лист? Гм... гм..." Фесенко облапав сухе зілля. Всередині нічого не було. "Якась містифікація! Хтось мене дурить!" — подумав Фесенко.

"Догадуюсь, чиє це діло! Це робота Комашкова. Потривай же, будеш ти пам'ятать і за Саню, і за цю штуку", — думав Фесенко.

Він шпурнув зілля в море і тихою ходою пішов назад до станції.

"А може, це чиїсь жарти? Жартував же не раз і я з дівчатами на усякі способи, — думав Фесенко, — писав же до одної, що повішусь в міському садку, як не вийде до мене..."

Послала анонімний лист в місто поштою до Фесенка не Саня, а штукарка Христина, що знала за все.

Таку містифікацію вона з нудьги робила не одному Фесенкові...

Вернувшись додому, Фесенко вглядів на столі другий лист, присланий по городянській пошті. Він розгорнув листа й побачив свої власні анонімні утвори з невеличкою припискою.

"Штука не вдалась! Вгадали капосні, хто посилав їм ці листи. І хто ж би то оце вернув мені листи? Стара Навроцька пойме віри цим листам і не схотіла б їх вертать по моєму адресові. Старий Навроцький незугарний до таких жартів. Та вони й мого адреса не знають. Це робота Комашкова та Санина. Комашко знає мій адрес... Потривай же! Я ж тобі оддячу! Я тебе з'їм без солі!"

— Вб'ю тебе! Підкопаю під тобою яму, і не я, а ти впадеш у цю яму, — говорив вже голосно Фесенко. — Саню моя! золото моє! як я тебе люблю! Я ладен оддати усе на світі за твій обнімочок, за один твій поцілунок. З іншими я жартував без кохання, а тебе кохаю щиро, гаряче, кохаю без міри!

Од того часу Фесенко почав обговарювати та судить Комашка, де тільки було можна... Одного вечора на бульварі за столиком в кофейні він углядів кишиневського директора й кружок інших директорів, що

поз'їжджались в Одес на прогуляння. Він присів до їх і накинув на репутацію Комашкову покривало чорніше од чорної ночі... Анонімні листи на Комашка полетіли і по вищій інстанції...

VIII

Через кілька день Мурашкова запросила Саню до свого номера. Вона дістала з Одеса лист на свій адрес, але для передання Сані. Саня розгорнула лист. Лист був од Комашка.

"Олександро Харитонівно! — писав до неї Комашко. — Пишу до Вас лист, бо не маю надії стрінути вас насамоті й поговорить з вами. Я вам щиро одкрив своє серце, свою душу... Без вас я не можу жити. Я тільки живу й животію вами. Ви признались мені, що маєте до мене симпатію. Ваша ласкавість до мене в останній час дає мені надію, що я не втратив вашого приятельства, вашої симпатії. Скажіть мені останнє слово! Коли я не маю місця в вашому серці, то нехай я лучче ніколи не бачитиму вас... щоб загоїти моє серце".

Саня прочитала лист і задумалась.

— Що він пише до тебе? — спитала Мурашкова.

— На, читай! — сказала Саня. — Питання стає дуже ясно й категорично.

— Правда, що категорично, — сказала Надя. — Що ж ти думаєш тепер вчинити?

— Писала б до його, та багато доведеться писати: це він становить для мене питання мого життя й моєї духовної смерті... — сказала Саня й трохи не заплакала, схиливши голову. — Треба б мені докладніше поговорити з ним. Але де його поговорить? Мачуха йде проти його. Дома мені ніяк не можна поговорити з ним.

— То виклич його сюди листом та й поговори з ним отут в моєму номері або в парку, — сказала Мурашкова.

— Одже ж ти добре радиш мені, — сказала Саня і, взявши лист паперу, зараз написала до Комашка.

"Спасибі вам, Вікторе Титовичу, за вашу щирість. Довелось би мені багато писати до вас, якби я думала списать усі мої бідні думки. Прибувайте до мене сьогодні надвечір. До нас не заходьте; йдіть в номер до Мурашкової. Там я вас ждатиму. І ваші принципи, і ваші пересвідчення мені до мислі, до серця. Я вже покинула космополітичну плутанину і симпатизую вашим поглядам. Мені, як і всім чесним і щирим людям, треба присвятить свою діяльність на користь рідному краєві, Україні. Я щиро прихильна до вас; серце моє за вами, але… є притичина, яка стає нам на дорозі. Я сама гаразд не знаю, що мені почати, що мені діяти. І поради нема в кого питать".

Саня одіслала лист на пошту, сіла на канапку, згорнула руки на грудях і потонула в важких-важких думах. Мурашкова сиділа коло вікна й читала. В номері було тихо; тільки дві мухи бились об шибки, дзижчали й ворушили однотонним дзижчанням мертву тишу. Саня передумувала, що мала казати Комашкові.

День був трохи хмарний. Сонце сховалось за білі хмарки й не веселило кімнатки. Густа акація та абрикоси закривали небо проти вікна. Тінь в кімнаті стала ще густіша, аж сумна; і та тінь хмарного дня не ворушила фантазії, не будила мрій; ясний розум, холодна розсудливість та поміркованість брали перевагу над ними.

Думи в Саниній голові спочатку плили логічно, виразно, але не доходили ні до якого ясно омежованого кінця, почали плутатись, перемішуватись.

Прибігла дівчина й покликала Саню обідать. Саня неначе прокинулась і тихою ходою вийшла, її звичайна жвавість вже неначе притихла.

"Прощай, мій спокою! Час турбот вже настає, йде й мене не мине", — думала Саня, сідаючи обідать. Вона обідала, як не обідала. Смак пропав. По обіді вона пішла до Мурашкової. Мурашкова вийшла в парк гуляти. Саня сіла коло вікна, розгорнула книжку, почала читати, її очі бігали по листках і не могли впіймати ні одного слова. Мислі не йшли в голову. Вона згорнула книжку, згорнула, руки й ждала, схиливши голову.

Через одчинене вікно було видко небо й море, але і вона не дивилась ні на небо, ні на далеке синє море, і нічого не примічала.

Рипнули двері. В номер увійшов Комашко. Рівна його постать ще неначе стала рівніша. Очі були веселі: в їх виявлялась надія, сміливість, неначе він виграв перший якийсь позов в свому житті. Весело привітавшись до Сані, він сів проти неї. Йому здавалось, ніби він до того часу плив довго-довго по великому морі і от тепер тільки допливає вже до зеленого берега, вкритого лісами та пахучими садками; от він бачить виразно, як сонце грає на горах, на садках. І садки й ліси манять його одпочити в затишку та холодочку десь над прозорою річкою.

Обоє мовчали. Саня спочатку зраділа, й ту радість було знать по рум'янцях на щоках. Очі блиснули привітом, але незабаром світ очей згас; очі стали сумні, задумані.

— Я вас оце ждала… Мені треба з вами поговорити за одну справу… Для мене це діло велике, — тихо й несміливо промовила Саня й замовкла.

Саня й сама здивувалась, що десь ділась її звичайна сміливість, котра її ніколи не покидала.

— Ви в своєму листі написали кілька слів, і мені тих слів доволі для мого щастя на мій увесь вік. Я тепер щасливий, двічі щасливий, — промовив Комашко.

Він узяв її руку й поцілував. Саня почервоніла й не піднімала вік, не глянула на його. Вона була гарна, як перша квітка в квітнику, в свіжому зеленому листі. Обоє знов замовкли. В номері стало тихо-тихо. Небо стало хмарніше. В номері стала тінь густіша. Нігде не було чути ні найменшого згуку, ні шелесту. Здавалось, ніби хмарне небо й зелені акації та абрикоси понахилялись зумисне над вікном, щоб прислухуватись до їх тихої розмови.

— Знаєте, Вікторе Титовичу? Я високо ставлю потребу просвіти й розвитку для женщини, давно працюю над своїм розвитком і не думаю й не гадаю, що я вже людина дійшла, що я дійшла до свого кінця. Мені ще треба багато працювати; я давно маю думку поїхать на університетські курси й просвітитись вищою наукою.

Комашко прислухувався до її тихої розмови. Гострий блиск його очей трохи пригас, очі стали задумані.

— Олександро Харитонівно! Я давно вас знаю, багато розмовляв з вами. Мені здається, що ви розвились стільки, скільки треба кожній людині. Тим-то ви мені й сподобались, що ви стоїте вище од інших паннів та паній нашого часу, — сказав Комашко.

Саня осміхнулась. Дві ямочки на щоках наче засміялись і знов в одну мить зслизли. Лице в Сані знов стало поважне.

— Спасибі вам за комплімент, але я себе лучче знаю. От ви йдете в життя чоловіком готовим, зовсім розвитим. Ви готові до розумової праці. Ви здатні присвятить себе чи науці, чи рідному краєві, чи народові. Ви здатні на це. А я от тепер не почуваю себе такою; я не рівня вам, а цього я не хочу. Я хочу бути рівною вам, а не нижчою за вас і розвитком розуму,

й просвітою. Я люблю науку, — сказала Саня вже твердо і сміливо, бо вона вже опам'яталась і була ладна полемізувати й змагатись, що вона дуже любила.

— Ви мені не рівня? Не смиряйтесь-бо! не принижуйте себе надаремно! Ви багато читали, — сказав Комашко.

— Ох, не так воно є, Вікторе Титовичу. Я багато думала, багацько читала, але мушу признатись, що й тепереньки ще не виробила собі світогляду, пересвідченнів і будлі-якого погляду на людське життя. Мені й досі все здається, що я ходжу в темряві, без світла, блукаю, плутаюся й все виходу не знайду, — сказала Саня.

— Чи може ж хто сказати, що він має ясні погляди на усе людське життя? Питання наступають на людину, як осінні чорні хмари. І небо ставить питання, і земля, і люде, і народ, і наука, і політика, і економія. Питання, мов ті тіні в Дантовому пеклі, кругом обступають кмітливу та цікаву людину, їх десятки, сотні. Хто може напевно сказати, що він одгадав такі питання, які нам завдає наука, завдає людське життя? — сказав Комашко.

— І все-таки мені бажалось би жити розумним людським життям, витворить собі ідеали й чомусь служити.

— Я тільки знаю, що чую голос вашої не егоїстичної душі. Я давно вже одгадав вашу душу й через це її полюбив. З другою моє життя було б нудьгою, — сказав Комашко.

— Як ви знаєте, я взяла місце в городській жидівській школі для дівчат, щоб мати хоч яку роботу, щоб як-небудь служити на користь людськості.

— Це з погляду космополітичного? — сказав Комашко.

— Було й так, бо жидівська женщина найбільше загнана в неволю, не має навіть права молитись вкупі з мужчинами, сісти за стіл з ними... А поки жидівська дівчина не вийде заміж, не має права ногою ступити в синагогу; її вважають не за людину...

— А народ наш ще більше, — перебив її Комашко...

— Я ладна служити хоч би й в народній школі. Тоді б я знала принаймні, що я щось роблю, а не чеврію, як чевріють без діла й нудьгують сотні й тисячі молодих паннів. Тепер подумайте: піду я заміж, — піде сім'я, господарство. Прощай тоді вища наука й усякі ідеали! — сказала Саня й похилила голову.

Комашко втямив, що Саня не наближається, а ніби одходе од його усе далі, і на його гострі очі неначе впала імла.

Він задумався. Голос в його став тихіший. Смуток почувся в його голосному, завсіди веселому голосі.

— Ще в одному мушу признатись... Я звикла до свободи. Батько мені давав волю у всьому. Мачухи, сказать по правді, я ніколи не слухала, хоч вона завжди микається в мої вчинки й діла. Я боюсь втратить волю. Ви знаєте, які наші сім'ї? Жінка в сім'ї господиня й невільниця. А я тепер вільна, як птиця, — сказала Саня.

Комашко ще нижче похилив голову. Ще смутніші стали в його очі. Саня замовкла й думала. Знов в кімнаті стало тихо, аж мертво. Небо супилось. Хмари на небі стали густіші, і на білих стінах полягали ще густіші тіні, неначе вже поночіло в вечірню добу.

— Я не так дивлюсь на життя в сім'ї, — промовив перегодя Комашко. — По-моєму, жінка в сім'ї повинна бути вільною й жити по своїй волі й по своїй вподобі. Щире кохання вже само по собі є воля. Може й правду кажуть, що сім'я та любов накладає золоті кайдани. Але мені здається,

що чоловік та жінка не почувають тих кайданів, коли між ними є щира любов.

— Але все-таки кайдани кайданами, хоч би вони були й золоті, — додала вольнолюбна Саня. — Я більш од усього на світі люблю волю.

Знов затихли вони обоє й довгенько мовчали. Комашкові здавалось, що він не знайшов пришибу до пишного берега, а знов повертає назад в бурливе та хвилясте море. От-от ледве вже мріє перед ним розкішний берег в садках та лісах, і все криється туманом. Його взяв жаль.

— Що ж тепер нам робити? що почати? — несподівано спитав в Сані Комашко.

— Я й сама добре тому невідома. Ви завдали мені важке питання, якого я не зумію розв'язати. Воно мене мордує, не дає мені спокою. Я доконешно хочу їхати на університетські курси, бо давно звикла до тієї думки. Вона увійшла в мої нерви, як дощова вода всисається в суху землю. Я живу й животію тією думкою. Як моє бажання не справдиться, я збайдужнію до всього… Багато з моїх товаришок поїхало на курси. Я опізнилась… як бачите.

Дві сльози виступили з її очей і покотились по щоках. Комашкові стало жаль і її, жаль і себе…

— Чи ваш батько згоджується послати вас на курси? —спитав Комашко, і в його голос загув тихо, неначе випитував секрет.

— Ні! А мачуха не хоче й слухати за це нічого, — казала Саня. — Вона ворог правдивої просвіти. Дайте мені час надуматись, порадитись, — сказала Саня.

Комашко почутив, що не в добрий час запалив серце молодої дівчини. Він несподівано встав з місця, якось хапаючись, неначе хотів утікати.

— Прощайте! — сказав він до Сані й подав їй руку. — Несподівана й сумна для мене притичина... Прощайте!

Він похапцем ухопив шапку й вибіг з кімнати. Двері гуркнули. Саня опам'яталась, схопилась з місця, їй здалося, що вона теряє милого навіки... вона простягла руки й побігла слідком за ним, щоб гукнути на його й вернуть його. Але двері зачинились. Кругом стало тихо, мертво. Саня сіла на канапу, поклала руки на стіл, впала головою на руки й заридала.

Блиснула блискавка. Загуркотів грім. Небо стало ще чорніше. Грім загримів вдруге так, що шибки в вікнах задзвеніли. В кімнаті стало сливе поночі... Здорові краплі вдарили в шибки, як горохом. Скло залущало. А Саня сиділа, поклавши голову на руки, неначе прибита. В номер увійшла Мурашкова. Саня не підвела голови й хлипала.

— Саню! що з тобою? Чого ти плачеш? — спитала в неї Мурашкова.

Вона мерщій налила стакан води й подала Сані. Саня одвела стакан рукою й не підвела навіть голови.

— Саню! Бога ради! Чого ти плачеш? За що ви тут розмовляли? Що довело тебе до сліз? — питала збентежена Мурашкова.

Саня мовчала. Згодом вона підвела голову, трохи заспокоїлась і розказала Мурашковій за всю свою розмову з Комашком.

— Що ж тепер вийде? На чім усе це скінчиться? — питала Мурашкова.

— Сказала б тобі, та й сама гаразд не знаю. Був у мене свій рай, були в мене свої ідеали... Я з дорогою душею прямувала до того раю. Той рай здавався мені Дантовим раєм, де людські душі чисті, високі, з високими думками, ясними, як кришталь. А тепер я несподівано побачила другий рай, зазнала пишний рай серця. Мене манить рай розуміння, мене

манить і рай серця, рай кохання. Що мені діяти? що вчинить? — спитала Саня в Мурашкової.

— Тут дуже проста річ: бери собі заразом той і другий рай, — сказала Мурашкова тоном практичності, щиро грецької.

Саня осміхнулась.

— Добре тобі так говорити за діло, в якому ти сама не зацікавлена і яке до тебе не стосується, — сказала Саня. — Але стань ти на моєму місці, то й побачиш, як трудно вибирать та випручуватись.

— А може, Комашко пристане на те, щоб покинути службу та поїхать з тобою в Петербург або в Київ. Там ти будеш ходить на курси, а він собі напитає будлі-яке місце, — сказала Мурашкова.

— Чи схоче ж він так зробити? — сказала Саня. — Він людина небагата, живе службою. Чи я маю право вимагати од його такої жертви?

— То покинь думку за курси, — сказала байдужно Мурашкова.

— Не покину, нізащо не покину, — сказала Саня. — Це була моя мрія трохи не од дитячих літ, трохи не змалку.

— Але ж ти втратиш такого жениха, який може потім не трапиться! — крикнула Мурашкова. — Вас неначе бог призначив одно для одного. Саню! ти подумай за це й обміркуй добре.

Саня задумалась.

— Жила собі спокійно, була щаслива по-своєму, і десь узявсь той клопіт. Правду каже пісня: "Якби тебе не любила, гула б, як голубка", — промовила Саня.

— Десь узявся сокіл, вхопив голубку й поніс в синє море, — додала Мурашкова в поетичному тоні пісні.

— Який-то буде кінець тому всьому? — сказала Саня.

— Але знаєш що, Саню? Рай раєм, а діло ділом. Як я йшла до свого номера, то вгляділа вашу маленьку горничну. Вона тут вертілась по коридорах і бачила, як Комашко вийшов звідсіль. Вона бачила Комашка і зараз скаже за це або Мані, або й мачусі. Начувайся, Саню! Буде тобі лихо.

Саня підвела голову. Звістка була неприємна для неї. Вона тільки махнула рукою.

— Про мене! Тепер мені за все байдуже! — сказала Саня.

Вона попрощалась з Мурашковою і вже не побігла швиденько та дрібно, як колись бігала, а пішла тихою ходою, помаленьку, поволі, похиливши голову. Життя вперше вдарило її важким крилом, як б'є крилом шуляк голубку.

Тим часом Раїса Михайлівна Навроцька вже довідалась од своєї горничної, що Саня сиділа з Комашком в номері в Мурашкової. Така самовільність молодої дівчини здавалась для неї трохи не проступством.

Навроцька сиділа в невеликій світличці коло самовара, саме засипала чай і ждала Навроцького, щоб прочитати йому добру молитву.

Навроцький увійшов і сів коло стола. Навроцька встала й причинила двері в кімнатку, де сиділа Маня.

— Харитоне Кириловичу! — почала поважним тоном Навроцька. — Чи ти пак знаєш, де тепер Саня і з ким вона балакала?

— А хіба ж я знаю? Певно, з Мурашковою ганяють по дощеві в парку або в цвинтарі знайшли захист од дощу, щоб перестоять дощову годину, — обізвався Навроцький.

Як людина стара й проста, він любив дома говорити по-українській і часом пускав жарти щиро народні. Навроцька не дуже сердилась за його "мужицьку" мову, але жартів не любила.

— Еге, ганяє! Отам сидить з Комашком в номері в Мурашкової. Я не знаю, що далі буде з цими новомодніми паннами, — сказала Навроцька.

— А коли сидить з Комашком, то нехай сидить та говорить собі на здоров'я, — одрубав Навроцький.

— Як-то нехай сидить? Де ж видано, щоб молода панна тягалась з паничами, десь запиралася в номерах? Чом ти її не впиниш? Літає десь по Фонтанах, плаває на пароходах, ганяє по Одесі, неначе той студент або якийсь вітрогон гусарин.

— То й нехай ганяє, бо ще молода. А як підтопчеться так, як оце ми з тобою, то буде сидіть на одному місці та панчохи плести або сваритись, — обізвався Навроцький.

— Добре, їй-богу, добре! Та вона тобі колись сяде на пароход та й дремене в Константинополь до турків у гості. А що тоді буде? — підняла голос Навроцька.

— Нічого не буде, бо вона до турків не дремене, — промовив Навроцький.

— Ходить в якусь жидівську школу, просвічує жидівок, пропахалась наскрізь цибулею так, що того жидівського смороду вже повні кімнати. В неї навіть черевики тхнуть жидами. Усі наші кімнати смердять жидами, неначе тут жиди завели шинк, — сказала Навроцька вже сердито.

— Гм, я чомусь не чув носом, щоб в наших покоях тхнуло жидами, хіба тільки тоді, як кравець Гершко принесе одежу. Може, це тим, що в мене завжди нежить в носі. Не всім пак мати такі тоненькі ніздрі, як у тебе, — сказав спокійно Навроцький.

— В тебе, мабуть, зроду нежить в носі, бо ти степовий чумак, — сказала Навроцька.

— Добре, що в вас кам'янецькі носи дуже вже тоненькі. Я й дьоготь нюхав, та й то не вадило, а тобі то й завадило б, — сказав Навроцький.

— Цить! Он Маня сидить за дверима! Чуєш! Це недобрий тон! Чисте мужицтво! Вона оце все почує. Овва! Ти зовсім збавиш дочок, — сердито обізвалась стиха Навроцька.

— Не знаю, хто збавить — чи я, чи ти, — обізвався Навроцький і втупив очі у вікно, неначе пильно роздивлявся на маяк.

— Бач! в тебе все я винна. Може, я винна, що твоя нахабна Саня бродить по номерах з таким самим нахабним Комашком?

— Як з Комашком, то я не маю до того ніякої причепки: він чоловік чесний. Нехай з ним трохи побалакає. От якби з Фесенком… то інша річ, — сказав Навроцький.

— З Комашком, то нічого? — аж писнула Навроцька і стулила долоні вгору пальцями по-католицькій, як на молитві.

— Авжеж нічого. Комашко людина розумна, поважна, просвічена, не шелихвіст, не вітрогон, — сказав Навроцький.

— Комашко заведе твою Саню туди, де козам роги правлять. Хіба ж ти не чув, як він говорить? В його тільки й мови, що мужики, та мужики, та мужицька мова. Я не знаю, чи він навіть в бога вірує.

— За це й я не знаю, та й не буду його питати, — сказав Навроцький.

— В його усі люде то нечесні, то шкодливі, то ледарі й деспоти, то жмикрути. І те погане, і там недобре. Усе ганить, усіма нехтує. Я не знаю, що він за людина? — сказала Навроцька.

— Що він за людина? Чесна людина, вартна людина, та тільки не вміє або не хоче закривати лиця машкарою; це в йому маленька хиба, маленька ганжа, може й помилка… от і усе! — сказав Навроцький. — За Фесенка цього не скажу; не вгадаю, чи машкара на йому, чи натуральна пика.

— Авжеж натура, і натура делікатна, з гарними манерами. Фесенко далеко піде, вгору високо полетить, — сказала Навроцька. — Він гарної направи й… політику життя тямить.

— Може й полетить вгору, як буде віяти той самий вітер, що теперечки віє, а як вітер поверне…

— То й він повернеться, — сказала Навроцька.

— Як той вітряк на степу… — бовкнув Навроцький.

— Але ж і слова в тебе! Коли ти їх покинеш? — крикнула Навроцька.

В той час надійшла Саня й сіла біля вікна. Вона глянула на мачуху й по злих очах одразу дізналась, що між нею та батьком була якась гостра розмова, якась спотичка.

— Де це ти, Саню, була? — спитала в неї Навроцька.

— В Мурашкової, — обізвалась Саня.

— З ким же ти там бачилась? — сікалась до неї Навроцька.

— З Комашком, — обізвалась Саня.

— Добре, їй-богу, добре! Це гарна нова поведенція пішла! Чи личить же молодій панні вештатись крадькома по номерах з паничами? Чи слід тобі так робити! Де ти набралась таких новомодних ідей? — присікалась Навроцька до Сані.

— Комашка я давно знаю. Знаю, що він добра, статковита людина. Стрілася з ним і побалакала, — обізвалась Саня.

— Якби він був твій жених, то ти й тоді не повинна ховатись з ним по закутках, — напучувала далі Навроцька.

Саня мовчала й дивилась в вікно; вона давно звикла слухати такі напутіння од своєї мачухи і вже не огризалась.

— Бач, Харитоне Кириловичу! Я тобі казала, не давай Сані в гімназію. А ти мене не послухав, а тепер маєш дочку, що потаєнці по закутках з паничами ховається. Де ж пак! сиділа там в гімназії поруч з жидівками, з міщанками, а може й з дочками куховарок, браталась з ними, приятелювала й єдналась, — от і набралась од їх такого духу, що й з хати не викуриш ніякими парфумеріями.

Саня сиділа й змовчувала, хоч вона й була опришкувата в інший час і любила справдовуватись.

— Добре, що я свою Маню оддала на науку в приватний "благородний" пансіон, — говорила Навроцька, обертаючись до свого мужа.

— Гм! Може. Не знаю, чия кривда, чия правда: чи твоя, чи моя? Хто любить попа, а хто попадю, а хто попову дочку, а хто й попову наймичку, а відьма й попову корову? — обізвався знехотя Навроцький ніби в жарти.

— Од жидівок та міщанок не дуже-то можна набратись просвітнього духу. Я розвила свій розум книжками, та й годі! — обізвалась Саня. — Світ іде не од міщанок, а од заграничних розумних книжок.

— Гарний світ! Не дай боже такого світу! А це які книжки ти втирила в руки Мані, мене не спитавши? На, подивись! — сказала Навроцька, подаючи книжки Навроцькому.

— Гм. "Вона та він" Жорж-Занда, "Черево Парижа" Золя, "Паризькі письма" Берне, Спенсер, Дарвін, "Вістник Європи". Гм. Нема тут нічого небезпечного, — сказав Навроцький, перегортуючи листки книжок.

— Як-то нема нічого небезпечного? — крикнула Навроцька. — Там усе пишуть про погану любов. Якийсь "Він" якась "Вона"... Це все, надісь, якесь паскудство, якого паннам зовсім не годиться і не варто знати.

— Не читати ж акахтистів молодим паннам. Та наша цензура як перешеретує книжки, то й нічого тобі лякатись; їх безпечно можна читать не тільки печорським ченцям, але навіть черницям, — сказав Навроцький.

Навроцька кинула очима на чоловіка, неначе п'ятака дала, й махнула бровою до вікна, де сиділа Саня.

Навроцький опам'ятався.

"Ой лишко! це ж я трохи зсунув машкару з лиця, забув, що дочка в хаті", — подумав Навроцький і трошки кашлянув в долоню, затуливши нею рота.

Навроцька заарештувала книжки й замкнула їх в камоду.

До чаю вийшла з кімнати Маня, заспана, апатична, невесела. Вона перейшла світлицю качиною, неначе старечою ходою й сіла біля матері. Розмова за чаєм почалася дуже благочестива, але невимовне нудна для Сані. Стара розлила кругом себе напутіння більше, ніж налила чаю на всю сім'ю. Саня передумувала свої важкі думи й не обзивалась і словом.

Скінчився неприємний нудний вечір, наче нудна лекція по граматиці. Всі рано полягали спати, потомлені од морського купання. Саня погасила світло. Сон не брав її. В кімнаті була важка духота, неначе пашіли жаром стіни, неначе дихали гарячим духом груба, стіл, камода, шафа. Духота душила Санині груди. Гаряча кров швидко ворушилась в жилах.

Саня одчинила вікно, сіла й сперлась на одвірок. Потягло з моря свіжим подихом, наче дихнули вогке свіже повітря на Санине гаряче лице. Була пишна тиха ніч. Над Одесом вже стояв світовий білуватий туманець. Білий монастир поетично мрів в легкому світі од маяка. Ясні зорі висипались на чорному небі. Маяк блищав, ясно-ясно і розливав одлиск на акації, на монастир, на парк; купи акацій, трохи освічені, приймали фантастичні форми й неначе виринали верхами з чорної безодні. І полетіли Санині думи одна за другою, наче зерна дорогого намиста низались на шовкову нитку.

"Що мені робить? Що мені почати? Як мені вийти з цього заплутаного лабірінту? — думала Саня, дивлячись на срібний туман над далеким містом. — Невже мені дійсно доведеться покинути останню надію на вищий розвиток свого розуму? Невже не справдяться мої золоті мрії? Невже я їх мушу забути, повинна їх покинути назавсіди?" І її розум підказував, що не треба їх занехаювать, що не можна їх покинути.

Але десь глибоко-глибоко в серці обзивався інший голос, принадний, тихий, ласкавий, як подих морського свіжого вітреця: то був голос серця. І не думи розсудливості почали сновигати в неї в голові, а якісь інші

мислі, якісь палкі мрії роєм повилися проти її волі. І ті мрії налітали звідкільсь, вилися ніби з ясного срібного туману, з темного неба, з свіжого моря, налітали з тієї поетичної далечі, де пробував Комашко, сновигали кругом неї, неначе бджоли в майський день, і ворушили серце.

Саня незчулась, як забулась про допитування свого розуму. Вона вже неначе бачила серед темної нічної картини очі Комашкові… бачила, як вони темніли, вкривались смутком в час її розмови з ним, пригадала, як він вийшов з номера смутний, неначе громом пришиблений. І їй стало невимовно жаль Комашка. І дві гарячі сльози покотились по гарячих щоках і впали на руку.

І через годину знов розум брав перевагу над серцем.

"Пишуть, що є якийсь ніби закон розумності в світовому животті; кажуть, нібито якийсь вищий розум правує життям кожної людини, — думала Саня. — Чи вже ж тому правда? Який же закон розумності в сьогочасному житті? Темні сили панують, справляють скажені оргії свого панування, а світлі сили вільного розуму потоптані їх поганими ногами. А в природі? Вдарить суша, спека, коли треба дощу; хліб сохне, чевріє, усе в'яне, сохне, неначе смерть вхопить землю в свій обнімочок… Чи не така ж нерозумна суша впала тепер на моє життя? Я налагодилась довести до дійшлості свій розвиток, а та світова розумність наче зумисне спиняє мене на дорозі, наче глузує з мене. Десь отут над Чорним морем впала іскра на моє серце чи од моря, чи од синього неба, чи з темної ночі, чи з зірок; впала іскра й запалила мою душу, заморочила розум… Десь узялась якась нікчемна матеріальна любов… Чи нікчемна ж? Чи матеріальна?"

Але якийсь голос тієї нерозумної природи неначе потаємці шепотів до неї: "Ні, не нікчемна, а велика, непереможна сила! Їй народи ставили вівтарі, приносили жертви, курили фіміам, її люде вознесли на небо, як богиню краси та кохання. Вона давала силу геніям, високо піднімала силу їх поезії… То радість життя, найбільше щастя в животті, і за його часом люде гинули, проливали кров і свою й чужу…"

І Саня без надії схилила голову на руку. А вогонь в серці розгорювався. Пишна ніч виводила роєм мрії. Згадка за згадкою пішли в її голові. Вона неначе бачила перед собою кімнату в домі Мурашкової. Вона, Махнівська, Надя й їх молоді товаришки обсіли кругом на софах. Йде весела розмова, йдуть змагання…

Саня згадала той недавній час спокою свого серця, і їй стало невимовно жаль минувшего, хоч так недавнього… А ніч ішла, плила. Над морем далеко-далеко блиснула блискавка раз, другий.

Саня перевела очі на ту картину над морем. Блискава миготіла частіше й ясніше; над морем визначувались краєчки хмар, зубчасті, білі, неначе верхи гір, вкриті снігом. Блискавка миготіла раз у раз. Було видно, як ворушились на далекому небі хмари, сині, чорні, білі. Під ними миготіло море, і блискавка падала ніби в самісінькі хвилі. Саня задивилась на картину далекої бурі, що десь лютувала на морі. А на землі й на небі було тихо, мертво…

"Було колись тихо в моєму серці. І десь узялася, неначе з моря вилетіла, завірюха, і страшна, і поетична, і мучить мене, й тривожить душу й серце, і… дає мені щастя. Он хмари з блискавкою неначе злилися докупи з хвилями. Невже й моє життя так зіллється з його життям?"

Зайнялося, небо на сході. І Саня була ладна в той час летіти до милого, сказать йому: "Люби мене повік! забудь усе, що я тобі казала, і дай мені тільки твоє чисте серце".

"Завтра я напишу до його, заспокою його муки. А яку муку він, бідний, мабуть, тепер терпить! Як він мене любить!"

Саня лягла в постіль світом і заснула тривожним легким сном. Сонце зійшло. День настав. Саня встала пізно. Мрії втихли, розлетілись, мов фантастичні ілюзії, ніби русалки поховались в воді перед сонцем.

"Перша думка моя про тебе, мій милий!" — думала Саня, прокинувшись.

Цілий день вона ждала та виглядала Комашка, а він не приходив. Гуляючи під акаціями, Саня згадувала, що перетерпіла її душа за цілу ніч, передумала усі тривоги свого серця! Але ясний день вів за собою ясну поміркованість. Золоті мрії неначе розлітались од світу сонця. Завзяття холодного розуму знов верталось до Сані. "Ні, не покину я свого заміру! Поїду на курси, одкаснусь од Комашка, забуду його. Стане в мене на це сили, стане завзяття... — десятий раз промовляла сама до себе Саня. — Не буду до його писать, не буду манити його, не буду навіть думати за його".

Настав вечір; ніч вкривала землю.

І знов налітали роєм мрії, і знов взрушували серце.

"Зорі мої ясні! Не сходьте на небі! Не взрушуйте мого серця, не несіть мені мук!" — думала Саня, сідаючи вночі коло одчиненого вікна.

А зорі сходили, як і перше. Ніч навівала поезію, любов. Муки серця знов оживали...

Навроцький поїхав на службу до Кишинева і обіцяв знов вернутись через тиждень: він сподівався, що Комашко незабаром попросить Саниної руки. Цілий тиждень не приходив Комашко. Саня мордувалась, нудила світом. Щоки зблідли, лице помарніло. Веселість, жвавість щезла. Рум'янці на щоках зів'яли, як в'януть квітки на пекучому сонці.

IX

Минув тиждень. Комашко довідався, що Навроцький вернувся на Великий Фонтан.

— Піду та оповіщу старому за все, — говорив Комашко Мавродінові, сидячи на бульварі над морем вечірньою добою. — Старий мене любить. Може, він вговорить Саню, дасть їй пораду, встоюватиме за мене і таки вговорить її. Душа моя перепечалилась. І сон мене не бере. Ніщо мене не веселить. Он люде гуляють, бавляться, а я один ходю, як неприкаяний, неначе нічого не бачу, нічого не чую.

— Вікторе Титовичу! Коли розпочали діло, то доводьте до кінця. Ваша доля для мене — неначе моя доля. Щасти вам боже довести діло до кінця, — сказав Мавродін.

І обидва товариші замовкли. Оркестр на бульварі гримів. Публіка гомоніла, гула, як вітер в лісі. Бульвар неначе клекотів, як окріп в казані. А два молоді хлопці неначе нічого не чули. Вони смутно дивились на широку чорну площину моря, неначе засіяну світлими цятками, що миготіли на розкиданих в морі кораблях.

Комашко другого дня надвечір задумав поїхати на Великий Фонтан.

— Поїду і я з вами, — сказав Мавродін, — трохи розважу себе. Поблукаю над морем та побіжу до Бородавкіна, може, збреше щось веселе та цікаве.

Вони убрались й поїхали на Великий Фонтан, їдучи вуличкою до монастиря, вони стріли Бородавкіна. Бородавкін купував в крамниці тютюн і, вглядівши їх через одчинені двері, вибіг до їх.

— Добривечір, Вікторе Титовичу! Куди це ви?

— Та блукаю й гуляю з нудьги, — обізвався Комашко.

— Чого це ви обидва так помарніли? Чом це вас нігде не видко? Чи, може, як співають: На вулицю не піду і дома не всиджу. Хіба піду підкопаю у дівчини хижу…

— А що, чи швидко пак підкопаєте у дівчини хижу? — промовив Бородавкін наздогад.

— Хто його зна… — знехотя обізвався Комашко, бо знав слабкий язик Бородавкіна.

— Знаєте що, паничі? Ходім до мене та пограємо трохи в карти. Потягла мене жінка на оце купання, бо вона, бачте, тутечки зросла, і як настане літо, то її, мов ту морську чайку, так і тягне сюди… її тягне до моря, а мене до суходолу. Здохну незабаром з нудьги. Ходім, голубчики!

— Спасибі вам: я в карти не той, — сказав Мавродін.

— І я не граю, — обізвався Комашко.

— Але чого це ви обидва скривились, як середа на п'ятницю? Жінок у вас нема, діти дома не плачуть. Щасливі люде, та й годі! — сказав Бородавкін. — А може, це ви так подались од морського купання?

— В кожної людини є свій клопіт і свій смуток, без цього не можна, — сказав Комашко.

Комашко обернувся і трохи не почоломкався носом об фізіономію Фесенкову. Фесенко прямував до Навроцького, але вглядів Бородавкіна і приступив до його, не примітивши Комашка, що стояв до його потилицею.

Комашко одскочив на ступінь, неначе вколовся об будяк. Фесенко ласкаво привітався до Бородавкіна, зняв циліндер і якось штучно, роблено, дуже низенько й химерно поклонився Комашкові. Лице в його стало солоденьке, але осміх був хитрий, з сутінком злостування. Комашко знав, що як Фесенко дуже ввічливий, дуже низенько кланяється й солодко говорить, то, напевно, був знак, що він зробив або зробе чоловікові якусь капость.

І Фесенко зробив вже таку капость: ославив Комашка.

— Куди це ви йдете? — спитав в Фесенка Бородавкін.

— Приїхав на Великий Фонтан пошвендяти з нудьги. В Одесі мене бере така нудьга, що не знаю, де й дітись, — сказав Фесенко, скоса зирнувши на Комашка.

— Ходім, голубчику, до мене! Нам нестає одного партнера до карт! — просив його Бородавкін.

Фесенко думав зайти до Сані або хоч углядіти її де-небудь. Вона не виходила в його з думки, манила його своїми блакитними очима. Він таки не покидав надії розпочати з нею роман. Але, стрівшись з Комашком, він догадався, що й той туди ж прямує. Фесенка почала розбирати злість, і він згадав свої анонімні листи, вернуті йому назад.

— Та й модна ж ви людина! Які чудернацькі рукави вашого пальта! — крикнув Бородавкін, трясучи Фесенкову руку.

Рукави сірого делікатного кольору пальта були скраю обшиті чорним оксамитом з чудернацькими кучерявими рідкими визубнями. Здалеки здавалось, що на широких закарвашах рукавів поначіплювались не то раки, не то чорні павуки. Фесенко для оригінальності сам вигадував собі таке, хоч на це й не було поведенції в панів.

— Подумайте собі! Два тижні, як я пошив собі таке пальто з чорними оксамитовими закарвашами на рукавах, а це дивлюсь на бульварі, десять душ якраз в таких самих сіреньких пальтах, з такими ж достоту закарвашами. Так і пішло, так і пішло! —чванився Фесенко.

— Честь вам і слава! Вподобу маєте дуже естетичну! — обізвався Комашко.

Фесенко зрадів, бо не постеріг іронії, його очі стали ласкавіші.

— Яке погане місто Одес! — сказав Фесенко. — Тиждень оце шукаю ґудзиків до рукавчиків та до жилетки; передивився усі магазини і... не знайшов.

— То випишіть з Парижа, коли в Одесі вам у цьому недостача, — сказав Комашко і засміявсь просто в вічі Фесенкові.

Фесенка неначе шпичкою кольнуло в бік; він втямив, що Комашко сміється з його й глузує.

— Нехай вже філозофи виписують моди з Парижа. Я обійдусь якось і без Парижа, — сказав сердито Фесенко, і чоловічки його очей закрутились, завертілись. — Мені здається, що не так ганьбить чоловіка виписування ґудзиків з Парижа, як дурні хлоп'ячі жарти, схожі на жарти сільських парубків...

— На які це, паничу, жарти ви натякаєте! — крикнув Комашко.

— Ви самі добре знаєте, на які, — сказав Фесенко. — Їхати вночі на Малий Фонтан... писать нікчемні листи — це така штука, на яку хіба здатний дурненький гімназист, а не...

— Що ви торочите? Який Фонтан? Які листи? — промовив Комашко.

Фесенко почутив, що шпичка кольнула його і в другий бік.

— Це підступ, а не жарти! Цього не зробить мужик! — репетував Фесенко на всю вулицю.

Очі в Бородавкіна замиготіли од цікавості: Фонтан, анонімні листи страшенно його зацікавили. Він насторочив вуха, як той кінь, що прислухається до несподіваного шелесту в лісі, в гущавині.

— Я подлим ніколи не був і не буду. Чого ви напались на мене серед вулиці й репетуєте на ввесь Великий Фонтан? За які листи ви торочите? Оце так брехня! — обізвався Комашко.

— Та скажіть-бо, що то за анонімні листи, що то за Фонтан? Скажіть, будьте ласкаві! — благав Бородавкін, і в його од цікавості неначе засвербіло коло серця.

Але Фесенко його навіть не слухав. Він розлютувався, розчервонівся, верещав, махав руками, наче простий сільський парубок. В той час зовсім він забув за удавану делікатність манер.

— Таку штуку можуть встругнути тільки ліберали, радикали, такі, як ви! — кричав Фесенко.

— Так чеплятись нізащо можуть тільки такі шовіністи, як ви, що ладні по тричі на тиждень змінять свої пересвідчення з вітром! Жаль мене бере, що ви такий молодий, а вже ламаєте свою душу, — сказав Комашко.

Мавродін кліпав своїми великими тихими очима на Комашка, неначе казав: "Не зачіпай-бо лиха!" Комашко навіть не примітив того.

— Бога ради, не кричіть, бо вже люде збігаються, — втихомирював Бородавкін. — Зійдім з вулиці в те провалля.

— Знаємо, куди ви дивитесь! Ви дивитесь на Женеву та Лондон, — репетував Фесенко.

— Ба неправда! — крикнув Комашко. — Я дивлюсь на Україну, та й годі. А ви дивитесь в Париж та на свою кишеню, — сказав Комашко, й його тонкі ніздрі затрусились, а лице зблідло.

— Одначе прощайте! Час мені йти до Навроцьких, — сказав Комашко.

— І я там зараз буду! — гукнув Фесенко.

— Опізнились! Ви скорчитесь в три погибелі, і плазуєте, і скрізь пролазите, але там не пролізете, — різко говорив Комашко, показуючи рукою на гору, де була гостиниця.

— Проліземо й там! — гукав Фесенко вже з балки, кудою повів його за руку Бородавкін до себе.

— Та ходім-бо, пограємо в карти, бо все одно — вам не годиться до Навроцького йти: туди ж пішов Комашко, — сказав Бородавкін.

Злість душила Фесенка. Він почервонів, трусивсь, як в пропасниці, і все лаяв Комашка, йдучи балкою попліч з Бородавкіним. Він ненавидів Комашка і за Саню і через те, що Комашко був талановита людина і міг стати йому впоперек дороги на службі та випередить в кар'єрі.

Стежка вилася по дні балки, подекуди закиданої сміттям та гноєм. На праву руку повертала стежка нагору, до одної гарненької дачі з блискучими шибками, з ґанком, оповитим диким виноградом. Фесенко повернув на ту стежку. Він гадав, що на тому ґанку вони будуть грати в карти.

— Не тудою-бо! Ми живемо не в таких багатих дачах. Моя жінка нахильна до сільської ідилії. Ондечки на горбику наша дачка, наша ідилія! — сказав Бородавкін. Він показав рукою на просту міщанську мазанку.

Фесенко глянув на ту дачу й насупив густі брови.

— Повертайте на ліву руку, на ген оту стежечку, — гукнув Бородавкін. Стежка з балки повела на горб через густі колючки.

Фесенко був взутий в тоненькі трикові сірі черевики. Колючки кололи його в литки через шовкову чесучу і в ноги через трико.

— Ой, як колько тут! ой, бур'ян б'є по ногах! ой, як колють колючки! — аж сичав Фесенко, підкидаючи ноги вгору… — Кат зна куди ви оце запровадили мене, — сердився Фесенко.

— Це ми пішли навпростець, навмання, щоб мерщій дійти. Жінка, бачте, з нудьги вмирає, — говорив Бородавкін.

Стежка довела до горбика, де стирчала на шолопочку рибальська хатинка. Горбик той був просто стародавній осілий і стверділий смітник. Внизу коло горбика в колючках лежали купи попелу. По спадистому боці горбика лисніли мокрі помиї. Міщанка виливала їх на смітник просто згори. Треба було йти або через купи попелу, або через горб, запаскуджений помиями, або просто через колючки. Фесенко ступив черевиком в попіл. Нога вгрузла, як у борошно; сірий черевик став попелястий та зозулястий, мов зозуляста курка.

— Ну, та й завели ж ви мене в пущі та нетрі. Тут тільки собакам ходить, а не кавалерам, — обізвався сердито Фесенко. — Гарна ідилія, нічого казати.

— Держіть горою! Беріть цабе! — гукнув Бородавкін позад його.

Фесенко взяв цабе на спадистий бік горбика і вліз в якусь квашу. Він вискочив на сухе місце й почав обтрушувати хусточкою панталони та ботинки та обтирати об траву підошви. Обчистившись, облизавшись, як той кіт, він пішов за Бородавкіним.

— Знаєте, що, Фесенку? Ви дурнісінько топчете стежку до Сані. Саня хоч гарна, але вона, передніше за все, опришкувата на вдачу, любить вволяти свою волю, і в неї приданого ані шага, — сказав Бородавкін.

— Невже? — аж гукнув Фесенко. — Я чув, що Навроцька багатенька.

— Багата одна Маня, менша дочка Навроцьких. Ви знаєте, що на неї мати записала двадцять п'ять тисяч карбованців. І дім в Кишиневі належиться не Навроцькому, а його жінці; а дім колись достанеться Мані, — сказав Бородавкін.

— Двадцять п'ять тисяч і дім! — аж писнув Фесенко. — Ото штука!

— Не знаєте ви, де раки зимують, — обізвався Бородавкін.

— Невже цьому правда? — спитав Фесенко.

Він не дуже йняв віри Бородавкінові, вважав на його як на брехуна й штукаря і взагалі як на легковажну людину.

— Сам бачив, оцими сірими баньками бачив листи в банку; стара клала в банк при моїх очах, їй-богу, правду кажу! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу! Розпитайте людей, коли мені не ймете віри, — говорив Бородавкін.

— Гм… Це штука… Ццц… — цмакнув Фесенко по-бессарабській і задумався.

— От ви й причепіться до Мані. Але що то за анонімні листи? Що то за якесь сухе зілля, через котре ви полаялись з Комашком? — спитав Бородавкін.

— Ат! то нісенітниця, — бовкнув Фесенко.

— Та скажіть-бо, голубчику! Бачте, який ласий секрет я вам сказав, — благав Бородавкін.

Його сірі великі очі аж благали, неначе в дитини, що пеститься та лащиться до мами й просе солодкого гостинця.

— Ет! нехай потім, — обізвався Фесенко.

— Та скажіть-бо мерщій, бо кортить. Невже вам трудно сказати кілька фраз? Ій-богу, я нікому не скажу! Божусь і присягаюсь! Жінці навіть не скажу, — просив Бородавкін.

— Нехай потім. Секрет не втече, а ми не помремо так швидко, — одрізав Фесенко.

— А як помремо? Ми усі під богом ходимо, — аж благав Бородавкін.

Стежка крутилась по горбикові й довела до дачі Бородавкіна; то була проста міщанська хатина-мазанка.

— От і наша дачка! — промовив Бородавкін.

— Де? — спитав Фесенко, бо вже більше й хат не було.

— Та оця ж хатина. Ми живемо в демократичній дачі; бачте, моя жінка любить ідилію, — сказав насмішкувато Бородавкін.

Фесенко закрутив носом і зморщив губи, неначе покуштував кислиці. Одначе він мусив йти за своїм поводаторем в ту ідилію.

Хатина стояла край спуску до моря на горбику. Горб був обсмалений сонцем, як циган. По горбику стирчали будяки та колючки. Тільки коло

ґанку росли дві старі акації та в горідчику за хатою зеленів старий волоський горіх, єдина окраса того горба.

Бородавкін привів Фесенка до ґанку. Ґанок був напнутий з двох боків і зверху парусиною. Передній бік був зовсім не заслонений. В ґанку стояв стіл. Коло стола сиділи Бородавкіна та Христина. Фесенко став перед ґанком, зняв циліндер і привітався до дам.

— О! слихом слихати, ввічі видати! — гукнула Христина з-за стола. — Чого це ви неначе зблідли й помарніли на лиці? Чи не снилось вам часом цеї ночі щось страшне, чудне, знаєте, — таке кострубате? — Христина не договорила. Вона натякала йому на листи.

— Ні, нічого не снилось. Я сплю так міцно, що й сни мене не беруть, — обізвався Фесенко.

— А може, з вами трапилась будлі-яка неприємна подія або пригода? — спитала Христина й хитро осміхнулась.

"Невже вона знає? Брат чепляється, щоб сказати... Певно, знає... І хто б пак оце сказав їй?" — думав Фесенко.

Христина насилу вдержувалась од сміху, аж почервоніла, на виду.

— Є партнер! — гукнув Бородавкін.

— Просимо до нашого салону! Це наш салон, — обізвалась кокетно Бородавкіна. Фесенко увійшов у той салон і скривив губи.

— Та й трудно ж до вас доступитись! — почав Фесенко. — До вас стежка заросла терном та будяками.

— А ви думали, що так-то легко доступитись до дам? Поколіть лиш передніше свої ноги терном та колючками, — защебетала Христина.

Фесенко згадав терни та колючки по дорозі до Сані й легесенько зітхнув.

— Ну! для Фесенка стежки до паннів не заросли терном, — обізвалась Бородавкіна, прижмуривши свої карі блискучі очки. Вона залишила рум'яні губи й пильно дивилась на рівні, наче намальовані Фесенкові брови.

Фесенко гордовито підвів голову, неначе хотів сказати: "Не боюсь колючок! Побіждаємо! Не можна встоять проти мене!"

— Ви не дивуйтесь, що я вибрала собі таку простеньку дачку не літо, — сказала Бородавкіна. — Дачка проста, але який звідсіль вигляд на море! От придивіться лишень! — з завзяттям сказала Бородавкіна й показала білою маленькою ручкою на море. На руках блиснули золоті перстні, бо… вона й їх зумисне показала.

Вигляд з ґанку був й справді гарний. По обидва боки розступились дві круті гори, і між ними, через балку, синіло море, неначе вправлене в рами. По березі й в морі стриміло в хаотичнім безладді каміння. Горб, на котрому стояла дача, був кругом внизу ніби обплутаний мережами та неводами, як павутинням. Мокрі мережі та поплавки сохли на сонці й лисніли, неначе обсипані іскрами. В березі стояли човни. В човнах дрімали смугляві греки в рябих, синіх та червоних куртках, обшитих шнурками усякого кольору. Рибалки удили рибу скрізь між камінням. Вигляд був веселий, живий, освічений гарячим світом півдня.

— А що, гарна картина? — знов сказала Бородавкіна.

— Гарна, гарна, дивно гарна. Які здорові поплавки коло мереж та неводів! Зовсім неначе барильця, — сказав Фесенко флегматично.

— Вже й ви нагляділи красу! Гляньте на берег, на море! — сказала з палом Бородавкіна й знов махнула маленькою рукою на море.

— Гарне й море, чорніє, як чорнило, — обізвався Фесенко.

— А чи ви довго б видержали, якби вам довелось довгий час посидіти отут, в цих колючках, та дивитись на цей вигляд на море? — сказала Христина.

— Не знаю. День або два, — сказав Фесенко, котрому було байдуже за ті картини моря.

Христина пустила шпильку Бородавкіній. Бородавкіна втямила це. Ті брови насупились, і між ними мигнули легенькі зморшки.

— Мені не сорок літ, а тільки двадцять п'ять. Я ще не втратила почування краси природи, — дала здачі Бородавкіна Христині; вона натякнула Фесенкові, що Христина, хоч гарна й на виду не остаркувата, але вже доволі-таки стара підтоптана сорокалітня панія.

— Та й мені ще нема сорока, але колючки все-таки колючки, — обізвалась Христина.

— То чого ж ви сидите в колючках? — спитав Фесенко в Христини.

— З нудьги, щоб, бачте, з нудьги хоч трохи поколотись… Після цих колючок Одес мені стає трохи кращий. Я не люблю однотонності, — сказала Христина. — День в колючках, а два в рожах, то й рожі здаватимуться кращими й пахучішими. Еге так?

— Ой, який вигляд з мого салону, — кокетко кричала Бородавкіна. — Як тільки зирну на море, то зараз пісня йде мені на думку.

Бородавкіна й справді дуже любила море, любила й співи. В неї була поетична вдача, хоч вона була пустенька собі й кокетка. Але вона любила ще й до того почванитись перед людьми своїм поетичним напрямком, побільшувала його, виставляла напоказ, як панни часом виставляють напоказ маленьку ручку або ніжку в маленькому черевичку.

Бородавкіна кинула очима на чорні Фесенкові брови й заспівала: "Місяць пливе уночі в небесах". Не море, а ті брови теперечки кинули їй на думку пісню.

Фесенка не любили чесні молоді розвиті розумом панни, але зате легковажні і легкодумні панни й дами так і липли й горнулись до його.

— Кузино! ви не доносите в тонах на пів-аршина, — саркастично сказала Христина.

Христина хоч і була трохи різка на словах і навіть була здатна встругнути дику штучку, але чудово грала на роялі й тямила музику. Бородавкіна навіть не знала нот і співала, як співають сільські дівчата, хоч мала голос дуже гарний.

Бородавкіна неначе не чула, що сказала Христина, не вважала на це й співала далі, поглядаючи Фесенкові в очі. Бородавкін теж любив співати, але мав дуже різкий голос. Він почав приспівувать й вторувати і задерчав, як та струна, якою кушнірі б'ють вовну.

Жінці хотілось, щоб Фесенко слухав тільки її голосок.

— Сергію Степановичу! перестань-бо! — крикнула сердито Бородавкіна.

Бородавкін замовк.

— Страх не люблю, як мені хто перебаранчає та заважає! — говорила сердито Бородавкіна й знов почала тоненьким м'яким голосочком: "А ми під рибальською хатою сиділи, сиділи й мовчали удвох, удвох!" — тягла Бородавкіна й дивилась своїми солоденькими очима просто в очі Фесенкові.

Одначе Фесенкові очі не вдавались на той м'який голосок; він пильно розглядав пишну шовкову блузу на Христині. Блуза була дорога, сірого делікатного кольору.

По блузі були розкидані польові маківки, неначе тільки що вирвані на полі в житі. Блуза вкривала пишні груди та бюст, повний, як в Діани. Бородавкіна таки вислідкувала стежку, по котрій побігли Фесенкові очі.

— Вибачайте, Фесенку, що я демократка: не вбираюсь в шовкові блузи на дачі та ще й в будень, я взяла на купання тільки дві простенькі блузки.

Фесенко нічого не промовив і тільки поставив рот, як букву о: не знаю, мов, чи то добре, чи погано.

— Мама привезла в скрині аж сім блуз, — залепетала маленька донечка Бородавкіних, Зюзя, — бо в тижні сім день: понеділок, вівторок, середа…

Ніхто не звернув уваги на дитячі слова; усі неначебто їх не чули. Одначе Зюзя вдалася в свого татуня й почала виказувати й інші домові секрети.

— Тьотя Христя дала нам на черевики сто карбованців, а мама справила собі оксамитовий бурнус та накупила капелюшів з перами. А пера такі здорові! здорові та закручені, як у нашого півня хвіст, — лепетала Зюзя.

— Одарко! Йди та візьми дитину! Час її напоїти чаєм, — гукнув на бабу Бородавкін. Він боявся, щоб маленька Юдка не виказала яких ще цікавіших секретів.

Коло дверей стояла Одарка. Вона прибігла й потягла за руку Зюзю, стидаючи дівчинку: "А, бе! Погано! о, бе! що то ти говориш? о, бе! овва! не говори так!" — стидала баба маленьку дівчинку. Щоб затерти дитячу неприємну розмову й натякання, Бородавкін почав розмову за Маню Навроцьку.

— Жінко! — обернувся Бородавкін до жінки. — Скільки тисяч поклала в банк Навроцька для своєї дочки Мані?

— Двадцять п'ять тисяч, — сказала Бородавкіна. — Я сама бачила на свої очі, як вона записувала. Білети її дані на схованку в банк.

Фесенко підвів брови високо й насторочив вуха.

"Правда, певно, правда, коли й Бородавкіна бачила; ця, надісь, не збреше", — подумав Фесенко.

— Гей, ви, кавалери! не знаєте, де раки зимують, — обізвалась Христина, обертаючись до Фесенка. — Фесенку! в вас очі ясні, як брильянти, але, мабуть, у вас полуда на очах, що ви нічого не бачите й не примічаєте.

Фесенкові не сподобався такий крутий комплімент; він зморщив брови, підняв носа й скривив губи набік.

Різкі Христинині компліменти його застилали трохи й збентежили.

— Вибачайте! в мене очі без полуди, — сказав Фесенко й зняв пенсне.

— Ви ганяєтесь за Санею. Що ви знайшли в неї путнього? — почала Бородавкіна. — Ні доладної й показної постаті, ні бюста. Чваниться раз у раз своїм розумом та носиться з тою наукою, як старець з писаною торбою.

Бородавкіна підняла голову й випнула свій бюст. Дивись, мовляв, чи такий же бюст в твоєї Сані, як у мене?

— Сватайте Маню Навроцьку. Ви знаєте, що я повітова сваха, — сказала Христина. — До Сані ви не достанете, як не достанете зубами свого ліктя.

"Ой, говорить, наче сільська молодиця! Зовсім здичавіла в степах оця колишнясь інститутка", — подумав Фесенко й голосно засміявся.

— До Сані треба довших зубів, — тягла далі Христина. — В Комашка довші зуби, ніж у вас. А ви беріть Маню: двадцять п'ять тисяч і дім! Цццц!..

"Двадцять п'ять тисяч і дім, — подумав Фесенко. — Правду каже оця потороча; треба сватать дівчину, бо хтось незабаром вхопить, як шуляк курча".

І він був ладен бігти до Навроцьких і таки зараз просити Маниної руки.

Бородавкін достав карти й кинув на стіл.

— А поки що перекиньмо лишень картами разів зо два, зо три, — сказав Бородавкін. — А ви, Фесенку, таки скажете мені про ті... листи.

— Добре, добре, добре! нехай колись потім... — сказав Фесенко.

— За які це листи? — спитала Христина і знов якось хитро осміхнулась.

— Та то нісенітниця. — обізвався Фесенко.

В Бородавкіна аж очі бігали, аж горіли. Христина зирнула на його й зареготалась.

"Пограю в карти тим часом, бо в Навроцьких саме сидить Комашко. Не хотілось би мені з ним стикатись, — думав Фесенко. — Сонце стане на вечірньому прузі, тоді підемо до Навроцьких й випремо звідтіль Комашка".

Фесенкові випала партнером Христина, але тепер йому були не в думці карти. Він кидав ними знехотя, грав невважливе і робив страшенні помилки.

"Двадцять п'ять тисяч, ще й дім, та ще й гарненький дім!" — миготіло в його голові, і заважало йому, й не давало звертати увагу на карти.

Карти летіли на стіл, а перед Фесенковими очима на зеленому сукні, ніби цятки, миготіли асигнації кольору веселчаного, цілі купи асигнацій, срібла, червінців. Червінці тілки дратували його грубу фантазію.

"Наберу грошей, піду вгору по службі, вхоплю в руки високий адміністративний пост. Мені дадуть за службу конфісковані од поляків, будлі-де на Волині або на Подолі, села, ліси..."

Фесенко усе марив, неначе нічого не чув, кидав картами, як спросоння. Мрії сновигали причепливо в його голові безперестанку.

"Куплю дім в Одесі з мармуровими сходами; сходи вистелю дорогими килимами, обставлю усі східці пальмами. На дверях поставлю швейцара з бородою до пояса в золотистій ліврєї... Держатиму гарну карету, куплю

баскі коні, щоб чортами гнули шиї, щоб зміями летіли по Одесі! Зляжусь в кареті з гаванською сигарою в зубах, розтягну ноги..."

Фесенко випнув груди, простяг під стіл ноги й торкнув Бородавкіну в черевики. Бородавкіна прижмурила до його очі й солоденько осміхнулась. Він навіть того не примітив.

"Найму дорогого кухаря; мадеру випишу просто з острова Мадери, херес з Іспанії. Куплю цей горб і поставлю дачу, як цяцьку... Або на дідька мені дача! Поїду в Рим, в Неаполь, в Париж. Поїду в Англію їсти правдиві біфштекси. Звідтіля заїду в Неаполь на виноград та апельсини. Заверну в Іспанію до андалузянок. Кажуть, в Андалузії вогонь-дівчата! Ух!

Жінка нехай сидить дома та малює картини... Під'їду каретою до губернатора. Швейцар скаже: "Ваше превосходительство! його превосходительство вас ждуть!" Губернатор вибігає до мене, дрібненько ступаючи, хапає мене за руку обома руками. Виходить губернаторша, робить мені очки... Буду водитись з генералами, сам стану генералом! Фу, фу! Покажу ж я шик! І за нас світ незабаром заговорить! Пригнітимо тоді Комашків до самісінької землі; кланяйтесь, мов, нам! плазуйте коло наших ніжок!"

— Чи ви осліпли? чи ви спите? А може й здуріли? Оце диво, та й годі! Чи ти ба! Як ви граєте? В яку масть ви ходите? Нащо жир, коли треба дзвінки або вина? — репетувала сердито Христина. — Це, мабуть, двадцять п'ять тисяч вас запаморочили.

"Добре вгадує оця ледащиця", — подумав Фесенко неначе прокинувшись. Фесенко страшенно програвся в той раз. Бородавкін з веселенькою міною на виду загріб виграні гроші; він мав загалом половину своїх заробітків з карт і харчував сім'ю тими додатками до службових заробітків.

X

Покинувши Фесенка та Бородавкіна, Комашко з Мавродіним швиденько пішли вулицею на гору до монастирської гостиниці. Комашко, роздратований нахабним Фесенком, довго не міг заспокоїтись. Він не йшов, а сливень біг на гору. Мавродін ледве встигав поспішати за ним.

— Вікторе Титовичу! Чого це ви так біжите? — спитав в його Мавродін і придержав за руку. Я ледве поспішаю за вами.

— Втікаю од лихого чоловіка, — обізвався Комашко. — Такий молодий хлопець, тільки що вийшов з університету, а вже такий нахабний, такий збавлений! Один вид такого нікчемного чоловіка збурює усю душу.

— Вікторе Титовичу! Не зачіпайте ви отого Фесенка, — сказав Мавродін. — Ви знаєте, який тепер небезпечний час. Оці Фесенки покопають кругом вас ями, а ви незчуєтесь, як впадете в ті ями.

— Як не зачіпати! Треба бити його, по чому влучиш, треба катувати лихих людей; писати за їх, кричать на ввесь світ, щоб люде знали їх, стереглися їх, карали громадським осудом, — говорив Комашко голосно на усю улицю.

— Голубчику! не кричіть, бо тепер і стіни й оці миршаві акації слухають. Ви людина палка, щира, одкрита, а ці люде хитрі, потайні. Теперечки навіть такі нікчемні невеличкі людці, як, приміром, Фесенко, з'їдять вас без солі… Ми втратимо луччих людей, людей інтелігентних, і нічого не вдіємо, — обізвався Мавродін стиха.

— Невже нам тільки мовчати та дивитися! — обізвався Комашко вже тихіше. — Куди не глянь, скрізь бачиш здирство, нечесність, грубу матеріальність, егоїстичність або бачиш пришиблених людей, людей нужденних, убогих. І тільки де-не-де блищать вогні…

— І ті вогні згаснуть, бо їх погасять, як не будете стерегтись. Я син грецького купця й розумію, як треба в житті братись на хитрощі, щоб не загрузнути в багні, — обізвався Мавродін.

— Я й забув, що ви хитроумний Уліс. Але я боюся, щоб ви часом з своїми хитрощами не притаїлися та й не заснули з своїми ідеалами десь у закутку. Треба войдуватись, боротись та викручуватись. Тепер час боротьби, — сказав Комашко.

— Не час одкритої борні тепер. Пролазьте то скоком, то боком поміж Фесенковими та іншими ямами, то, може, щось і зробимо для письменства, для народу, для його просвіти та матеріального добробуття.

— Хитрий ви з біса! — сказав Комашко.

Він вже трохи прохолов і заспокоївся. Спинившись під акаціями, він скинув капелюш і обтер хусточкою гарячий піт з лоба.

Приятелі розійшлися. Комашко пішов до Навроцьких. Мавродін повернув гуляти над море. До Бородавкіна він не пішов, щоб часом не стикнутись з Фесенком.

Комашко зайшов в номер і не застав Навроцьких дома. Горнична сказала, що пани пішли гуляти на гори над море, а панни побігли купатись.

Комашко пішов через монастирський город і і вглядів над горою старого Навроцького та його жінку. Вони сиділи на камені й дивились на море. Він побіг до їх. "Якраз випав добрий час поговорити з старими насамоті за свою справу", — подумав Комашко.

— Добривечір вам! — промовив Комашко, кланяючись Навроцькій та Навроцькому.

— Доброго здоров'ячка! От несподіваний і завжди і сподіваний для мене гість! — сказав Навроцький, схопившись з місця й подаючи йому обидві руки.

Комашко привітався до Навроцької. Вона показала холодним поглядом, холодною міною, що Комашко був для неї не тільки несподіваний, але й небажаний гість.

— Сідайте, будьте ласкаві, коло нас, проти неба на землі, як кажуть на селі: отут на камені, — сказав Навроцький.

Комашко сів поруч з Навроцьким.

Навроцька пиндючилась і дивилась пильно на море, неначе вона вгляділа там якесь диво.

— Чи давно вернулись з Кишинева? — спитав Комашко в Навроцького.

— Вчора. Позалатував деякі дірки в канцелярії та й махонув на Великий Фонтан до своїх, — сказав Навроцький. — На лихо, ще й предсідатель наш махнув на ціле літо за границю; роботи в мене по самісіньку шию.

— А де ж Олександра Харитонівна та Марія Харитонівна? — спитався Комашко.

"Нащо йому моя Маня здалася? Чи не думає він часом присвататись до моєї Мані? Мабуть, прочув та рознюхав, що в неї двадцять п'ять тисяч приданого… Я йому покажу Маню!" — думала Навроцька, насупивши брови.

— Харитоне Кириловичу! Я прийшов до вас з великим задля мене інтересом. Я люблю Олександру Харитонівну і прошу в вас її руки. Прошу

за це й вас, Раїсо Михайлівно, — обернувся Комашко до Навроцької з делікатності.

— Голубчику! Вікторе Титовичу! — крикнув Навроцький і схопився з місця. — Кращого зятя для своєї Сані я й не бажаю.

Комашко встав і собі з місця. Навроцький обняв його й тричі поцілував.

"Ще й цілується… Ото велика радість! Чи то варто?" — подумала Навроцька.

— А ви, Раїсо Михайлівно, не будете проти мене? — спитався Комашко в Навроцької.

— Я?.. Я нічого не маю проти вас. Та я й не мати для Сані. Вона мене ні в чому не слухає і в цьому ділі, напевно, не послухає, — сказала Навроцька, цідячи слова неначе через густий цідилок.

— Хоч буде з ким поговорити по щирості, — сказав Навроцький. — А то знаєте, як у нас буває: гм… гм… з панами говори, та й бійся; з товаришами говори половинкою язика; з начальством говори тільки кінчиком язика; з чужими говори обачно й стережись; тільки з жін… — сказав Навроцький та й замовк і прикусив язика, зирнувши на жінку скоса.

"О! вже заляпав не кінчиком язика, а цілим лопатнем до самої пельки", — подумала Навроцька.

— Ота машкара на мені при людях намуляла вже добре щоки, — знов обізвався Навроцький. — А перед вами, Вікторе Титовичу, мені якось вольніше говорить. Саня вас любить, — я це знаю, але, бачте, в теперішніх деяких дівчат увійшов якийсь новий дух, хоч дух не злий; вона

морочить мене з тими вищими курсами. Припала їй охота вчитись в університеті.

— Я за це знаю. І цей університет став мені на дорозі до щастя. Але я не проти університету, — сказав Комашко.

— А я б хотів, щоб моя Саня не втратила вас; буде мені шкода вас, — сказав Навроцький і чогось засмутився. — Сказати правду, Саня таки любить поставити на своєму, бо вона таки нездатлива, а я їй ні в чому доброму не спиняю й не заважаю їй.

В той час по вузькій стежці, що вилася по крутій горі, йшли з купання Саня та Маня з горничною.

Навроцький вглядів їх і махнув до їх рукою: йдіть, мов, швидше, гостинця дам. Панни вийшли на гору. Комашко побіг їм назустріч і привітався до їх. Він глянув на Саню, і його здавило коло серця. Саня зблідла, схудла. Щоки позападали, очі пригасли, і тільки на середині блідих уст притаївся рум'янець, неначе на листочках рожі в осередку, що в'яне й посихає на сонці в страшенну спеку.

"Ще місяць перед цим була свіжа, як квітка цвіла, а тепер така стала, як квітка в'яла", — подумав Комашко й зітхнув. Він прочитав на її блідому виду, як у прозірній книжці, усі муки, які вона перетерпіла за той місяць, догадавсь, що вона дуже перепечалилась.

Тілиста Маня сіла, притулилась до маминого плеча й одсапувала. Саня ніби впала на камінь коло батька.

— Саню, моя дитино! Віктор Титович просить твоєї руки. Я кращого зятя для себе не бажаю. Що ти скажеш нам на ці слова? — спитав батько в Сані.

Саня тепер придивилась до Комашка при світі сонця. Він стояв перед нею з блідим лицем, з запалими очима. Гострий блиск його очей згас. Вона вгадала по його очах усі муки його серця й трохи не заплакала.

— Вікторе Титовичу! Ви знаєте мої думки, мої мрії, мої бажання. Я не поступлюсь ними ні за яке щастя в світі, бо я наважилась добутись свого, — сказала Саня.

— Бачте, моя Саня трохи уперта й не дуже-то здатлива, але вона правдива людина, — обізвався Навроцький. — Саню, ти тікаєш од свого щастя, — сказав старий і задумався, похиливши голову.

Усі замовкли. Саня дивилась вниз на обгорілу од сонця землю. Усі неначе звідкільсь ждали одповіді, а одповідь не надходила.

— Я ладен для вас на усяку жертву, — обізвався Комашко. — Покажіть мені на ту жертву, і я її для вас принесу.

— Ви мій ворог. Доки вас не знала, я була щаслива. Ви вкрали спокій моєї душі, мого серця, вкрали мої мрії, мої дорогі, золоті мрії. В нас був кружок з моїх товаришок по гімназії. Я зросла вкупі з ними, вчилась з ними. Я любила їх, як своїх сестер, більше од своїх сестер… Ми збирались в Мурашкової, читали книжки, набирались просвіти; там склався наш світогляд, наш погляд на світ, на життя. Ми постановили собі, якою стежкою повинно йти життя кожної з нас. Деякі з нас присвятили себе вищій просвіті; декотрі постановили собі йти в народ; дехто хапався за педагогію. То був наш рай! Які золоті мрії роєм вилися в наших головах! Я була по-своєму щаслива. А ви ворогом увійшли в мій рай і вкрали мій спокій, вкрали моє щастя, — говорила Саня, і її голос затрусивсь якось жалібно.

Вона схопилась з місця й була ладна утікати. Комашкові здалось, що вона хоче бігти над кручу. Він знав її нервову, поривчасту вдачу, стривожився й недоброхіть вхопив її за руку.

— Олександро Харитонівно! Я покину місце. Ми покатаємо в Петербург. Я напитаю там скарбову чи будлі-яку іншу службу. Будете ходить на курси, тільки не кидайте мене, — промовив Комашко з таким палом, що Саня одразу зблідла.

Вона в одну мить зрозуміла, що Комашко приносить для неї велику жертву й більшої не може принести. Очі в неї блиснули радісно, неначе сонце виглянуло з-за хмар в негідь та сльоту.

— Коли так, то я ваша навіки, — сказала Саня й подала Комашкові обидві руки. Навроцький встав і поцілував дочку, а потім поцілував Комашка.

— От і добре! — промовив Навроцький. — Гм… гм… Я такий радий… хоч стань над оцею кручею та й співай. — Навроцька глянула на його скоса.

"Здурів старий! ще справді утне пісні", — подумала вона.

— Неначе душа моя почувала, що ви будете нашим. Я полюбив вас од того часу, як вперше побачив вас в своєму домі, Вікторе Титовичу, — обізвався Навроцький. — Та ти б, Саню, покинула думку про той університет; тепер буде в тебе дома свій університет.

— Ні, тату, не покину. Я вже зовсім готова до екзамену. Мені вже не випадає за те й говорить, що вища просвіта потрібна убогим дівчатам для шматка хліба. Потрібна вона усім нам. Ми не вмітимемо виховати дітей, не вмітимемо розвивати їх розум, дати добрий моральний розвиток, направу…

Саня скоса поглянула на Раїсу Михайлівну. Навроцька вловила той косий погляд і втямила натякання…

"Це вона шпурляє в мій огород камінням", — подумала стара Навроцька.

— Зберуться, наприклад, гості, — говорила далі Саня. — Мужчини балакають про серйозні питання; молоді паничі виробляють собі принципи, вияснюють собі усякові погляди, а женщини сидять, раз у раз тільки кліпають очима й пропадають з нудьги, бо нічого не розуміють і нічим не цікавляться. Недурно ж вони зараз заведуть розмову про театер, за актьорів, за артистів, а потім звернуть розмову за своїх горничних, куховарок і добираються часом і до двірників.

"Їй-богу, стріляє таки просто в мене! — подумала Навроцька. — Вчора в нас з Бородавкіною за чаєм тільки й мови було, що за куховарок".

— Ваша правда, Олександро Харитонівно, — обізвався Комашко. — Наші панни, як тільки виплигнуть з гімназії..

Старій Навроцькій чомусь здалося, що її влучила куля в самісінький лоб. Вона не стерпіла.

— Який тон! Хіба панни кози чи зайці, що вони плигають? — обізвалась Навроцька.

— Гм... Трохи, трохи схожо, — сказав Навроцький.

— Як вискочать з гімназії, то зараз тягнуться за аристократизмом, — говорив далі Комашко. — Вони мріями ганяють по багатих салонах, марять за убори, їм треба або модної французької мови, або панської офіціальної великоруської. Український язик вони викурюють з дому, бо ним говорить простий народ. Просвічена українка первий ворог України й українського народу, бо вона відрізняє ще в колисці своїх дітей від народу.

Саня глянула просто в очі мачусі. Навроцька почутила, ніби куля вдарила її в самісіньке серце.

— В мене так не буде. О, я не вижену народної мови з своєї сім'ї, — обізвалась Саня.

"Ще й не вінчалась, а вже говорить за своїх дітей. Пропаде моя Маня! Усякої небезпечної нісенітниці отут наслухається".

Навроцька почутила, що вона уся ніби наскрізь прострелена, схопила свою Маню за руку і встала з місця.

— Ходім, Маню, та зготуємо чай, ніж маємо гаятись отутечки, — сказала вона до своєї дочки.

Стара пішла з дочкою через вигон, і незабаром її й Манина постать заманячіли між хрестами та могилами монастирського кладовища, кудою вилася стежка. Комашко дивився їм услід і думав: "Там тобі місце! сама втекла од живих людей на моральне кладовище і дочку потягла; заморозила живцем молоду чесну добру дівчину і з живої, гарної на вроду дівчини зробила єгипетську мумію".

Батько з дочкою та Комашком сиділи й мовчали.

Червоний світ сонця облив високий берег, високі кручі. Небо було чисте, синє, як шовковий синій намет. Море лисніло. Сиза легка імла впала на далеке море. Тиша, тепло. Якась благодать розлилась в небі, на морі й на землі. Радість, спокій злинув на серце молодого Комашка. Щастя розворушило його серце, зачепило його гуманні мрії.

— Усей вік свій до самої смерті не забути мені цього пишного вечора, — тихо й неначе сам до себе обізвався Комашко. Ці слова були ніби луною його передніших потаємних думок, його щасливої душі.

"Думи мої неначе летять на крилах. Мислі мої ширшають, серце стало гарячіше, — думав Комашко. — Я ладен вхопити в обнімочок ввесь світ, бо неначе вдруге на світ народився".

— Добре жити для себе, але сто раз вище й краще жити ще й для других людей, нести між люде добро, розсипати гуманні ідеї, дбати за людське щастя, жити для високих ідей і вмерти за їх, — знов обізвався Комашко, неначе розмовляючи сам з собою.

— Гм… Може, ваша й правда, — обізвався Навроцький, — але… але…

— Моє серце каже, що ваша правда, — обізвалась Саня.

— Але, дочко, гм… гм… ти таки добре загониста, та й, ви, Вікторе Титовичу, загористі в думах. В житті, гм… коли б ви часом не загнались… бо в житті — буває усяково…

— Тепер життя людське в нас поламане, покалічене, покручене, — сказав Комашко.

— Але, бачте, гм… треба й для себе жити, й дбати, і себе не забувати, — знов обізвався старий.

— Без загористих людей, без ідеалістів не було б ворушіння навіть в житті історичнім. Стояло б болото й застоялось би, і в йому розплодились би жаби, та пуголовки, та усякі гади, а чаплі та бусли дибали б собі спокійненько та хапали б їх для своєї поживи. Історія й людське життя часом вимагають людських жертв, — сказав з пафосом Комашко, і його очі блиснули; голос став голосніший і твердіший.

— Воно, бачте, теє-то, так, але… гм… луччих людей часом палили в багатті, — обізвався Навроцький.

— Нехай і палили, але з того попелу повстала жива сила, — сказав Комашко, — а її ніколи не спалять лихі люде.

Саня глянула йому в очі.

"Я з тобою ладна й в вогонь кинутись, — подумала вона. — Згориш ти — згорю й я".

Старий батько похилив голову й задумався… Турбота заворушилась в його серці…

Сиза імла розстелялась по морі. Скелі ніби жевріли жаром на сонці. Море, гладеньке й лиснюче, лежало в скелистих берегах, як дороге дзеркало в темних рамах. Був той вечірній пишний час над морем, коли жива душа несамохіть розімліває; почутливе серце знехотя стає живіше, добріше й почутливіше.

— Ніяка сила не спроможеться погасить в мені святого вогню, — тихо обізвався Комашко.

XI

Тим часом Фесенко, розпрощавшись з Бородавкіним, ішов до Навроцького. Тихою ходою йшов він вуличкою, що ніби угнулась в балку й знов вигиналась нагору. Тінь полягала на балці. Нагорі через лист акацій блискало проміння надвечірнього сонця й через балку сипалось на другому боці на білі невеличкі хати, на. гарненькі покрівлі й обсипало їх теплим світом.

Тихий вечір розворушив думи в серці в Фесенка. Перед ним ніби майнуло гарне Санине личко. Йому ніби в самі очі заглянули її тихі, блакитні, як вечірнє небо, очі. І несамохіть вирвалось з його грудей легке зітхання.

"Шкода Сані... Але двадцять п'ять тисяч і дім! Це не жарти. Коли б пак мені ті гроші з додачею Сані! Та нічого робити: треба брати в додачу Маню. На її гроші я закладу собі грунт для кар'єри... гм... Правда, воно якось неморально. Але тепер світ не такий, щоб дуже церемонитись з моральністю. Моральність животіє тільки в книжках. Ідеали — нісенітниця й клопіт в практичному житті. В світі панує один закон біологічний: дерево запускає коріння в грунт і висисає сік з землі, глушить кругом себе кущі та слабкіше дерево... Пустимо й ми коріння в дурний людський натовп і будемо п'явкою висисати сік кругом себе, звідкіль тільки можна. В світі скрізь співається стара, як світ, пісня: "Той, хто не маже, той дуже скрипить; хто не лукавить, той ззаду сидить". Ззаду я ніколи не сяду; лучче сидіти спереду... І ми сядемо спереду, і за нас колись заговорять в світі. Будемо мазати, щоб не скрипіло, будемо лукавити; де треба, пригнемось, удамо з себе підлизу та пронозу, а потім підніmemось високо вгору. Але що буде, як згори повіє інший вітер? як часом звелять запровадити ті ідеали, ті ідейки, ті принципи в життя? — спитав сам в себе Фесенко. — Тоді скинемо одну машкару та надінемо іншу, хоч би й машкару честі й правди. Це невелика штука. Чи то я один в машкарі? Шкода, що моє прізвище не аристократичне. Фесенко... гм!.. Фесенко... так і знать, що моя як не баба, то якась дурна прабаба була Феська, взяв би її нечистий..."

Фесенко розсердився й був напоготові дати по потилиці своїй бабі або прабабі, якби вони якимсь чудом опинились тепер перед ним.

Фесенко й незчувся, як дійшов до монастирської гостиниці. Він підвів голову й зирнув набік. Під акаціями, просто вікна гостиниці, він углядів не бабу й не прабабу Феську, а Навроцьку й її дочку Маню. Вони сиділи за столом. Стіл був застелений білою, як сніг, скатеркою. Самовара на столі ще не було. Фесенко зняв циліндер і ввічливо поклонився дамам. Навроцька попросила його сісти й напитись з ними чаю. Фесенко поставив на траві свій циліндер, кинув дорогий шовковий зонтик з ручкою з слонової кості й граціозно сів на кінчику стільця.

"Гарний, гарний, як місяць повний! Варт такого жениха залучати до своєї Мані", — подумала Навроцька.

— Як же ваше здоров'я? — спитав Фесенко в Навроцької й осміхнувся. З-під чорних тонких вусів блиснули рівні, як підрізані, білі, добре вичищені зуби.

— Спасибі вам! Мені стало лучче, — сказала Навроцька і втупила свої очі в його.

"Гарний, як картина! Чоло високе, брови високі, — подумала Навроцька. — Треба його доконче залучити до Мані".

Гарна Фесенкова постать на фоні молодих акацій виступала в усій красі, різко, ясно, як намальована: плечі широкі, груди дужі, будова тіла міцна, кремезна. Червоні губи звивались ямочками посередині. Це був тип одеський, гарний, рослий, дужий тип південного надморського краю.

— Де ж Харитін Кирилович? — співав Фесенко.

— Десь гуляв з Санею над морем, отам над кручею, — сказала Навроцька.

Фесенко пильно глянув Мані в очі й почав її чарувати своїми гострими карими очима: він кинув на неї гострий орлиний погляд, а потім прижмурив їх. Маня спустила свої очі на одну мить. Фесенко липнув на неї вдруге, неначе вдарив очима. Маня дивилась на його спокійно, неначе та ягниця.

"Очі спокійні, неначе в скляної ляльки: ні добро, ні зло, ні прихильність, ні любов не світиться в їх", — подумав Фесенко.

Маня й справді дивилась на його своїми безвинними й дитячими очима. В неї були очі гарної ситої телички.

Фесенко прижмурив очі й кинув солодкими очима на Навроцьку. Гострі Раїсині очі на одну мить стали м'які, аж солодкі.

"Стара держатиме руку за мною. Це добре. Двадцять п'ять тисяч неначе вже в мене в кишені", — подумав Фесенко й знехотя лапнув долонею за кишеню.

— Що ж ви тепер малюєте, Маріє Харитонівно? — спитав в Мані Фесенко. — Певно, рожі та лелії!

— Тепер я малюю простіші сюжети, — обізвалась Маня й не договорила.

— І простіші й прозаїчніші, — договорила за дочку мати. — Вона малює човна на березі моря під скелею.

— О, та й це сюжет не прозаїчний: човник маленький, синє море, сірі скелі, весло на човні, кругом білі хвилі. Чую поезію! — сказав Фесенко, прикинувшись поетом.

— Шкода, що тут нема фортеп'яна. Моя Маня забуде зовсім музику. Вона вже грає Шопена, — обізвалась мати.

— Невже ви граєте гм… гм… Шопена? — аж крикнув Фесенко. — Вже дійшли до таких трудних п'єс в ваші літа! Честь вам і слава! — сказав солоденьким голосом Фесенко.

Чи трудний, чи легенький той Шопен — він не тільки не знав того, але й навіть ніколи не чув за Шопена, бо зовсім не цікавився музикою.

— Чи не думаєте, Раїсо Михайлівно, послати Марію Харитонівну на курси в університет? — спитав Фесенко.

— Борони боже! — аж крикнула Навроцька. — Моя Маня вчилась в приватному пансіоні мадам Роже і вчилась не для курсів, а для себе. Я навіть боялась дати її в панянську гімназію. Знаєте, ті гімназистки та курсистки бувають такі…

Навроцька не договорила, їй здавалось, що за тих курсисток нечля навіть говорити з порядними людьми.

— Правда, бувають такі, такі собі… гм… — і собі не договорив Фесенко й спустив очі на стіл, неначе засоромився.

— Одначе час би нам і чаю напитись, а горнична самовара не подає. Йди, Маню, проходись з паном Фесенком по садку, поки я звелю подать самовар.

Це стара Навроцька дозволила дочці таку вже вільність, що дочка на неї аж очі витріщила: "Невже, мов, я оце піду гулять сама без мами з паничем?" — неначе питали її очі в мами.

Навроцька встала й почвалала помаленьку в гостиницю. Фесенко схопився з стільця, надів циліндер, кинув зручним махом на плечі пальто з смугнастою підбійкою й попросив Маню на гулянку. Навроцька пішла в свій номер, звеліла горничній подати самовар, а сама стала за завісою коло одчиненого вікна й кмітила звідтіль за Фесенком та Манею. Вона чогось боялась, щоб Маня часом не дременула кудись, не сіла з Фесенком на пароход та не чкурнула в Одес.

Фесенко й Маня пішли стежкою, що йшла між акаціями до монастирських стін.

"Може, ця Маня тільки так собі зверху свята та божа, а в душі така розумна, гостра та начитана, як і її сестра Саня, — подумав Фесенко. — Вони ж з одного кодла, і не може бути, щоб Саня не напахала її своїм душком… Коли б часом не опектись, як я опікся од Сані".

І Фесенко задумався. Він не знав, з чого почати розмову. "А що як почну розмову за рожі та лелії, а вона мені дасть одкоша, як ота гостра Саня? — подумав Фесенко. — На кожний раз почну з поважних, високих матерій".

— Ваша сестра дуже розвита особа, начитана, дуже здатна до наук. Вона космополітка, любить усякі абстракції, теорії, та сьогочасні ідеї, та високі принципи, — почав Фесенко.

"За що це він мені торочить? Щось мені невтямки, — подумала Маня. — Що то за слова — космополітка, аб… аб… стракції, теорії?" — насилу вимовила ці слова Маня в умі.

— Гм… еге, — одказала Маня, зроду не охоча говорити. Щодо мови вона вдалася трохи в свого батька.

— А ви космополітка чи націоналка? Яких теорій та принципів ви держитесь? — чеплявся Фесенко.

Маню вразили ті терміни.

"Це неначебто французькі слова, — подумала Маня. — Треба покликати на поміч французьку граматику…" Вона кинулась в думці до французької граматики, в французьку етимологію, і не знайшла там тих слів. "Ой лишко! За що це він мене питає?" — подумала вона, а потім сказала:

— Ми… ми цього не вчили в мадам Роже.

Фесенко зареготався в душі й прикусив червоні губи.

— А ваша сестра таки любить ці терміни, — сказав Фесенко.

"Що ж то Саня любить таке чудне? — подумала Маня. — Якісь терміни… гм… чи не турецькі якісь мінарети?"

— Еге… любить, любить, — обізвалась Маня.

— Чи ваша сестра часом не соціалістка? — спитав Фесенко.

— Егеж, спеціалістка. Папа часом каже, що Саня спеціалістка, бо любить вчити в школі, каже, що й я спеціалістка, бо люблю малювати, — обізвалась Маня.

— Ви мене не так зрозуміли, Маріє Харитонівно. Я не кажу за спеціальність вашої сестри. Що вона добра спеціалістка в педагогії, я тому добре відомий. Я кажу, що ваша сестра, хоч молода, а вже знає добре усякі соціальні ідеї, цікавиться теоріями. Мабуть, багато читала й знає усякі теорії, — сказав Фесенко.

— Авжеж знає, бо вона добре вчилась в гімназії. Вона має золоту медаль. І в нас в пансіоні вчили теорію поезії і прози, — бовкнула Маня.

Фесенко насилу вдержався й трохи не зареготався голосно. Щоб не засміятись, він голосно кашлянув.

"Це чиста провінціальна дурепа! В пансіоні мадам Роже в Кишиневі нічого не робили, погано вчились і тільки байдики били та французьку мову вчили", — подумав Фесенко.

— Чи ваша сестра любить ті теорії ради самих теорій, чи прикладає їх до практики? — знов спитав у Мані Фесенко.

Маня вже зовсім не розуміла, за що він говорить.

"Ой боже мій, як він говорить по-вченому! Нічого не втямлю!" — подумала Маня і нічого не одповіла. Бідна дівчина оглядалась на всі боки, неначе шукала матері для помочі.

"Ну, це не Саня! — подумав Фесенко. — Повертай цабе, бо соб нікуди. Дуже високий тон я взяв для цієї дуринди. Тепер сміливо можна починати розмову про лелії та рожі".

— Ви, мабуть, тепер багато читаєте? — почав Фесенко трохи перегодя. — Місцина така гарна: море, скелі, акації, кораблі, білі вітрила. Поезія кругом! Самотина, тиша!

— Еге! — обізвалась несміливо Маня. — Тільки мама не дозволяють мені багато читати. Кажуть, що книжками можна очі збавить. Саня не слухає мами, читає багато, та ще й вечорами, і через те в неї очі вже болять; вона часом надіває окуляри.

— Оце негарно, як молоденька й гарна панна, як ви, та надіне окуляри. Ця штука належиться до старих. Бережіть свої очі. В вас такі пишні, ясні очі, яких я ще й не бачив ні в кого, — сказав комплімент Фесенко.

Маня почервоніла. В неї почервоніло навіть чоло, а щоки неначе зайнялись.

— Я тепер читаю Гоголя… але… але мама каже: паннам ще не годиться читати усього Гоголя, — несміливо обізвалась Маня.

— А Шевченка ви читали? — спитав для штуки Фесенко, щоб випитать в неї погляд на українщину.

— Ні, не читала. В папи є Шевченків "Кобзар", але мама казала мені, щоб я його не читала: каже, що він написаний мужицькою мовою. Мама все дає мені французькі книжки, — сказала Маня.

"Буде саме така жінка, якої мені треба: не знає ніяких тих теорій та ідей, нігде мене не скомпромітує, не опоганить. Але щоб доладу розговоритись з нею, треба братись або до музики, або до рож та лелій", — подумав Фесенко.

— Як же оце ви покинули дома в Кишиневі свої квітки? Хто ж їх там доглядатиме? — спитав Фесенко.

— Ми повиносили вазони в садок і сказали, щоб наша горнична поливала. Квітки не пропадуть. Мама просила одну даму, що живе на нашій вулиці, наглядати, — сказала Маня.

— Гарні в вас вазони? — спитав Фесенко.

— О, дуже гарні! Два фікуси вже доросли до стелі. Мама не знає, що з ними робити, бо зрізувать шкода. А папа жартує, каже мамі: "Візьміть та й підніміте на два аршини стелю".

Фесенко зареготався. Маня й собі засміялась.

— Ті фікуси щепила сама мама. Тим-то вона так коло їх пильнує. І я сама своїми руками прищепила аж два.

— Аж два! — гукнув ніби здивований Фесенко. — І своїми ручками?

— Своїми руками, — сказала Маня. — Я сама й резеду сіяла, а мама сіяла айстри та левкої, — сказала Маня.

— І зійшла ваша резеда? Ох, як я люблю резеду! Це для мене найкращі в світі квітки! Як мені хотілось би подивитись на вашу резеду! — промовив з палом Фесенко.

— Приїдьте та й побачите! — сказала Маня й сама здивувалась своїй сміливості.

— А ви мені дозволите нарвати пучечок на пам'ятку та на згадку? — спитав Фесенко.

— Добре! — сказала Маня, і знов в неї щоки почервоніли.

— Я той букет сховаю в срібну та перлову скриньку й держатиму на пам'ятку до самої смерті! — знов гукнув з удаваним палом Фесенко.

— Нащо ви його будете ховати в скриньку? хіба він такий гарний? Є квітки багато кращі, ніж резеда, — сказала наївно Маня.

— Ні, для мене нема кращих квіток, як резеда, бо, бо… бо ви її любите. А що любите ви, те люблю й я, — сказав Фесенко й заглянув Мані в самі очі.

Маня засоромилась. Ще ніхто не говорив їй таких чудних компліментів. Вона трохи стурбувалась і хутчій повернула стежкою назад.

"Треба доходити до самого діла, бо вже до гостиниці й до мами недалечке", — подумав Фесенко.

— А резеду ви вже малювали на картинках? — спитав Фесенко.

— Ні, ще не малювала. Я найбільше люблю малювати нарциси, — сказала Маня.

— Чому так! — спитав Фесенко.

— Я найбільше од усіх квіток люблю нарциси, — сказала Маня.

— І я найбільше люблю нарциси. Ох, які то гарні квітки! білі, чисті, як безвинні панни, ще й рум'янці в осередку! Нарцис — то квітка весни, то поезія, то весна, то сонце, то май, то любов! любов біла, чиста! — і Фесенко піднімав голос, мов оратор в парламенті, і в кінці аж крикнув так, що Маня трохи злякалась того палу, ущухла, якось зщулилась і попрямувала хутчій по доріжці до стола, де горнична вже виносила наставлений самовар.

— Я достану вам букет з нарцисів, — знов почав базікати Фесенко.

— Тепер літо: нарциси вже одцвілись, — сказала Маня.

— Я піду в оранжерею й достану там нарцисів. Я звелю садовникам посадити нарциси в вазоні. Нехай вони присилують їх вдруге, втретє зацвісти для вас! Я випишу вам нарцисів з-за границі, з тих країв, де в час нашого літа буває весна! — промовив Фесенко.

— Оце! для мене так будете клопотатись? — сказала Маня.

— Буду! я ладен усе зробити для вас, бо не можу жити без вас! — сказав Фесенко тихо, трохи не на саме вушко Мані. Маня перелякалась і вже трохи не бігла до стола, де сиділа мама й наливала чай.

— Я люблю вас, люблю страшенно! Я вас полюбив од того часу, як побачив ваші карі очі, — говорив Мані на вухо Фесенко, хапаючись поспішати за Манею, бо вона вже не йшла, а сливе підтюпцем бігла до столу. Вона не знала, куди йти, де сховатись од тієї розмови, збилась з стежки і йшла по траві. Добігла вона до столу і впала на стілець, неначе під крило своєї неньки-оборонниці, як те курча, що ховається од шуліки під квочку. Тут тільки Маня ледве опам'яталась. Навроцька глянула на Маню, на її стривожене та червоне, як жар, лице і зраділа.

"Щось було між ними, щось було! Недурно ж Маня так почервоніла й засапалась. Бідна дівчина! Аж вуха почервоніли".

Навроцька зраділа. Вона глянула на Фесенка сприяючими солоденькими очима. Усе її бліде матове лице одразу, стало неначе солодке, неначе вона лизнула абрикосового варення.

— Що це ви? вже й нагулялись? так швидко? — спитала Навроцька в Мані.

— Вже, мамо, — обізвалась Маня. — Я трохи втомилась, і в мене ніби чогось ноги обважніли.

— Мабуть, мало ходите, мало гуляєте? Еге так? — спитав Фесенко.

— Мало. Ми більше сидимо вдома вдвох з мамою, — сказала Маня.

— Вранці ходимо в монастир до церкви, а ввечері ходимо купатись, та й доволі з нас цього, — обізвалась ласкавенько Навроцька. — В мене, бачте, така думка, що молодим паннам не годиться швендяти по всіх усюдах та далеко одбиватись од дому.

— Правда, Раїсо Михайлівно, свята правда. Для женщини найкраще місце дім, а для нашого негарного полу — служба, — сказав Фесенко.

"От саме добрий час попросити Маниної руки в старої! — подумав Фесенко. — Саме добрий час! Стара тепер пом'якішала, як віск коло вогню... Тільки Маня, либонь, злякається... та ще й дремене з переляку в хату... Але попрошу руки, попрошу... Що бог дасть!"

Нетерплячка брала Фесенка. Він ледве вдержав зубами язика. Двадцять п'ять тисяч манили його, аж неначе дражнились.

"Це я третій раз в їх в гостях, — снувалась думка в Фесенка. — Мабуть, буде геть-то швидко. Я й там, в купця, впіймав облизня, бо тричі був в його в гостях і зараз попросив руки його дочки... Стара дуже етикетна дама. Ще не час, ще не час... Але не видержу, ой, не видержу!"

Сам язик вилазив у його з рота. Він вже роззявив рота й хотів свататись.

— Добривечір вам! — промовив позад його старий Навроцький.

Фесенко схопився з місця, як опечений. За Навроцьким стояв Комашко, а коло його Саня.

— Доброго здоров'я! доброго здоров'я! — сказав Фесенко й лапнув рукою голову. Рука не знайшла на голові циліндра й лапнула надаремно лоб. Фесенко вхопив стілець і подав його Навроцькому; потім вхопив другий і подав Сані.

— Не клопочіться; я й сама візьму собі стільця, — сказала Саня.

— Щоб зробити вам приємність... делікатність, — говорив Фесенко й ухопив третього стільця й сунув його... Комашкові.

— Не турбуйтесь надаремно. Я й сам знайду собі місце, — сказав Комашко, осміхаючись.

— Щоб зробити вам приємність, приємність, — мимрив Фесенко підсолодженим голосом, звиваючись граціозною гнучкою гадючкою на усі боки. Він подав руку Комашкові. Той тільки здвигнув плечима й тикнув йому свою руку: на, мов, коли хоч!

"Мабуть, вчинив мені знов якусь потайну капость, — подумав Комашко, — бо коли Фесенко до кого дуже ввічливий, кому низенько кланяється, подаючи руку, то напевно він вже вчинив будлі-яку потайну коверзу".

Навроцький глянув на Маню, Маня горіла, як неопалима купина. Глянув він на жінку — в жінки на лиці й в очах була якась благодать.

"Щось сталось! Накльовується, мабуть, другий зять, а може, вже й наклюнувся, — подумав старий. — Оце лишко! Як же мені тепер говорити з двома зятями? Це буде така дипломатія, що й сам Бісмарк не потрапив би, на яку ступити. З одним говори — скидай машкару, з другим говори — насувай машкару на ввесь вид. Треба було послухати жінки. Казала ж вона: ніколи не скидай тепер машкари й спи в машкарі. А бодай нечистий взяв цього Фесенка! Завдав мені на старість роботу".

Усі посідали й довгенько мовчали. По один бік сиділо три душі, і по другий три душі й тільки поглядали через стіл одні на одних. Усі почували дуже виразно, що за столом сидить "права й ліва". Стара Навроцька знала це добре й почувала, що їй доведеться заводити машину, бо машина була ладна стояти хоч би й до страшного суду.

"Треба починать самій. Нічого не поможе, — подумала Навроцька. — Але з чого почати? Паничі вчені люде... Треба почати за щось вчене або принаймні щось схоже на це".

І в її голові швидко потяглися, як разок намиста, теми для розмови: година, негода, горнична, куховарка, абрикосове варення, сині баклажани, вчорашній несмачний борщ...

"Ні, не випадає! Ну ніяк собі не знайду доброго сюжету. Оце морока мені!" — подумала Навроцька.

Надворі було тихо, як в вусі. Коли несподівано схопився з моря вітрець і ніби гострою стрілою перелетів через акації. Лист зашумів, зашелестів, неначе трохи погомонів, і знов стишилось надворі. Один листочок впав на стіл. Фесенко схопився, вхопив листочок і делікатно пустив на траву, неначе боявся, щоб він не розбився. Усі мовчали й неначе чогось сердились.

— Вітер... — промовила Навроцька. — Яка чудова цього вечора погода! — в кінці всього промовила стара Навроцька.

— Еге! — обізвався Фесенко. — Дивний, пишний вечір!

Саня осміхнулась. Навроцька зирнула на Саню сердито.

— Що ж ви тепер читаєте? — спитала Навроцька в Комашка й аж зраділа, що таки знайшла високу матерію для розмови.

— Тепер я читаю книгу людського серця, — обізвався знехотя Комашко. Маня кинула на його очима. "Яку чудну книжку він читає, — подумала вона. — Це, мабуть, не французька, а англійська, бо так чудно зветься".

— Погода така гарна, що й моя Маня оце гуляла з паном Фесенком, — не втерпіла Навроцька, щоб не похвалитись.

— Мав велике щастя гуляти з Марією Харитонівною, — одказав Фесенко з легеньким поклоном до Навроцького.

— І далеко ходили гуляти? — спитала Саня в Мані.

— Аж до монастиря! — несміливо обізвалась Маня.

— Мав приємність і щастя обійти з Марією Харитонівною увесь парк, — обізвався Фесенко.

— Як далеко! — сказав Навроцький.

Саня засміялась: до монастиря було, може, саженів з сорок.

— Мав приємність поговорити з Марією Харитонівною, — обізвався Фесенко. — Добре ви, Раїсо Михайлівно, вчинили, що дали вашу дочку на науку в пансіон, а не в гімназію. Які перли виходять з пансіонів та з інститутів! які перли! їм ціни нема!

— А з університетів та гімназій що виходить? — одрізала Саня. — Чи перли, чи діаманти?

— Не те, не те, Олександре Харитонівно! — несміливо сказав Фесенко.

— А що ж? будяки, чи що? — сказала з осміхом Саня. — А я оце думаю всунутись доконче в ті будяки, бо їду на курси! — одрубала вона.

— Хе-хе-хе, — ніби знехотя осміхнувся Фесенко. — Якби в гімназії та в курси завели грецьку та латинську мову, то, може, звідтіль виходили б перли. Чи правду я кажу, Харитоне Кириловичу? Це було б по-аристократичному.

Старий Навроцький поклав руку на стіл і застукотів одним пальцем по столі: то був знак, що він щось думає.

— Гм... гм... це полова. Не варт набивати половою голів навіть гімназистам. Гм... це фальшива й шкідлива для молодих урядова педагогічна система. Шага не варта, — прохопився Навроцький.

Фесенко прикусив язика. Навроцька нахабно й сердито витріщила очі на свого чоловіка, неначе вдарила його поглядом.

"Ой, що ж я оце сказав? Щось недоладне... Гм... недоладу... — подумав Навроцький. — Оце лихо! оце лихо! хто його зна, як я оце вихопився словом перед цим небезпечним Фесенком: це, мабуть, через те, що я трохи сердитий на його. Овва! Гм... ця ж чортова супостать розбреше скрізь".

Розмова не йшла. Комашко встав і почав прощатись. Саня й собі встала з стільця. Комашко пішов додому. Саня побігла в номер до Мурашкової, щоб розказати їй за своє щастя. В неї душа була повна щастя, як криниця води. Їй заманулось побалакать з подругою, пожити

ще мріями, які й досі не заспокоїлись в її молодій душі. Навроцький сидів надутий, мов копиця в дощову годину. Фесенко примітив, що скоїлось щось недоладне в сім'ї, й собі незабаром розпрощавсь. Старий Навроцький, напившись чаю, пішов в гостиницю одпочивати. Він ліг на софі, а в його з голови не виходила думка.

"І що я сказав? Надало ж мені сказати таку страшну річ. Цей Фесенко, ця проноза вертиться ж між аристократами, часом ще скаже моєму начальникові, а той напише будлі-куди вище, може і в Петербург. Що, як звідтіль напишуть: прогнать з служби раба божого як "неблагонадежного"? А тут ще до пенсії служити цілих ява роки. Оввa! оввa! І надав мені нечистий скинути машкару. Жінка любить оксамит; Маня має велику симпатію до шовку. Усе те вони чепляють на себе залюбки... а справляють не за свої гроші, а за мої. Треба ще й Саню держати на курсах. Ой лишечко! приїду додому, зараз піду до архієрея з візитом... Треба частіше заходити за благословенням до архієрея. Оввa! оввa! Або хоч запишусь в "Славянський благотворительний комітет"...

Навроцька зосталась за самоваром з Манею.

— За що ви там балакали з Фесенком? — питала вона в дочки.

— Та... він почав дуже по-вченому, а я нічого не могла втямить. А потім...

— Дуже мало читаєш ти вчених книжок, — сказала мати.

Маня боялась вчених книжок, неначе чуми, й не могла їх читати, бо не тямила їх.

— Що ж потім? — спитала мати.

— А потім заговорив якось простіше, за квітки... — знехотя говорила Маня,

— Що ж він говорив тобі за квітки? — чеплялась мати.

— Та… казав, що він найбільше любить бузину, чи щось таке… — бовкнула Маня й почервоніла.

— Що це ти верзеш? Яку бузину? — спитала мати.

— Чи то пак… резеду! — сказала Маня. — Бо я прохопилась та йому сказала, що я сама сіяла весною резеду. Мати засміялась.

— Мабуть, ти недурно оце плутаєш та мішаєш бузину з резедою… Гм… Як почервоніла. Кажи-бо, що він казав тобі? — чеплялась мати.

— Та… казав, що він любить баклажани чи щось таке… та… Це я кажу за себе, що я люблю баклажани… а, а… він казав, що любить нарциси! — сказала Маня. — Я йому сказала, що я більше од усіх квіток люблю нарциси, а він каже, що й він любить більше за все нарциси, і обіцяв принести мені букет з нарцисів.

— Тепер? влітку? Де він їх достане? Це чудасія з вами, та й годі!

— Казав, що достане, хоч з-за границі випише! — сказала Маня.

— Що за диво? Він щось інше говорив тобі. Та признавайся-бо! Чого ти од його втекла?

— Бо стало ніяково й навіть трохи страшно! — сказала Маня.

— Оце диво! Хіба ж він страшний? Він же такий гарний.

— Я, мамо, його ніби боюсь, хоч він і гарний: він дув же вже по-вченому та розумно говоре.

— Оце гарно! То ти боїшся паничів? — спитала мати.

— Боюсь, мамо, трохи…

— Адже ж малюєш паничів: малювала Ромео та Юлію, Ярему й Оксану.

— Мальованих паничів не боюсь, а живих наче боюся, чи то пак… дуже вчених та розумних боюсь.

— І Комашка боїшся? — спитала мати.

— Ні, Комашка не боюсь, бо він давно буває в нас: я до його звикла й оговталась.

Мати задумалась.

"Чи не перейшла я часом міри? Ще візьме та й пошиється в черниці, в монастир…" — подумала мати.

Мати дізналась, що настає час, коли, либонь, їй самій доведеться попсувати трохи свою пещену дитину.

"Треба повезти її в театр, щоб побачила оперетки Оффенбахові. Достану романи Золя та всуну їй в руки. Нехай чита. Може, стане сміливіша. Овва! Шкода! Це я трошки аж переборщила", — думала стара Навроцька.

— Не казав часом тобі Фесенко, що він тебе любить? — спитала Навроцька, трохи надумавшись.

Маня сиділа край стола, спершись ліктем і підперши голову долонею. При останніх материних словах вона почервоніла, але нічого не одповідала.

— Чого ж ти мовчиш? Од матері в тебе не повинно бути нічого потайного. То тільки Саня потай од мене робить, що схоче. Але Сані я не мати, а мачуха. Еге, він казав, що тебе любить?

Маня сиділа червона й мовчала, їй було сором признатись. Цього слова вона не вимовила б нізащо в світі. Мати мовчала, й дочка мовчала. Маня неначе бачила перед собою ясні очі та чорні високі Фесенкові брови, бачила його повні червоні уста. їй страшенно заманулось поцілувати ті уста та ще й зараз.

— Мамо, я хочу варення! — обізвалась Маня.

— Якого ж варення тобі заманулось? — спитала мати.

— Варення з кітри, — сказала Маня.

"Вередує, — подумала мати. — Вона завжди просить кисло-гіркого варення з кітри тоді, як вередує".

Мати пішла в гостиницю й винесла слоїк з варенням.

Накидавши варення в блюдечко, вона подала його Мані. Маня з'їла з ложечку й кинула ложечку на стіл.

— Гірке. Мені хочеться солодшого варення. Якби з абрикосів, абощо.

— Оце яка ти сьогодні вередлива! Погуляла трохи з Фесенком, та й заманулось абрикосів! — сказала мати.

Одначе вона знов подибала в гостиницю й винесла слоїк з абрикосовим варенням.

— Еге, ти любиш Фесенка? — спитала мати несподівано.

Маня одразу заплакала: вона згадала Фесенкові очі й уста. Дві сльози скотилися по шоках і впали на стіл. Мати пригорнула голову своєї коханої дочки до себе й поцілувала її в голову.

— Маню моя дорога! Ти його любиш? — допитувалась мати, але Маня мовчала.

— Мені здається, — сказала мати згодом, — що він тебе буде сватати. Доведеться справляти разом двоє весіллів. А ти б пішла за його заміж?

Маня аж кинулась.

— Я, мамо, ні за кого в світі не піду заміж, — тихо обізвалась Маня.

— Чом не підеш? Треба ж тобі колись вийти заміж, — сказала мати.

— Я вас ніколи не покину, — обізвалась стиха Маня. — Без вас я нізащо в світі жити не буду. Він мене візьме од вас, кудись завезе.

В Мані затрусився голос од жалю. Вона була напоготові заридать.

— Звикнеш, як оговтаєшся та оббудешся. Дівчина як верба: де посади, там і прийметься, — сказала мати українську мужицьку приказку.

— Я не верба, я вас не покину ніколи. Хтось чужий візьме мене, розлучить з вами, — сказала Маня.

"Вона ще дуже молода… Мало я виводила її між люде. Живемо в кінці міста в глушині, в виноградниках. Без мене вона навіть в місто сама ніколи не ходила, ніколи! Овва! Погано! Маня виросла надто вже провінціалкою й трохи навіть черничкою. Треба б їй всунути в руки французькі романи… та ще такі, де було б доволі абрикосового варення…"

Прийшла горнична прибирати з стола. Мати з дочкою пішли в гостиницю. Маня лягла спати, але вона довго не могла заснуть. Перед її очима усе манячіли повні червоні, уста під чорними блискучими вусами, блищали палкі Фесенкові очі. Ті уста, ті чудові очі й манили її, й дражнили серце, і чогось лякали, і врешті… довго-довго спати не давали.

А тим часом Фесенко вертався до Одеса по залізній дорозі. Він сидів в вагончику без вікон, і свіжий вітрець прохолодив його гарячий вид. Він передумував усі випадки того дня.

"Я обіцяв Мані достати букет з нарцисів. Ще й клявся й божився, що достану. Розпустив свого язика, й сам незчувся, як дав обіцянку. І надав мені кат сказати їй за оце! І забувся, що тепер не весна, а літо! Де я в іродового батька достану їй тих нарцисів. А без тих нарцисів хоч і очей не показуй до неї. Оце лишечко!"

І ті нарциси цілу дорогу не давали Фесенкові спокою. Він приїхав додому і все думав про нарциси.

"Оце лізе в голову отой поганий бур'ян! Тфу на тебе, сатано!" — думав Фесенко, роздягаючись.

Він ліг спати, і йому все снилось, що він іде стежкою по якомусь полі, засадженому нарцисами та засіяному резедою. Нарциси чудні, наче чортики з ріжками, колють його в ноги, як колючки, а між білими головками на бадилинах блищать магічні числа 25 000 то золоті, то брильянтові, та все коливаються од вітру й неначе дражнять його.

Фесенко прокинувся. В вікно лилось золоте проміння гарячого літнього сонця й сипалось плямами на білу стіну. Перша думка, яка майнула в його голові, була за резеду та нарциси.

"Пху, на тебе, сатано! Не вилазить отой бур'ян з голови, — аж крикнув сердито Фесенко, встаючи з постелі. — А цей бур'ян треба доконешно достати, хоч з каміння вилупать. Де я його достану? Ага! піду в французький магазин та достану роблених нарцисів! Це буде ще ефектніше! Ой, гарно я придумав!"

Поки в магазині стулили букета з нарцисів, Фесенко щовечора їздив на Великий Фонтан до Навроцьких. Він ждав і не міг діждатись, поки той букет буде готовий.

XII

Другого дня Саня забігла зрання на чай в номер до Мурашкової. Вона довідалась, що з Кишинева прибула саме в той час до Одеса Махнівська, її товаришка й велика приятелька, і зайшла до Мурашкової на розвідини. Там вона застала й свою подругу, Махнівську. Веселі панни сіли за стіл, пили чай, балакали й не могли наговоритись. В одчинені вікна повівало вранішньою прохолодою. В номері ще не було душно. Саня поздоровшала, повеселішала. Минулась тривога, впав спокій на серце: і повеселішали ясні очі, почервонішали зблідлі уста. Мурашкова сиділа край столу й шила сорочку.

— Надю, доки ти будеш плутати оте шитво? — сказала Саня. — Кинь геть оту роботу! Не можу навіть дивитись, як хто сидить та порпляється голкою в полотні.

— Оце диво! Шию й вишиваю, бо сорочок треба, — обізвалась Надя.

— То дай швачці. Хіба в твоєї матері таки не знайдеться зайвих грошей, щоб найняти швачку? Геть покинь оту нісенітницю! Оце шиття

тільки заморочує памороки. Од його голова морочиться, стає тверда, — сказала Саня.

Вона схопилась з стільця, вихопила в Наді з рук рукави вишиваної сорочки й, жартуючи, насторочилась викинути у вікно. Надя ледве встигла вхопить її за руку. Вона одняла од Сані рукави.

— Та й пустуєш же ти, Саню! Мабуть, рада, що заміж йдеш, — обізвалась Мурашкова. — А я тобі раджу: навчись не тільки шити, але й кроїти.

— Навіщо? — крикнула Саня.

— Пригодиться. Я сама шию собі не тільки сорочки, але й навіть оці буденні сукні, щоб не платить в магазини скажених грошей. Не знаєш ти, Саню, лиха, як я бачу, — сказала Мурашкова.

— А наука? а книжки? Я лучче б щось цікаве прочитала, ніж мала б нудитись та сліпати очима над тим шиттям, — сказала Саня.

— Наука наукою, а робота роботою, — сказала Мурашкова. —Саню, а чи зугарна пак ти зварити борщ або будлі-яку страву?

Саня широко розплющила очі.

— Сказати по правді, не вмію й нездатна до того, — казала Саня. — Знаю, що в борщі є картопля, капуста, цибуля, помідори, огірки, трошки сахару, чи що…

Махнівська й Мурашкова зареготались.

— Ну, я ще ніколи зроду не їла борщу з огірками та з сахаром, — сказала Мурашкова. — А я борщ зварю тобі такий, що й кухар не потрапить зварити.

— А хто ж тобі варитиме борщ, як ти вийдеш заміж? — спитала Махнівська.

— Куховарка, — сказала Саня.

— А як вона буде недотепна та не вмітиме? — спитала Мурашкова. — Не Комашко ж заходиться варити тобі борщ.

Саня замовкла й задумалась. Вид в неї одразу став поважний. Мачуха таки дуже скинулась на аристократку й не вчила ні її, ні своєї Мані ні кроїти, ні пекти, ні варить. Передніше Саня за це й не думала й не гадала, але, тепер чогось ці питання стали для неї не жартами, а чимсь серйозним.

— Бач, які в тебе, Саню, біленькі ручки! — сказала Мурашкова. — Ти все коло книжок. А глянь лишень на мої руки. Правда, чорні, зашкарублі та шерсткі?

Мурашкова притулила свою смугляву руку з довгими тонкими пальцями до Саниних білих пухкеньких ручок. Одличка була така, як між сільською паляницею та французькою булкою.

— Бач, які твої білі ручки! Я своїми руками часом і ложки й тарілки перемию, бо в нас одним одна наймичка, — сказала Мурашкова.

— Знаю, знаю, що ти передніше од усього практична людина; бо ти грекиня родом, — обізвалась Саня.

— Ти таки вдагала: я й справді практична. Я людина діла і хочу й свої пересвідчення прикласти до діла. Коли я на чому стала в поглядах, то

мене тягне якось до діла. Кидай, Саню, вищу науку та ставай до якоїсь роботи, до діла або до справи народної, — сказала Мурашкова.

— Ні, не кину. І я коли на чому поставлю, то вже не оступлюсь од свого, — сказала Саня.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть! Час не жде, час пливе, і наше життя пливе, як пливуть хвилі на морі, — обізвалась Мурашкова. — Я нуджуся без діла. Чую якийсь вогонь в собі. Якась тривога в душі часом вночі спати мені не дає. Я хочу діла і діла путнього. Моє життя йде марно. Ми тільки словами та ідеями граємось, як діти м'ячем, а діло...

— Бо ти, Надю, нервозна, хоч і практична, та ще й до того, начитавшись доволі книжок, дуже до серця приймаєш принципи та погляди, — обізвалась Махнівська.

— А ти надто вже спокійна та рівна на вдачу. Ти вийдеш заміж і, надісь, зараз станеш буржуазкою, — обізвалась Мурашкова.

— Ба не стану. Я й в сім'ї зроблю багато дечого доладнього, зроблю багато добра, бо сім'я, як світло — може далеко пустить од себе тепле й ясне проміння. Не серед степу ж та пущів житиме сім'я, — обізвалась Махнівська.,

— Боже поможи! А я таки й справді нервозна: пусте, однотонне, традиційне життя мене душить, як чад. Я хочу діла! — сказала Мурашкова й стукнула навідлі рукою по столі, взрушивши свою душу. По її матовому лиці розлився легкий рум'янець. Темні великі очі блиснули вогнем.

В двері хтось ніби боязко й обережно постукав. Усі догадались, хто прийшов; в номер увійшов Комашко, а за ним Мавродін. Привітавшись з паннами, вони посідали кругом стола й почали розмовляти.

— А знаєте, кого я сьогодні стрів в Одесі? — сказав Комашко. — Аристида Селаброса.

Мурашкова спочатку ніби злякалась. В неї щоки зблідли, очі притухли. Потім вона раптом почервоніла. Кров вдарила в її щоки; складочки під очима стали рожеві. Великі темно-карі очі стали веселі й заблищали. Серце в грудях заграло. На неї усю неначе пахнуло вогнем. І той вогонь в одну мить пішов скрізь по нервах. Нерви ніби напружились, як добре направлені струни, й були напоготові задзвеніти веселою мелодією. Мурашкова почувала, що радість прибуває в її серці, налива його вщерть: їй забажалось співати, сміятись, жартувати.

Мурашкова схопилась, побігла до вікна й пхнула рукою обидві половинки вікна. Вікно одскочило й гуркнуло об одвірки так, що шибки задзвеніли: вона почувала, що в неї вид пашить.

— Ніхто не хоче чаю? — спитала Мурашкова, вернувшись до столу.

— Ні! спасибі вам! — сказали Комашко й Мавродін.

— То я перемию посуд, — сказала Мурашкова й кинулась до посуду. Вона вхопила чайник, покришечка посковзнулась по чайникові й впала на стакани. Скло дзенькнуло. Саня аж кинулась, аж жахнулась. Мурашкова зареготалась, вхопила ложечки — ложечки випали з рук і брязнули об блюдечко. Нервний Комашко скривився. В Мурашкової трусились руки. Вона чула, що в неї кров ходе по жилах ходором.

— Ти, Надю, трохи розтривожена сьогодні, — обізвалась Махнівська. — Дай лишень я перемию посуд.

Махнівська встала й спокійно, помаленьку перемила й перетерла посуд. Мурашкова сіла на канапі й неначе вгляділа перед собою великі очі та рум'яні уста в Селаброса. Не бачивши його давненько, вона була

почала потроху його забувати. Але як тільки Комашко нагадав за його приїзд — кохання знов спахнуло в її серці.

— Як ти поважно миєш блюдечка, неначе жертву богам приносиш, — обізвалась до Махнівської Мурашкова й знов зареготалась нервово й голосно на всю хату.

Саня переглянулась з Махнівською, а потім з Комашком.

— А знаєте, Вікторе Титовичу, що Надя оце напалась на мене за те, що я берусь до вищої науки? — сказала Саня, щоб зачепити Мурашкову й будлі-чим вгамувати її нерви.

— Чого ж це так? — сказав Комашко. — Вища наука ніколи нікому не пошкодить.

— Ет, ви ідеалісти! — сказала Мурашкова. — Час іде, і життя йде. Я поважаю тільки науку прикладну, соціальну, політичну економію. Треба братись до діла, а не байдики бити та літати в хмарах абстракцій. Ти, Саню, мабуть, хочеш залетіти в Дантів рай і повік крутитись в крузі невмирущих духів.

— Надю! ти таки добра гарячка! Тебе, як я бачу, бере якась нетерплячка, — сказала Саня.

Мурашкова знов зареготалась, неначе збожеволіла на радощах.

— А не потрапиш в той рай, будеш варити борщ з огірками та з сахаром, — обізвалась Мурашкова й знов зареготалась буцімто з того борщу з огірками.

— Ну! не велика мудрація вивчитись варити борщ, — сказала Саня. — І борщ готувати вчитимусь, і вищу науку перейму; присвячу себе на

службу жіноцтву або народові: я люблю педагогію, а це річ не мала й не пуста.

— Вища наука поможе й до усякого діла стати, бо вона ж навчить, як за діло братись, — сказав Комашко. — От хоч би й Селаброс. З вищою наукою може б він вийшов і путньою людиною... Може б вища наука задавила в йому грецькі, надто матеріальні потяги й підняла в йому іншу, якусь вищу направу.

Мурашкова перестала сміятись. Вид в неї став поважний: це її неначе скривдило.

— А хіба ж він не путня людина? — трохи сердито спитала Мурашкова.

— Не те що зовсім не путня; навіть пустим його не можна назвати. Він тільки любить гратись в ідеї, як хлопці грають в м'яча. Говорить задля того тільки, щоб наговоритись всмак, бо любить і вміє говорити. Ховається завсіди в космополітизм, як заєць в нору, і... ніякого путнього діла не робить та ніколи й... не зробить.

Мурашкова розсердилась. Густі рівні брови трошки зійшлися, і між ними з'явились малесенькі зморшки: то була прикмета її гніву.

— Ви неправдиві до його, — сказала вже зовсім спокійно Мурашкова.

— На нещастя, Комашко правду каже, — обізвався Мавродін. — Уся Селабросова сила в гарних словах, бо таких пустих космополітів, мабуть, чи не повно в наших городах. Аж кишить.

Мурашкова почутила, що по її напружених нервах неначе хтось вдарив з усієї сили, і в неї нерви наче заболіли. Вона чомусь почувала, що цей замах був смертельний для її серця. Молода дівчина не могла не йняти віри Комашкові й Мавродінові, бо знала, що вони лучче од неї

знають Селаброса. Але їй хотілось не йняти їм обом віри, бажалось, щоб то була неправда.

— Хотіла б я вам не йняти віри… — сказала Мурашкова, і в неї голос затрусивсь. Вона одвернула очі й дивилась у вікно.

— Хотів би й я, щоб на світі було багато людей чесних і правдивих, щоб усі були чесні, та… правди не сховаєш: правда, як олива, випливе наверх, — обізвався Комашко. — Селаброс не з тих чесних та правдивих космополітів, які з завзятістю стали до діла. Це такий космополіт, якими аж кишать наші чорноморські городи. З його вийде як не другий Фесенко, то дуже схожий на його. Ож побачите, ож поназдивитесь, коли з його не вийде колись бессарабський або херсонський дідич, а може й одеський банкір. Але що він прямує до однієї матеріальності, я за це ладен хоч би й голову під сокиру покласти. Я вчився з ним в гімназії й знаю його добре. Колись він був навіть радикалом. Але теперечки він прохолов, і той радикалізм випарував з його, хіба зістався тільки на кінчику його красномовного язика.

Мурашкова почутила, що по її нервах знов неначе щось вдарило, її хвилясті виразні уста якось жалібно склались; на ясні очі неначе впала роса.

Саня подивилась на Комашка благаючими очима, бо знала, що Мурашкова гаряче любить Селаброса; вона неначе казала очима: не говори-бо нічого поганого за Селаброса! А Комашко не втямив тієї розмови очима й без жалю показував плями в душі в Селаброса.

Мурашкова не стерпіла, схопилася з місця, їй здалось, що од неї вже однімають милого. Вона постерегла, що є якась частка правди в Комашкових словах, але її серце бажало, щоб не було тієї правди й сліду.

— Знаєте що? Ходім та погуляємо. Час ранній, сонце ще не припікає. Саме добре буде гуляти, — сказала поміркована Саня, вставши з місця.

— Ходім, ходім, як маємо пектись отут коло самовара, — сказали усі.

Мурашкова подзвонила. Увійшла горнична і прийняла самовар. Усі пішли гуляти понад високою кручею коло моря.

Надворі було не душно. Усе небо над степом було ніби вкрите білою рідесенькою тканкою. На землю впала негуста легка тінь. Біле покривало з прозорих хмар, ніби шатро, високо тяглося над морем, потім далі ніби закучерявіло, впало по небі білими маленькими покосами, а там ще далі розстелялось неначе білими хусточками, причепленими одна до однієї, або білим кучерявим смушком.

Десь далеко-далеко на морі промінь сонця пробився через ті хмарки, неначе через білу намітку, і впав на море. На воді неначе зайнявся золотий вінок, кинув од себе золоті стрілки, бризнув огнястими краплями, дрижав, миготів і несподівано погас. І знов у другому місці десь впав промінь на море, зайнявся, горів, горів і погас. Потім одразу неначе впало з неба три золоті вінки, запалали й погасли. Десь в другому місці неначе посипався з неба на море десяток вінків: вінки горіли довго, злились докупи, і вже запалилось ціле огняне плесо, замиготіло й затрусилось. Здавалось, ніби цілий огняний ставок виник з моря, зайнявся й палахкотів, як розтоплена піч. І неначе якимись чарами одразу згасло те огняне плесо, ніби на його дмухнула якась сила й несподівано погасила. Море знов почорніло, а перегодя з неба на чорне море знов неначе чиясь рука кидала золоті вінки, золоті букети. Огняні вінки сипались, зникали і знов виникали, неначе з води, і згасали то в одному, то в другому місці, неначе поринали й виринали, перескакували один через другий, ніби грали в хрещика.

— Здається, сирени випливли з води, і плавають, і граються в морі в золотих вінках, — сказав Мавродін.

Усі задивились на ту прехорошу ніби іграшку на морі, усі милувались нею, одна Мурашкова дивилась на картину моря байдужними очима: вона не дуже-то любила природу, як не люблять її дуже практичні люде.

— А давайте ворожить по тих вінках! — сказав Комашко. — Панни люблять ворожить. Нехай ваш вінок буде перший, — сказав Комашко до Махнівської. — Як довго горітиме вінок, то й життя ваше буде довге й щасливе.

— Добре, нехай буде так, — обізвалась Махнівська.

На темно-синє море впав промінь вінком. Промінь довго-довго горів і погасав помаленьку, поки зовсім погас. Усі з цікавістю кмітили й водили очима за ним.

— Твій вік буде довгий, — сказала Саня до Махнівської. — А ну тепер нехай буде мій вінок.

Промінь, чималий і ясний, ясний, як сонце, впав на море й запалав, але горів не так довго й раптом погас.

— А тепер загадаймо на Надине щастя, — обізвалась Саня.

Білі смужки з хмарок неначе роздерлись в одному місці. Блиснуло синє небо. На морі одразу зайнялося широке огняне плесо, дуже запалахкотіло, блиснуло й згасло в одну мить.

— Цебто й вік мій згасне так швидко? — обізвалась Мурашкова й засміялась, але сміх її зник так швидко, як швидко згасло на морі те золоте марево. Мурашкова задумалась. В неї брови насупились. Вид став поважний, як темно-синє море.

— Баби скрізь баби, чи в селі, чи в місті: скрізь однаково ворожать. Ой ви, ворожки, знахурки! — промовив хтось позад молодої компанії.

Усі разом озирнулись. Саня аж кинулась. Позад їх стояв Селаброс і насмішкувато дивився на паннів. Він закрався на тоненьких ніжках вже давненько, як закрадається десь з-за куща оксамитовими лапками кіт.

Мурашкова оглянулась, почувши Селабросів голос, і в неї в грудях зайняло дух. Селаброс стояв гарний, неначе Вакх, облитий матовим молочним світом з хмарного білого неба, як бувають освічені зверху, з скляної стелі статуї в великих музеях, його класичного лиця не псувала ні одна пляма тіні. Біле покривало з бриля падало складками на плечі й прикривало чорні блискучі кучері. Очі світились вогнем кохання. Повні губи лисніли.

Селаброс зирнув на Мурашкову своїми гострими й солодкими очима. Вона не видержала його погляду й спустила довгі вії на щоки.

— А що, налякав бабів знахурок? — обізвався Селаброс.

— Коли ви, Аристиде Тарасовичу, одвикнете од ваших критських компліментів? — спитала Саня.

— Чи од критських, чи од одеських, — перебив її Мавродін.

— Які ж ми баби? Якби усі літа нас трьох скласти докупи, то може б аж тоді й вийшла одна баба, — сказала Саня, наламуючи язик на український лад і мішаючи в свою розмову українські слова.

— Коли так, то вибачайте, — сказав Селаброс. — Як я чую, і ви починаєте україністувать! Коли так, то можете в мене навчитись по-українській.

І Селаброс заговорив чистою народною українською мовою.

Селаброс привітався до усіх, знявши бриля.

— І етнографи, і народні художники тут з паннами, — сказав Селаброс, подаючи руку Комашкові та Мавродінові.

— І етнографія річ наукова, але ви маєте діло з культурниками, — сказав жартовливо Комашко. — Наше діло культура, просвіта й добро нашого краю, культура української мови й літератури. Не піднімайте лишень нас на сміх.

— А мене оце прислали до Одеса в банк по ділу на кільки день. Я заходив в Кишиневі на часок до вашої матері.

Вона передала вам лист через мене, — сказав Селаброс до Мурашкової й подав їй лист. Мурашкова розгорнула листок, обписаний грецькими крючками.

Мати писала, щоб вона купила для неї дещо в Одесі, вертаючись додому, і в кінці прикинула: "Аристида привітай ласкаво, бо він тебе любить, як бога, та й я його люблю більше за усіх наших греків".

Мурашкова дочитала листа й почервоніла. Селаброс осміхнувся.

— Час нам додому, — сказала догадлива Саня до Махнівської. — Мене дома ждуть. — І Саня моргнула очком до Махнівської. Вона знала, що треба покинути Мурашкову вдвох з Селабросом.

— Прощайте, Аристиде Тарасовичу! Час мені додому. Прощай, Надю! — сказала вона й повернула до монастиря.

За нею слідком пішли Махнівська, Комашко й Мавродін. Вони пішли, попарувавшись. Комашко узяв під руку Саню, Мавродін пішов поруч з Махнівською.

— Як попарувались! — сказав Селаброс до Мурашкової по-грецькій і своєю розмовою на грецькій мові дав знати їй, що заходить дуже щира розмова.

— Попарувались Саня й Комашко, ще й навіки, — сказала Мурашкова так само по-грецькій. — В їх швидко буде весілля.

— Невже! — аж крикнув Селаброс. — Що ж? чи паничі повернули паннів на свою віру, чи панни паничів? — спитав Селаброс.

— Паничі паннів: щоб робити яке діло, і діло путнє, довговічне, треба ставати на національний грунт, приставати до народу, зливатись або хоч наближатись до його, — сказала Мурашкова.

— Може й ви до їх пристаєте? — аж крикнув Селаброс.

— Мабуть, пристану. Мене душить моя канцелярська робота. Мені наче дихати нема чим в канцелярії. Я нібито щось і роблю там, але знаю добре, що нічого годящого й путнього не роблю. Я покину свою нудну службу, бо я людина жива. Не можу жити без живого діла.

— Надю моя дорога! Ви ентузіастка з палкою вдачею. Що ви говорите? Ви закуєте себе в вузьку рамку. Ви втратите широкий простір думок… Яка принадність, яка пишність бути космополітом, громадянином усього світу!

— І нічого не робити! І ні за яке путнє діло не братись, — сказала Мурашкова.

— А думати?! а мислить? Мисль космополіта вільна, як птиця, шугає над морями, над горами, над хмарами, над усім світом. Для неї скрізь отчизна, де є вольнодумні люде. Це така абстракція, аберрація, яка перевищує усякі ідеї й ідеали, глибше од усякої філософії, глибше за Платона й Арістотеля. Вона в своєму розвитку часом і концентрується в

однім пункті, але ж вона, як і повітря, має силу розтягнутись без кінця. Вона ніби скрізь і ніде, бо то сила висока, жива, вселюдська: не обсягти її, не замкнути її в якісь вузькі національні закутки. Вона скрізь животіє. Я за це дізнався своїм досвідом.

"Пускає туман абстрактний мені. Але його хитрощі я вже знаю", — подумала Мурашкова.

— Я люблю наші чорноморські городи з мішаниною людей усяких націй. Я там почуваю себе вдома, неначе я вже став громадянином усього світу. Рідний край — Одес для мене дорогий, але світ мені багато дорожчий, — тяг далі свою одеську філософію Селаброс. — Світ для мене усе, рідний край нісенітниця, шага не варта.

— Чим же гарні наші чорноморські городи з їх усякими приходьками? Хіба тим, що торгують і багатіють з України й не дбають за український народ, за Україну? — перебила його філософію Мурашкова.

— Вже знать науку Комашкову, — сказав Селаброс з легким осміхом. — Але знаєте що: покиньмо цю філософію. Я оце сам направив діло в канцелярії так, щоб буцімто по ділу побувати кілька день в Одесі та побачити вас. Я вмираю за вами. Жити не можу без вас. Ви й не заздріваєте, що ви для мене тепер краще й вище од усякої філософії.

Селаброс вхопив руку Мурашкової й несподівано й поривчасто поцілував її гарячими устами. Мурашкова почутила, що він неначе впік її руку, що на руці, на тому місці, де він доторкнувся своїми устами, неначе зайнявся вогонь, горів і не погасав. Кров почала шумувати в її жилах, як шумує молоде вино.

— От Саня швидко повінчається, Надю! нема нам чого гаятись. Повінчаймось і ми, і будемо щасливі, будемо жити, як у раю, — сказав Селаброс.

Мурашкова думала й мовчала.

— Ви з матір'ю погано хазяйнуєте: маєте трохи землі й даєте в посесію. Це зовсім непрактично. Вам треба чоловіка, треба хазяїна, — заговорив несподівано Селаброс тоном практичної людини. — Треба б вам самим доконешно сіяти пшеницю на своєму полі. І пшениця дає добрий заробіток; це правда: на десятині в добре несухе літо стане двадцять або й більше кіп. Копа дасть десять, п'ятнадцять пудів зерна. Пуд пшениці тепер коштує карбованця. Ціна добра… Надю, моя дорога! Як я вас люблю! Як я вас люблю! — крикнув Селаброс, і вхопив її руку, і наче впік гарячими устами.

— Ми, Надю, будемо сіяти не пшеницю, а садить тютюн, та ще кримського насіння, — говорив далі Селаброс. — Це вигідніше. Пуд тютюну будемо продавати по двадцять або й більше карбованців. А ви знаєте, скільки пудів тютюну дає десятина землі? Надю, моє серце! Ти запалила усю мою душу І Твої очі печуть мене в серце. Повінчаймось зараз-таки, потай од мами, та й будемо щасливо в парі жити.

Селаброс нахабно дурив Надю; він і в думці не мав її сватати. Ті слова за господарство були тільки одгуком його матеріальних мрій, як би то він захазяйнував, коли б взяв Надине добро в свої руки. Він вхопив Мурашкову за обидві руки й почав цілувати в долоні швидко, хутко, цмокаючи то в одну, то в другу долоню.

Гаряча Селабросові уста дратували її. Одначе вона мовчала й думала.

— Чого ви, Надю, мовчите? — спитав в неї Селаброс, і голос в його затрусивсь сердито, ніби голос в будлі-якого гаремного деспота.

Мурашкова глянула йому в очі. Очі в його почервоніли, неначе були налиті кров'ю, їй стала трохи страшно.

— Аристиде! — обізвалась Надя. — Я не думала й не гадала, що ви така матеріальна людина. Пам'ятаєте, як ви прийшли до нас перший раз, вступили в наш грецький кружок?

— Чому ж пак не пам'ятать! Це було весною, як у вашому садку цвіли троянди та акація, як ваша мама винесла мені варення та сказала по-молдавській: "Дульчеца ку апа реши; пофтим"! Ту весну й той день я ніколи не забуду, бо я в той день побачив ваші дивні очі, — сказав Селаброс.

— Так було, так, — сказала Надя, — спустивши віка на очі й згадуючи той ясний майський день. — В нашому грецькому кружку я тільки й чула розмову за кукурудзу, пшеницю й тютюн. Ви перший з греків заговорили за інше, за вищі ідеї, за дорогі для мене принципи: я думала, що ви приймаєте їх до серця, що ви пересвідчились в їх, гаряче будете встоювати за їх, станете зараз до діла.

— Надю моя дорога! Ми вже люде дорослі! Час нам дивитись на життя та на світ очима дорослих, досвідчених людей. Час нам перестать гратись в принципи. Будемо дивитись на людей, на світ очима мудрої практичної людини. Покинь, Надю, оті іграшки!

— Які б то іграшки! — крикнула Надя спересердя. Вона пригадала Комашкові слова…

— Так, воно, так!.. Думати й гадати можна усяково, але жити треба однаково усім людям; усім треба хліба. Я почуваю, що я геній і в тому ділі, щоб добути достатки й заможність матеріальну. Я знаю, що спроможусь з малих достатків розвести мільйони. А гроші — то сама сутнота людського життя й живоття. Кожна ідея суб'єктивності буде ненормальним одхиленням од закону боротьби за життя.

Селаброс, мабуть, силкувався тими абстракціями замазати свій космополітизм в словах і свою матеріальність в думках.

Надя постерегла в тій плутанині якусь фальшивість та нещирість.

— Це, здається, ніби філософія Фесенкова. Коли це ви встигли стати таким палким його наслідувачем? — сказала Надя.

— Годі жартувати. Надю, серце! Я закохався в вас, знаю, що й ви мене вподобали, може, хоч трошки… Нащо нам мордувать себе надаремно. Поберемось і будемо щасливі, зазнаємо такого щастя, яке не судилось і туркам в Магометовім раю! — сказав Селабрас.

Він вхопив Мурашкову за руку й неначе прилип до руки гарячими устами. Мурашкова почутила, що кохання знов розливається ніби хвилями по її нервах. Вона схопилась з каменя, де сиділа. Селаброс одійшов і простяг до неї обидві руки, неначе хотів вхопити її в обнімочок. Вона подалась назад і вгляділа, що од монастиря стежкою йдуть дві дами і якийсь сивобородий пан. Мурашкова мерщій попрямувала стежкою просто до їх. Селаброс і собі пішов навздогінці за нею.

Вони дійшли до гостиниці. Мурашкова хапки побігла до дверей, не подавши Селабросові руки на прощання.

— Прощайте, Надю! Ввечері смерком прийду до вас, — сказав Селаброс.

Мурашкова зачинила двері, вбігла в свій номер, впала на канапку й задумалась. Цілий день вона не змогла ні читати, ні діла робить: брала в руки книжку, читала й не могла втямити ніякісінької фрази, бралась за роботу, хотіла шити — робота не йшла. День здавався для неї довгим, як вік, важким, як хвороба. Надя не пішла на пораду ні до Сані, ні до Махнівської. Вона за все їм розказувала, але була потайна в тому, що стосувалося до її серця.

Настав вечір, гарячий, душний. Сонце погасло. Надворі смеркало помаленьку. Надя знала, що Селаброс прийде, доконче прийде. Час наближався.

"Що мені робити? Чи вийти до його в парк, чи не вийти? Не вийду, хоч би була правда в його словах. Чи він же справді думає мене сватать? чи може так тільки каже? Замкну двері, позачиняю вікна. Перемучусь ніч, перепечалюсь, а до його таки не вийду".

Вечір погас. Вже поночіло. В хаті було душно. Мурашкова почувала, що ніби гарячка обняла її тіло; щоки палали, уста сохли, їй стало душно, важко, невидержко важко, неначе камінь ліг на її груди. В горлі посохло, їй неначе не було чим дихати. Голова почала морочитись. Вона глянула на вікно. В вікно було видно зорі. Зорі неначе затрусились перед її очима й заворушились. В неї нерви розторсались... Вона схопилась за канапу, прибігла до вікна й одчинила його. Знадвору в вікно потягло не вогким повітрям, а такою духотою, яка стояла і в кімнаті. Мурашкова одчинила навстіж двері.

"Прийде, знаю, що прийде, але я не вийду в парк до його, — думала Мурашкова, ходячи по кімнаті. — Усі його високі ідеї — то тільки слова й слова. Він неначе причарував мене тими словами. А під тими гарними словами та високими поглядами десь в його притаїлась груба матеріальність, крамарський потяг до наживання грошей, багатства. Він людина передніше за все покладна, практична. І усе те в його прикрите філософією, туманом абстракції та буцімто розумними словами. Не того я сподівалась од його, не того бажало моє серце... Не вийду до його, не вийду! Замкну двері, не пущу його на поріг. Мій ідеал впав і розбився, ніби чудова статуя Вакха, розбита руками варварів. Я помилилась... А серце моє чи помилилось?.."

Мурашкова трохи не плакала, ходячи через силу по темній кімнаті, їй було жаль втратить навіки любов... Але серце не слухало розуму, бажало щастя, просило кохання. Її думки без її волі полетіли кудись, полинули назустріч милому. Вона неначе побачила його перед собою в темній

кімнаті, облитого срібним світом хмарного дня. Він неначе стояв перед нею й дивився їй в очі.

Мурашкова засвітила світло в номері. Вона боялась своїх гарячих мрій, хотіла світлом прогнати од себе ту мрію про милого. А мрія не щезала, й манила її, й запалювала кров, і без перестанку взрушувала серце.

"І не йму йому віри, і... люблю, люблю його. Яке в мене палке безглузде серце! Я сама не знала свого серця. Не маю сили над ним".

І вона ходила по кімнаті, ламала руки, довго думала, а потім сама не зогляділась, як вибігла в парк, і незчулась, як пішла стежкою поміж акаціями.

"Втечу хіба од його! Сховаюсь в Сані й сидітиму в неї до півночі", — думала Мурашкова, повернувши до гостиниці.

Селаброс з'явився під акаціями, наче потороча або тінь. Мурашкова обернулась, щоб утекти од його, і почутила, що не має сили утікати.

— Надю, це ти? — спитав він тихо, нахилившись над її вухо.

— Чого ви прийшли? Я вам сказала, щоб ви до мене не приходили. Не ходіть до мене, не мучте мене! Не взрушуйте надаремно мого серця, — ще тихіше сказала Мурашкова.

Селаброс узяв її під руку. Мурашкова почувала, що в неї нерви одразу заспокоїлись. Важке сподівання минуло. А темна ніч заслонила од її очей ті пишні очі, що чарували її якоюсь потайною непереможною силою й запалювали в їй вогонь.

— Я прийшов, щоб подихати хоч хвилину тим повітрям, що ти дишеш, щоб побачити хоч твої вікна, постояти там хоч часок, почути шелест твоєї

тихої ходи, — сказав Селаброс. — Я вмру без тебе, сам собі смерть заподію!

Вони пішли тихою ходою в парк. Мурашкова мовчала. Вона чула, що в неї серце почало кидатись тихіше. Мислі стали ясніші, неначе випливали з якогось туману.

— Аристиде! — обізвалась вона тихо. — Мені шкода вас, але нам треба розійтись: нам не бути в парі.

— Чому так? — аж крикнув Селаброс.

— Я помилилась здорово: я не так думала про вас, — сказала вона. — Тепер я зрозуміла, що наші думки розійшлись. Ви практик; ви людина покладна, запопадна, хочете жити тільки для себе, для матеріальних інтересів. А я…

— Ти ж сама казала мені, що ти практична передніше за усе і не дуже поважаєш теорії, — сказав Селаброс. — І ти ж такого самого грецького роду й хову, як і я.

— Правда, я практична, але я свою практичність ладна прикласти до якогось вищого діла; я людина діла, а не пустих слів. Я полюбила принцип; але люблю прикладать принцип до практичного діла: така вже я на вдачу. Я хочу жити і ділом служить для чогось, для других. Час пливе, а соціальна неправда панує на світі. Нарід в нужді, в темноті, і його зумисне держать в темноті… Хіба ти знаєш, що чесному чоловікові в нас немає місця ніде? А скільки моїх товаришок злетіло з місця за свої принципи, за пересвідчення! Мені жаль їх, бо їх доля — моя доля. Кину оце службу й піду в народні вчительки, або що… Надіну українську свиту або молдавську мантеле й піду в народ. Я без роботи не буду сидіти й не можу.

— Що ти говориш? Схаменись! В тебе нерви розтривожені. Надю! без багатства не можна й вашого діла робити. Ти тепереньки саме в страшенній екзальтації. Ти загониста в цій справі, — сказав Селаброс.

— Можна й без багатства й треба! — крикнула Надя.

— Це ти побувала в Одесі в тому загонистому кружку, який я добре знаю: наговорилась там, набралась завзяття! — сказав Селаброс.

— А хоч би й побувала! — сказала Мурашкова.

— Кинь ік нечистому оті свити та мантеле! — сердито крикнув Селаброс. —Ти вже не дитина. Час тобі жити, а не бавитись в принципи.

Селабросів голос затрусивсь. В йому було чуть загад.

— Не кричи, бо я вільна людина і тебе не послухаю! — сказала Мурашкова.

— Надю, серце! Я не можу при тобі ні думати, ні мислити! Моє серце горить! Покинь оті думки! Дай волю серцю! Давай будемо кохатись! Забудьмо за усякі думи, забудьмо розум. Люби мене або вбий мене! — крикнув Селаброс і хотів обняти Надю за стан. Вона одскочила од його й пішла до гостиниці. Він погнався слідком за нею.

— Надю, потривай! Дай постояти з тобою, хоч наговоритись.

Мурашкова побігла по східцях і вскочила в свій номер в одчинені двері. Селаброс погнався за нею й хотів і собі вскочити в двері. Мурашкова кинулась до дверей й вхопила їх обома руками, щоб причинить. Селабрас вхопив за клямку дверей і не пускав: його довгі тонкі пальці, неначе пазури, вп'ялися в двері.

Світло од лампи впало на Селабросове лице. Мурашкова глянула на його лице. Воно було гарне й страшне, неначе лице якогось прехорошого демона. Очі світились, зіньки на білках ворушились, крутились і горіли. Надя почутила їх магічну силу: вона любила такі очі…

— Надю, вбий мене, застрель мене або дай мені свою любов, не проганяй мене! — благав її Селаброс.

Мурашкова глянула на його й не впізнала його: очі стали ласкаві, тихі, неначе благали її, рум'яні уста склались жалібно, з очей виступали сльози, як у дитини. Перед нею стояв вже не демон страшний, а ангел тихий, ласкавий, пишний красою небесною.

Вона почувала, що якийсь туман налягає на її тяму. Світло затрусилось в її очах. Для неї здалось, що туман вкрив вікно, стіни, двері. Селаброс в одну мить неначе зник в тому тумані і через хвилину знов виник такий самий пишний, благаючий, ніби в сяєві проміння. Вона недоброхіть простягла до його руки.

— Моя, навіки моя! — промовив він якимсь чудним голосом.

Селаброс одним скоком кинувся до Наді, як лев на засідках кидається на серну, і вхопив її за руки. Мурашкова тільки й примітила в вікнах, що неначе усі зорі заразом посипались з неба. Вона хотіла вирвати з його гарячих рук свої руки й почувала, що сила послабшала й… зникла. Й здалося, ніби під нею завалився корабель, і її ніхто, не рятує, і вона тоне, і не має сили вдержатись на хисткому дні корабля.

XIII

Тиждень ходив до неї Селаброс щовечора.

Тиждень жила Мурашкова, неначе в раю. Вона тільки й ждала вечора. Наставав вечір, вона виходила в парк назустріч милому. До неї

прибігала Саня, розпитувала в неї, чого вона стала така журлива та смутна. Мурашкова говорила знехотя, одказувала, що вона чогось нездужає. Для неї стали неприємні її приятельки, її подруги. Потайна зроду, вона стала ще потайніша й за свою любов не призналась навіть своїм щирим подругам.

Минув тиждень. Восьмого дня ввечері Мурашкова сподівалась Аристида в гості. Він не приходив. Вже висипали на небі зорі, вже й північ настала, а його не було. Мурашкова ходила по кімнаті й ламала руки так, що кісточки в пальцях лущали. Вона вибігла на ґанок, довго дивилась на вулицю, знов вернулась в кімнату, то сідала на канапі, то ходила по кімнаті — а він не приходив. Вже б гостиниці усі поснули: стало тихо, як в могилі. Мурашкова нудьгувала, все сподівалась і знов вибігла на ґанок. Місяць зійшов і освітив парк. В парку не було ні живого духу. Вона побігла вулицею. По вулиці вештались подекуди люде. Селаброса не було.

"Чи не стрів часом та чи не запросив його Бородавкін на карти", — подумала Мурашкова. Вона вгляділа в вікнах Бородавкінової дачі світло й повернула до дачі. Прийшла вона, заглянула в вікна — в хаті не було нікого, тільки горіла лампа на столі. Коли це чує вона в березі моря пісню. Вона впізнала той голос: то співала Бородавкіна. Мурашкова прийшла на берег і стала за високим каменем. По воді до берега плив човник. На човнику горіли два ліхтарі, неначе світилося двоє очей. Видно було гребця грека в червоній куртці, в червоному фесі з китицею. Голос лився з човна. На човні чорніло дві постаті. В Мурашкової серце неначе спинилось в грудях.

Човник зашипів по піску, приставши до берега; під човном застукотіли круглі, як картопля, камінці. З човна скочив Селаброс, подав руку Бородавкіній, вхопив її за стан і поставив на берег. Круглі камінці застукотіли під важкими черевиками в Бородавкіної.

Вони одійшли далеченько од човна й сіли на плисковатому камені над самісіньким морем. Тихий місячний світ злився докупи з

червонуватим блиском од ліхтарів і освітив Бородавкіну та Селаброса. В Бородавкіної вид забілів проти місяця, як вид в вакханки. В розкошах кохання вона одхилила голову і ніби вп'ялась очима в Селаброса. Він обняв її за стан і пригорнув до себе. Бородавкіна не оборонялась; вона прихилила свою голову до його плеча й заспівала романс "Тигреня": "Місяць пливе по нічних небесах". Голос її, м'який, як оксамит, спочатку полився тихо-тихо. Так співає людина в той час, коли в неї душа повна щастя вщерть, коли серце мліє, умліває... Бородавкіна неначе співала Селабросові на саме вухо. Хвилі тихо шелестіли, котячись на берег по дрібних камінцях. Пісня була тиха, як той шелест хвилі, що був ніби акомпанементом до її пісні. Але згодом голос її набрався сили й почування. В тиші полилася пісня голосна; пішла луна поміж скелями, полилась по морі, заглушила шелест хвиль. Луна од пісні обзивалась за стрімкими скелями на високих берегах в акаціях та волоських горіхах, як тихе зітхання щасливої душі. Пісня неначе розбудила мертве море, влила життя в мертві береги. І море, і скелі, і місяць над морем — усе здавалось прехорошою величною декорацією сцени, де співала артистка про кохання.

Бородавкіна скінчила пісню, глянула в очі Селабросові. В розкошах кохання, в розкошах тихої місячної ночі вона одхилила голову назад, випнула білу повну шию і неначе манила своїми устами Селаброса. Він вп'явся в повну шию устами і неначе замер.

— А що? Чи гарно я співаю? — спитала в його Бородавкіна. — Правда, з мене була б перворядна артистка?

— Гарно, гарно, як той соловейко, — тихо обізвався Селаброс.

— А правда, я гарна й тепер! А колись я була ще краща: хлопці дуріли, казились од моїх очей, — промовила Бородавкіна.

— В вас шия гарна, біла, як у лебедя, — обізвався Селаброс.

— Хіба ж в мене тільки шия гарна? А мої очі? а мої брови? Погладьте лишень долонею по моїй щоці, по моїй шиї: істинно оксамит, — сказала Бородавкіна.

Селаброс погладив рукою по її щоці.

— Правда! істинно оксамит, — сказав він і поцілував шию.

— Правда, я краща за ту циганку Мурашкову. Перестаньте до неї ходити. Ходіть до мене. Яка в неї краса? Шия тонка, сухорлява, як у чаплі. Любіть мене й забудьте її, — сказала згодом Бородавкіна, й знов припала до його плеча головою, й знов заспівала принадним голосом, неначе завуркотала.

Мурашкова неначе отерпла, стоячи за каменем. Вглядівши, як Селаброс поцілував Бородавкіну в шию, вона затрусилась, була ладна кинутись на їх, задушити Бородавкіну й Селаброса й ступила на один ступінь до їх. Дрібні камінці заворушились, застукотіли: Надя загрузла в їх по кісточки.

— Ой щось ходе та ще й близько! — тихо сказала Бородавкіна. — Я чула, як застукотіли камінці.

— Може, вам так вчулось, — обізвався Селаброс. Мурашкова стояла, як мертва, і прихилилась до скелі.

— Давайте лікер! Я вам дала його. Може, ви поставили в човні та й забули взяти? Я трохи змерзла. Погрійте мене на своїх грудях, попечіть мене поцілунками, — обізвалась Бородавкіна.

Мурашкова бачила, як Селаброс десь узяв пляшечку лікеру, як з'явилась чарка, неначе він витяг її з каменя. Він налив чарку й подав Бородавкіній. Вона пила помаленьку, крапля за краплею, кількома

нападами. Селаброс налив і собі й випив нахильці. Він подав їй конфекти. Бородавкіна знов припала головою на його груди й промовила:

— Яка поезія! Он море шелестить коло моїх ніг! Ондечки місяць сяє над морем. Море лиснить. Усе спить, тільки моя любов не спить. Я їм конфекти! Я співаю!

— Яка пишнота! Налийте ще чарочку! — сказала Бородавкіна, одкинувши голову назад.

Селаброс залоскотав її пальцями по шиї; вона зареготалась голосно на все горло. Одляски ніби горохом посипались десь між скелями. В Мурашкової заморочилась голова. Вона почула, що в неї тяма неначе туманом повилась.

"Чи то Аристид? Невже то він? той, що вмирав за мною ще недавно ввечері. Невже це Бородавкіна? Це мені, мабуть, сниться. Я лежу в постелі, в гостиниці. Я от-от прокинусь, і це усе зникне..." — вилися мислі в її гарячій голові. І їй здалося, що вона й справді в себе в номері лежить в постелі, що їй сниться сон, ніби русалка випливла з води, лащиться до Аристида, манить його красою місяці, манить піснею, й регочеться, й лащиться, і от потягне його на дно моря.

— Час мені йти додому, — сказав Аристид, вставши з каменя.

— Не пущу! не пущу! Ти підеш до тієї циганки. Ти восьмий день до неї топчеш стежку. Я висліджувала за тобою, — сказала Бородавкіна, хапаючи його за руку. — Я наслідці ходила за тобою, оце впіймала тебе, посадила з собою в човен. Не пущу! — аж крикнула Бородавкіна.

— Час спати. Мені вже спати хочеться. Дивіться, я позіхаю, — сказав Селаброс і позіхнув на ввесь рот.

— Позіхаєте при мені! Позіхаєте в таку пишну ніч! Дивіться, он місяць пливе в небі. Море дрімає. Хвиля ледве б'є в берег. Тепло, розкіш! Посидьте-бо зо мною, доки свіне. Не пущу! — сказала Бородавкіна.

Селаброс без церемонії встав з каменя й налагодився йти. Мурашкова неначе прокинулась од важкого сну й кинулась бігти по піску поза скелями. Напружені нерви одразу опали, як порвані струни. На неї напав страх, їй здалося, що слідком за нею хтось гониться, от-от впіймає. Трохи боязка дівчина тільки тепер зогляділась, що вона одним одна в глупу ніч блукає між скелями над морем. Вона побігла по дрібних камінцях, по жорстві. Ноги грузли по кісточки в кам'яну потерть, в пісок.

Надя нестямилась, як вибігла возвозом нагору, їй здавалось, що вона викрала чужу тайну, що її примітили, погнались за нею. На горбу мріла Бородавкінова дачка в густій тіні волоського горіха. Двоє вікон, освічених світом, ясно визначувались в густій тіні. Мурашкова кинула очима на дачку, і їй неначе крізь сон здалося, що то якесь страховище. Але незабаром перед нею замаячіли старі акації та абрикоси з рідкими сукуватими гілками.

Надя вибігла на вулицю й опам'яталась. На вулиці було тихо, мертво, тільки подекуди блимали неясні ліхтарі на стовпчиках. Серце в неї швидко кидалось. Вона вхопилась руками за серце, спинилась і трохи не зомліла, ледве встояла на ногах. Голова морочилась. Холод проймав її наскрізь, неначе в пропасниці. Постоявши хвилину, Мурашкова насилу дійшла до гостиниці, увійшла в кімнату, впала на канапу і схилила на спинку голову. Руки впали на коліна, мов дерев'яні. Вона неначе замерла.

Двері в номер стиха одчинились. Увійшов Селаброс.

Очі в його блищали. Щоки червоніли, аж пашіли. Мурашкова глянула на його й не поворухнулась.

— Добривечір, Надю! — сказав Селаброс по-грецькій ласкавим, солодким голосом, що став ще ласкавіший од мелодичної грецької мови. — Як я сьогодні опізнився, — сказав він тихо.

Мурашкова не підвела навіть голови. В очах, в лиці виявлялась страшна мука. Блискучі очі згасли. Лице було бліде. Вона була схожа на підстрелену птицю, що зійшла кров'ю.

— Що з тобою, Надю? Чого ти така бліда? — сказав Селаброс і притулив її руку до своєї гарячої щоки.

Мурашкова неначе стрепенулась: вирвала од його руку й схопилась з канапи. Оступившись од його на ступінь, вона крикнула:

— Не зачіпай мене! Вийди з кімнати! Геть з кімнати!

Селаброс і собі з дива подався назад. Перед ним стояла неначе тінь Мурашкової: бліда, як віск, та змізерніла. В неї уста стали білі, щоки запали, великі очі пригасли. Але через хвилину в очах заблищав вогонь. Злість, помста, ненависність так виразно виявились в тих блискучих очах, що Селаброс оступився ще на ступінь од неї, вгадавши якусь велику турботу в душі в дівчини.

— Надю! що сталося з тобою? Я не впізнаю тебе: ти стала страшна, як смерть, а твої очі горять, — сказав Селаброс і на ступінь приступив до неї.

Блискучі очі в Мурашкової знов неначе погасли, як зорі, що несподівано закрились легкою прозорою хмаркою.

— Я стала страшна, як смерть? це… правда. Ти вбив мене на смерть! — сказала Мурашкова якимсь глухим голосом. Вона не промовила, а неначе прошепотіла ті слова: Селаброс стурбувався: він догадався, що трапилась якась подія.

— Надю! тобі щось наговорили на мене, набрехали лихі люде, — обізвався Селаброс.

— Я сама усе добре знаю, усе бачила! — несподівано крикнула Мурашкова різким голосом.

— Що ж ти знаєш? Що ж ти бачила? — спитав Селаброс вже тихішим голосом, що скинувся на голос винного школяра.

— Я знаю, що ти гуляв човном на морі з Бородавкіною, сидів з нею над морем на камені, обнімав її, пригортав, цілував в шию, пив з нею…

І її різкий голос з кожним словом ставав тихіший і на останніх словах якось чудно зашипів.

— Я дала тобі свою любов, своє серце, пойняла тобі віри, як чесній людині. Але за те я хочу, щоб і ти оддав мені всю свою любов, своє серце, свої думи, усе твоє життя, усього себе — мені й тільки мені. Я бажала, щоб я мала право на твоє життя, тільки я одна до смерті, до могили, а ти…

Мурашкова повернула до його лице й очі боком і кинула на його скоса погляд зневаги такий виразний, якого не можна замінити ніякими словами.

— Хто тобі сказав за це? Усе це неправда! — крикнув Селаброс.

— Прилетіла чайка з моря, закигикала над моїм вікном, і я вгадала той крик: він мені за все сказав. Я чула голос з моря… Співала русалка. Я спала… ні, не спала… Я стояла за скелею. Море тихе, місяць над морем… ніч ясна… Онде човник припливає до берега. Ой, страшно! Я боюсь! — крикнула несподівано Мурашкова. — Русалка обняла його, хотіла заманити в море, втопить…

Мурашкова говорила неначе крізь сон, стоячи боком до Селаброса, і неначе пригадувала якісь страшні сцени. Думки в неї плутались, неначе десь далеко блукали. Селаброс приступив до неї, взяв її за руку й тихо повернув лицем до себе. Йому здавалось, що Мурашкова збожеволіла.

— Надю, серце! Що з тобою! Схаменись! Що ти верзеш? Чи ти спиш… і говориш крізь сон, чи з тобою що сталося, — заговорив Селаброс тихим, ласкавим голосом.

Мурашкова схаменулась. Туманом повиті очі блиснули. Вона крикнула не своїм голосом:

— Ідіть од мене! Ідіть до Бородавкіної, цілуйте її оксамитову шию, її щоки, слухайте її пісні. Ви двічі піддурили мене, двічі вбили мене! Ви вмерли для мене, я мертва для вас.

— Надю! ну, прости мені на цей раз! Ніколи, ніколи зо мною цього не буде. Вибач!

— Я з тих, що ніколи не прощають і не вибачають за зраду в коханні: ніколи, до смерті!

— Надю, ти ж для мене вже рідна! — крикнув Селаброс.

— Я для вас тепер чужісінька! І буду чужа! Прощай навіки! ніякою жертвою вже не добудете мого серця.

Я оце тільки що була над морем, слідкувала за вами, усе-усе бачила й тільки що оце прибігла в кімнату. Моя любов слідком ходила за вами, де ступала ваша нога. Йдіть, не мучте мене. Я чую, що в моїх грудях клекотить, душить коло серця…

Мурашкова застогнала, вхопилась обома руками за серце, неначе мала вмирати. Селаброс вхопив стакан, налив води й подав їй.

— Ха-ха-ха! — зареготалась несподівано Мурашкова. — В неї шия повна, біла, як у лебедя. В неї голос, як у сирени. А моя шия тонка, як у чаплі, смуглява. Ха-ха-ха! — зареготалась істерично Мурашкова, й той страшний регіт розсипався по тихій кімнаті, по тихому домі.

— На, лишень, випий води! — сказав Селаброс. Мурашкова вхопила стакан і кинула його на підлогу. Стакан розлетівся на шматочки.

— Через вас я зазнала рай серця, через вас я зазнала й пекло й пекельні муки. Ви мене дурили ідеалами. Ви фразер, граєтесь гарними словами, високими ідеями, а я вам пойняла віри… Ви нікчемна людина, — крикнула Мурашкова. — Я думала, що матиму в вас підмогу, знайду поміч, а ви…

Вона заплакала й згодом знов засміялась. В неї думки плутались, як в тумані. Вона говорила, перемішувала ласкаві слова з лайкою та прокляттям, то благала, то проклинала. Селаброс одчинив вікно, взяв Мурашкову під руки, посадив на канапі й потихеньку вийшов з кімнати.

Лампа догоріла й погасла, Мурашкова сиділа в темній кімнаті на канапі й дивилась в одчинене вікно. Вже надворі почало розвиднюватись. Вже небо почервоніло. В вікно полився тихий світ. А Мурашкова не спала й не дрімала і все сиділа неповорушно на одному місці.

Сонце зійшло й заглянуло в вікно. По столі, по канапі розсипалось червоне проміння. Гарячий промінь впав на руки Мурашкової; вона неначе прокинулась од сну. Думки заворушились в голові. Вона почала пригадувати вечір, ніч, пригадала, як Селаброс приходив до неї, як говорив з нею…

Світ сонця полився в вікна широкими хвилями, залив усю кімнату і, неначе хвилі свіжої води, протверезив нерви бідної дівчини. Вона встала з канапи, перейшла кімнату й глянула на себе в дзеркало, що висіло між вікнами над столиком. Глянула вона на себе — і не впізнала себе: лице

ніби мертве, щоки запали, уста білі, під очима синіли попруги, очі згасли й запали.

За одну ніч Мурашкова зв'яла, спала з лиця й постарілась.

"Що мені тепер робити? Що почати? Серце розбите, життя загублене... Я втратила любов. Не жити буду я, а тільки животіти й чевріть", — подумала Мурашкова, і в неї блиснула думка піти до моря й скочить з скелі в море.

"Навіщо жити? Навіщо мордуватись? Одна мить — і настане кінець моїм мукам", — подумала Мурашкова і вже одхилила двері в коридор.

Назустріч її увійшла горнична, сільська дівчина, і промовила: "Добридень!" Голос живої людини впинив і втихомирив важкі думи. Мурашкова вернулась в кімнату. Горнична вже наставила самовар і ставила на стіл; вона глянула на Мурашкову, злякалась і промовила.

— З вами щось сталось! Ви нездужаєте.

— Справді, я трохи слаба, — обізвалась Мурашкова тихим, неначе задавленим голосом.

Горнична побігла до Сані й дала їй звістку, що Мурашкова несподівано заслабла. Прибігла Саня, глянула на Мурашкову і серцем вгадала, що на неї впало тієї ночі якесь велике горе.

— Надю, ти розійшлася з Селабросом? Еге? — спитала Саня.

— Розійшлася й ніколи вже не зійдусь, — обізвалась Надя.

— Чого так? З якої причини? — спитала в неї Саня.

— Селаброс нікчемна людина, — обізвалась Мурашкова і тільки рукою махнула в простір, але за усі події тієї ночі нічого не сказала.

Од того часу Саня не одходила од Мурашкової і часто ночувала в неї в номері.

Через тиждень Мурашкова попросила собі місця вчительки в народній школі в одному українському селі на Бессарабії, але швидко од неї одібрали те місце. Мурашкова пішла в народ… За неї довго не було ні чутки, ні вістки.

XIV

Минув тиждень, тиждень щастя й спокою для Сані. Комашко попросив старих Навроцьких покористуватись вільним часом вакацій: їхати в Кишинев і справить весілля. І Навроцькі почали лаштуватись в дорогу. А тим часом в квартирі Навроцьких трапилась велика подія: Маня збунтувалась проти своєї матері. Одного ранку Навроцька випила чай. Після чаю Раїса Михайлівна почала складатись в дорогу. Оглянулась вона сюди-туди — Мані нема в кімнаті. Вона побігла в світлицю. Мані й там не було. Одчинила вона двері в коридор, — її й там не було видно.

— Де це Маня? — спитала Раїса Михайлівна в Навроцького.

— Не знаю, — знехотя обізвався Навроцький, курячи сигару. — Тут була, вертілася, та не знаю, де ділася, — сказав він словами пісні.

Навроцька одчинила вікно, глянула в парк: Мані нігде не було видно.

— Де це Маня? Що це за знак? — гукнула вже сердито Навроцька. — Ти тут сидиш і нічого не бачиш.

— Може, вовк з'їв, — обізвався байдужне Навроцький.

— Господи! Ще й дратується! Побіжи лишень в парк та пошукай! Щось таке трапилось. Вона без мене ніколи й з кімнати не виходить. Набігли сюди оті Комашки та Мурашки, наговорили-наказали усякої всячини, а вона наслухалась. Ще дремене часом в Одес або й за Одес, — говорила вже сердито Навроцька.

— Далеко не забіжить, бо трохи важка на ході… Та не бійся! Вона не побіжить за Комашками та Мурашками! Не з її розумом та хистом бігти за ними. Вона швидше дремене за Фесенком, — сказав Навроцький.

— Ой лишечко! Ще справді побіжить до Фесенка. Це твоя Саня їй чимсь напхала голову. Вона не спить і не їсть — так побивається за Фесенком.

Навроцька підождала з годину. Маня не верталась. Навроцька послала горничну над море, а сама побігла в парк. Маня й справді, закохавшись, неначе зачула волю. Кохання часом наводить на стежку до волі, до самостійності, розбуджує дрімаючу енергію. В Мані в душі вперше заворушився якийсь несвідомий потяг до волі й самостійності.

Горнична вернулась і сказала, що нігде не видко Мані, а в купальні купається сама Саня. Мані не було і в купальні.

— Боже мій! Щось трапилось! Це неспроста! — крикнула Навроцька. — В церкві її нема, бо з церкви вже давно вийшли. Щось трапилось! Не дурно ж Маня довго не спить, сидить коло одчиненого вікна до півночі, говорить крізь сон, а часом і кричить.

Навроцька послала горничну в сукупні, неодгороджені сусідні садки, а сама ще раз пішла в парк. Вона заглядала за кожне дерево, за кожний куш. І за густими кущами жовтої акації вона несподівано вгляділа шматок Маниної сірої сукні. Навроцька розгорнула кущі. Маня лежала ниць на траві в холодку, простяглась на усей зріст і читала книжку,

поклавши її на траві, ще й ногами пацала, як роблять малі діти й пастушки.

— Чи це ти? — крикнула Навроцька.

Маня жахнулась, схопилась і сіла на траві.

— А ми тебе шукали і над морем, і в монастирі. Наробила ти нам клопоту… Чого це ти вийшла з кімнати, в мене не спитавшись? Вивернулась на траві, наче дівка горнична, ще й ногами пацаєш! Це гарні манери!

— Оце! хіба ж я так далеко зайшла? Саня як іде з дому, то нікого не питає, — обізвалась Маня.

— Я ж так і казала: Саня, Саня… і скрізь та негодяща Саня. І ти незабаром через неї станеш негодящою! — сказала сердито Навроцька. — А це яку книжку ти читаєш?

Маня мовчала. Мати взяла книжку, глянула на заголовок і спересердя шпурнула книжку через кущі. Вона од злості не доглядiлась, що то була її книжка, з її підписом.

— "Нана" Золя. "Нана"! Пхе! яка гидота! Де це ти й узяла? — спитала Навроцька.

— В вашій шухляді в столику, — сказала байдужно Маня.

— Але столик був замкнутий! Я замкнула оце паскудство в столику.

— Ви забули на столику ключі, а я одімкнула столик і взяла книжку, — сказала Маня.

— Ти одімкнула без мене столик! Ти, в мене не спитавшись, узяла книжку! І за це тобі байдуже! А, ти погана зателепо, — говорила вже сердито Навроцька.

— А чому пак не взяти й мені самій? Хіба я маленька? — говорила стиха Маня. — Саня читає ж усе, читає такі гарні, такі цікаві книжки, а мені чомусь не можна. Он і Комашко сміється з мене: казав Сані, що я й досі на прив'язі в мами.

— Я ж казала, що ті Комашки та Мурашки — то моє горенько, — сказала Навроцька. — Зараз іди додому! Не смій сама без мене виходити з горниць.

— Чого я піду в хату, коли мені й тут добре, — сказала Маня, вже піднявши голос.

— Іди зараз, кажу тобі! — крикнула Навроцька.

— Ба не піду. Не хочу! — почала вже вередувати Маня.

— Йди, бо я батька покличу! — крикнула Навроцька. Маня трохи боялась батька: вона з ляку встала й подибала слідком за матір'ю. Вони увійшли в кімнату.

— Неначе нема тобі роботи в покоях. Он наготувала мольберт, пензлі та фарби; і фарби вже позасихали, а ти й не думаєш кінчати розрізаного кавуна, — сказала Навроцька. — На тобі пензель та малюй.

Мати подала пензель Мані. Маня кинула пензель об землю.

— Не хочу малювать! Остобісіли мені оці кавуни, огірки та човники, — сказала Маня.

— Здуріла, чи що? Це все оті Комашки! — сказала мати.

— Не Комашки, мамо! — сказала голосно Маня. "Це все Фесенки", — подумала вона й трохи не заплакала, бо Фесенко вже три дні не приходив. Він десь загулявся в компанії, а Маня щовечора плакала в постелі.

— На-бо й малюй! — сказала мати, повертаючи до неї мольберт.

— Не хочу! — вже крикнула Маня й махнула рукою. Рука зачепила картину: розрізаний кавун дав сторчака додолу.

— Саня їздить гуляти, куди схоче, куди їй заманеться, а я мушу сидіти дома та малювати якийсь бур'ян, якісь кавуни та салату, — сказала Маня.

Стара Навроцька з дива тільки очі витріщила на свою дорогу Маню.

"І ця піде проти мене, як заміж вийде" — думала Навроцька. — Вже й тепер збунтувалась, зачула волю..."

— Чого це ти стала така вередлива! Що це з тобою таке сталось? — говорила й бідкалась Навроцька.

Маня мовчала й держала в руках "Нану". Вилазячи з кущів, вона не втерпіла і таки загарбала книжку, що валялась на траві.

— Дай сюди книжку! — сказала мати.

— Нехай я передніше дочитаю. Така гарна та цікава книжка, — сказала Маня. — Ви мені даєте такі книжки, що я тільки позіхаю з ними, а часом таки й дрімаю, бо вони наводять сонноту. А Саня читає такі гарні

та цікаві книжки! Сані то й можна. А чом же мені не можна? І Надя читає книжки, які схоче. А я хіба маленька?

Навроцька видерла книжку з рук в Мані, замкнула в столик і почала напучувати та говорити Мані мораль, сердилась, верещала. Маня й собі не спускала. Коли це за перегородкою хтось заговорив. Навроцька замовкла: було чути голос Фесенків. Маня засміялась.

— Зачеши голову! Ходім в горницю! Фесенко прийшов, — говорила Навроцька нищечком і кинулась до Мані, щоб дещо поправити на їй.

Вони увійшли в світличку. Фесенко, свіжий, причепурений, прискочив до Мані і подав їй букет з резеди: в середині букета стриміли нарциси.

— А бачте, я таки достав нарцисів для вас. Обіцяв і достав, — сказав Фесенко до Мані, подаючи їй букет. Навроцька й Маня з дива витріщили очі на нарциси. Маня насилу вдержалась, щоб не поцілувати тих нарцисів.

— Спасибі вам! — сказала вона й понюхала букет. Сухі нарциси зашелестіли, торкаючись об її ніс. Вона полапала їх пучками.

— Де ви достали нарцисів літом? — спитала в Фесенка Навроцька.

— Вже де достав, то достав, а свого слова додержав, — сказав Фесенко.

— Це нарциси не натуральні, а роблені, — несміливо обізвалась Маня.

"Як і моя любов до тебе ненатуральна", — подумав Фесенко й зараз попросив в батька й матері Маниної руки.

В Мані аж голова запаморочилась. Вона трохи не впала на канапу. Фесенко передніше за все обернувся до Навроцької, бо знав, що вона держить за ним руку.

"Щось трохи швидко він оце сватається; якось не дуже припадає воно до етикету. Але ж жених — як цяцька... Трохи хапане його сватання. Але ж Маня його любить. Треба давать згоду", — подумала Навроцька.

— Я з дорогою душею згоджусь, як Маня згодиться, — сказала Навроцька і трохи не облизалась.

— А ви, Харитоне Кириловичу? — спитав Фесенко в Навроцького і дивився на його очима, як кіт на мишу.

— Я, гм... угу... еге, — жував Навроцький, а потім промовив: — як Маня схоче. Про мене; нехай буде так, як Маня бажає.

Маня слухала усе, ніби крізь сон.

— А ви, Маріє Харитонівно, чи надарите мене щастям? — спитав у Мані Фесенко.

— Коли мама й тато хотять, то й я згоджуюсь, — насилу промовила Маня крізь сльози.

"Слава богу! Теперечки двадцять п'ять тисяч мої! А вже я поти не піду до вінця, поки стара не дасть векселів в мої руки... Перед вінцем так-таки й скажу, що не піду вінчатись, поки стара не дасть векселів. Стара скупа. З нею небезпечно церемонитись", — думав Фесенко.

"Ну, Харитоне Кириловичу! тепер начувайся! Маєш два зяті, як два духи коло себе: один "одесную", другий "ошую"; один світлий, другий темний! Як я носитиму тоді свою машкару? Оце! Оввa! Гм. Хіба вже жінка

навчить…" — думав Навроцький і поклав руку на стіл, а його товстий палець почав здорово молотить по столі. Жінка глянула на той палець: вона догадалась, що те Фесенкове сватання не припало до вподоби старому, і насупила брови.

"Молоти, молоти, а буде таки по-моєму, бо сватають мою Манюсю, а не твою Саньку", — подумала Раїса Михайлівна.

— Який я тепер щасливий! який щасливий! — крикнув патетично Фесенко, і, вдаривши себе долонею в груди саме проти серця, він підвів здорові очі вгору, зирнув на стелю, закотив очі під лоб, а потім чогось витріщив ласі очі на Навроцького, неначе говорив: знай, мовляв, який я тепер щасливий.

Навроцький тільки дивився на Фесенка своїми тихими, спокійними очима й неначе говорив: іди ти к дідьку з своїм щастям; мені байдуже за твоє щастя.

— Маю надію, що й моя Маня буде щаслива за вами, — сказала Навроцька.

— Я для щастя Марії Харитонівни і недоїдатиму, і недосипатиму; буду працювати до кривавого поту, аби ви, Маріє Харитонівно, були щасливі! — репетував Фесенко, поклавши обидві долоні на широкі груди.

— Який же день призначите ви для нашого весілля?— спитав Фесенко, ласкаво поглядаючи на Навроцьку, бо йому дуже хотілося хоч би й зараз стати під вінець, щоб хутчій забрати Манині гроші. Навроцька трохи здивувалась. Їй було чудно, що Фесенко так швидко заговорив за весілля. Вона задумалась.

"Ні сіло ні впало, а він вже й про весілля… Трохи незвичайно, не по-аристократичному…" — подумала вона й обернулась до Навроцького.

— Я… я… не знаю. Як ти радиш, Харитоне Кириловичу? — спитала вона в чоловіка.

Харитон Кирилович перевів з Фесенка на неї свої тихі очі. На його виду був такий вираз, як на білому листку паперу.

— Гм… Угу… Гм… — замукав Навроцький. — Про мене… Як ти хочеш, так і роби: вволяй свою волю. Про мене, справляй хоч і двоє весіллів разом.

Навроцьку взяла злість.

"Комашко сватав Саню, то він, як опечений, схопився в місця й трохи не заспівав над морем, а тепер тільки баньки витріщив, неначе не його дочку сватають. Ет! — подумала Навроцька. — Не радий такому чудовому женихові".

— Мені здається, що к весіллю доведеться довгенько готуватись: знаєте… я не думаю вінчати своєї дочки на галай — на балай, хапаючись, як тепер вінчаються оті стрижені панни: бачте… етикет… — сказала Навроцька з поважною міною.

"Дідько б тебе взяв з твоїм етикетом! Коли б часом через твій етикет не втекли од мене двадцять п'ять тисяч… Треба добре крутить крутія перед цією бабою!" — подумав Фесенко.

— Так воно, так, Раїсо Михайлівно! Ваша свята правда! етикет передніше за все… етикет — поважне діло, — сказав голосно Фесенко.

— Та й я так думаю, — обізвавсь батько.

— Я й сам так думаю… Ті… ті стрижені усе вінчаються хапаним вінчанням: в чому стоять, в тому й вінчаються, — обізвався Фесенко й спустив очі додолу, неначе, господи, як засоромився.

Маня, почувши, що вже говорять за її весілля, почала плакать, певно, на радощах. Сльози лилися по її щоках, як ллються сльози в нервових пещених дітей, їй замандюрилось, щоб весілля було зараз, таки зараз, того-таки дня, а мама верзе за якийсь там непотрібний етикет. Маня вийняла хусточку й притулила до очей. Мати вгляділа, схопилася з місця, побігла до неї, обняла її голову й притулила до своїх грудей. Фесенко й собі схопився, прибіг до Мані й почав її заспокоювать.

А батько сидів, навіть не лупав очима й байдужно дивився на ту неначе театральну сцену. Усі вони чогось здавались йому ляльками, згрупованими, як на сцені, зовсім по-театральному.

— Маню! моя дорога Маню! чого ж ти плачеш? — розвеселяла мати свою мазану дочку. — Не плач, серце!

"Я тобі дам варення", — хотіла сказати Навроцька, але схаменулась.

— Маню! піди з женихом над море та прогуляйся. Харитоне Кириловичу! одягнись лишень та побіжи з ними на прогуляння.

Харитон Кирилович сидів, дивився й навіть не кліпнув очима, неначе це не до його стосувалось і не од його залежалось, а од когось іншого. Жінка скоса глянула на його і вгадала, що він і з місця не рушить. Вона пішла в кімнату, одяглась, винесла й Мані капелюш та зонтик і повела Маню та Фесенка на прогуляння на свіже повітря, як маленьких дітей: вона таки трохи боялась пускати саму Маню з Фесенком над вільне море.

XV

Навроцькі з Великого Фонтану вернулись до Кишинева. Раїса Михайлівна, напившись ранком чаю, сиділа в своїй просторній, але низькій світлиці й думу думала, схиливши голову й згорнувши руки. Здавалось, ніби вона задумалась над якимсь світовим питанням. Скупа Навроцька усе позакривала й позатулювала в своїй світлиці од сонця, од

мух, павуків та… од гостей. Мебіль була понакривана білими покрівцями. Щоб гості не збавили стола перед канапою гарячими стаканами, Навроцька застелила його жирардівською жовтою скатертю; поверх неї застелила стіл дорогим килимом з розкішними квітками; щоб не замазавсь і той килим, вона накинула на його тонку дорогу прозору плетену скатерку, а щоб і та скатерка не замазалась, попідкладала під лампу, під попільничку, під скриньочку з сірничками малесенькі білі салфеточки. Такі салфеточки лежали напоготові, розкидані на столі, для мисочок з варенням для гостей. Той замотаний в покривала стіл гості звали дорогим жертовником для убогих жертв… Усі стіни в кімнатах були обвішані картинами Маниної роботи. Картини стояли навіть по всіх кутках на столиках. Золочені рами, канделябри по стінах, здорові дзеркала були закутані од мух в тонкий мушлин. В світлиці сиділа не закутана в покрівці тільки сама Навроцька. Вікна були позавішувані од сонця білими, як сніг, шторами. Через штори лився в світлицю світ білий, істино неначе од снігу взимку. В світлиці було біло, чисто, але мертво, неначе на тих планетах, де вже погасло тепло, де вже тільки чистий, білий сніг вкрив усе, навіки померше життя. В світлицю вийшов старий Навроцький з цигарою в руках в старому засмальцьованому халаті, в туфлях. Туфлі ляпали по підлозі й закочували чисті килимки-доріжки.

— Харитоне Кириловичу! передніше за все — не закочуй килимів туфлями… Он огляньсь лишень! — сказала Навроцька.

— Еге! А потім… що? — спитав старий.

— Харитоне Кириловичу! сядь та поговоримо. Час готуватись до Саниного вінчання, — сказала Раїса Михайлівна.

Навроцький налагодився вгніздитись в кріслі. Навроцька крикнула на його.

— Не сідай! замажеш чисте накриття. Дивись! он твій халат протерся ззаду й заялозився. Візьми з спинки крісла плетену салфеточку та кинь під себе.

Навроцький мовчки зняв салфеточку, простелив на кріслі і як почав вгніжджуватись в крісло, то зібгав і зсунув її в самий куток.

— Як-бо ти сідаєш? Ти ж зсунув салфетку! Простели-бо гаразд! ти робиш шкоду походя, — говорила Навроцька.

Навроцький оглянувся позад себе й трохи підсунув під себе зібгану салфетку.

— Гм… ця мебіль, мабуть, поставлена задля того, щоб на неї не сідати, а тільки дивитись, — муркнув він собі під ніс.

— Як будемо справлять Санине весілля? — спитала в його Навроцька.

— Та будлі-як. Гм… Як же його справлять? — обізвався Навроцький. — Як на мене, то аби повінчати молодих.

— Як то як-небудь справить весілля? Треба передніше порадитись, треба ж скласти програму, чи що. Цього діла не можна робити назря, не обміркувавши, — сказала Навроцька. — Я не думаю справляти такого нігілістичного весілля, яке справляють для стрижених паннів.

— Гм… Гм… м… м… Нігілістичне весілля непогана річ, бо… гм… дешево коштує. Навіщо й справді ті дорогі витребеньки? — обізвався Навроцький.

— Давай лишень гроші, не теревень! Треба купувати фату, гірлянду, букети, стрічки, кокарди, набирати на вінчальну сукню, — заговорила Навроцька.

— Я не думаю вінчатись в білій сукні, в фаті та усяких там традиційних витребеньках, — обізвалась в одчинені двері з своєї кімнати Саня.

Та кімната, де спали Саня та Маня, була схожа на монастирську келію. Вікна виходили в старий садок. В вікнах були вправлені густі залізні решітки, переплетені доволі густо, як і в усіх кімнатах, що були од садка. Дім Навроцьких стояв на краю міста; за ним йшли з гори в глибоку долину садки та виноградники. Од злодіїв та розбишак ще в недавні часи в Кишиневі й справді було зовсім небезпечно.

В кімнаті в паннів було сливе поночі. Здорові волоські горіхи закривали небо, не пускали світу в невеличкі вікна.

— А як же ти думаєш вінчатись? — спитала в Сані Навроцька.

— Як можна простіше, без усякого параду, — обізвалась Саня.

— Та йди ж сюди та поговоримо! Не гукати ж мені до тебе в другу кімнату, — сказала Навроцька, але Саня чомусь не виходила.

— Йди-бо сюди, моя дитино! — загомонів Навроцький. Саня вийшла й сіла в куточку.

— Невже ти й справді не думаєш надівати фати та гірлянди? — спитала в Сані Навроцька.

— Ні, не думаю держатись цього допотопного звичаю: надіну чистенький убір та й повінчаюсь в йому, — сказала Саня.

— Добре! Чудово! Я не хочу, щоб з мого дому виставляли себе напоказ людям якісь нігілістки, — обізвалась вже сердито Навроцька.

— І мені не хочеться виставляти себе напоказ в фаті та гірляндах, неначе на всесвітній виставі фабрицьких виробів, — сказала Саня.

— В мої часи дочок не питали, в чому й як вони будуть вінчатись, — сказала Навроцька.

— А в наші часи варто б спитатись і в дочок, — сказала Саня.

— Саню! не дражни мене. Я шанувала й чтила свою маму. В Кам'янці без своєї матері або без гувернантки, панни Марисі, я не сміла нікуди ходить, — сказала Навроцька.

— Сказати правду, тоді були смутні, варварські часи. Хвалить бога, що вони минули, — сміливо сказала Саня. — Женщини повинні мати стільки права на вільну волю, як і чоловіки. Женщина до цього часу була невільницею, запертою, трохи не закутаною в покрівці так, як оця мебіль в світлиці.

— Може, ти думаєш вінчатись на передмісті, за містом, в тій церкві, де вінчаються стрижені панни? — крикнула Навроцька.

— Атож! Таки й думаю там вінчатись: Ви вгадали мою думку, — сказала Саня.

— Говори ж з нею! — кричала Навроцька до Навроцького і тільки руки розвела.

В Кишиневі й досі є давній звичай: як священик обводить молодих в вінцях кругом аналоя, то перед веде попереди священика мати молодої з убраною в квітки свічкою в руках. Навроцькій дуже хотілось виступити прилюдно в тій ролі, в багатому уборі, в брильянтах, і доконче в соборі. Саня очевидячки ставила діло так, що старій Навроцькій не довелось би виставити свої діаманти перед людьми.

— Чого ж ти мовчиш, неначе не до тебе п'ється? — говорила Навроцька до мужа.

— Бо таки не до мене. Мені байдужісінько, хоч вінчайтесь будлі-де, хоч і в Бендерах, аби повінчались, — обізвався Навроцький і пустив дим з цигари через увесь стіл.

— Саню! вінчайся в соборі, бо ми на смерть полаємось, — обізвалась Навроцька, і в неї губи затрусились, а щоки зблідли.

— Незащо в світі не буду вінчатись в соборі! Я не люблю виставляти себе напоказ, — сказала спокійно Саня.

— Я виїду в Одес, втечу од твого весілля. Не доводь діла до скандалу! — говорила Навроцька, згорнувши руки, і в неї груди піднімались високо; вона важко дихала. Навроцький бачив, що непереливки.

"Треба пускатись на дипломатичні хитрощі; нічого не поможе", — подумав старий.

— Вінчайся, Саню, в якій-небудь міській церкві, коли не хочеш вінчатись в соборі, — обізвався він. — Нехай буде ні по-твоєму, ні по-материному.

Саня осіла, бо заговорив батько.

— Добре, тату. Я повінчаюсь в міській церкві, не на передмісті. Але не хочу, щоб був бал з музиками, — сказала вона. — Фати, гірлянди, білої сукні з шлейфом я зроду не надіну.

— І я цього не люблю, — сказав Навроцький. — Грошей багато на це треба.

— Етикет і не потребує музик та балу. Бал з музиками тепер в аристократів дають згодом потім, — сказала заспокоєна Раїса Михайлівна.

Через тиждень Саня й Комашко повінчались в місті в церкві, що стояла в самій середині города, але не в соборі. Саня вінчалась без фати та гірлянди, але стара Навроцька таки носила свічку кругом аналоя поперед молодих в багатому шовковому убранні, в золоті та в діамантах. Вечеря була багата. За столом прислуговували найняті лакеї в фраках та білих рукавичках. Скупа в будні, Навроцька розщедрювалась, коли треба було показати себе перед людьми.

Після вечері Комашко й Саня виїхали на якийсь час на Великий Фонтан.

Вернувшись згодом в Кишинев, Комашко й Саня найняли собі маленьку квартирку й обставили її сяк-так на недовгий час. По обставі було знать, що вони не думали довго засиджуватись, а були напоготові незабаром знятись з місця. Тільки й красила їх житло бібліотека Комашкова. В неї було зібрано усе, що було надруковано по-українській, що тільки стосувалось до України.

Саня мусила таки вивчити курс куховарської справи, щоб часом не наварити борщу з огірками. Вона мусила найти дорогу куховарку й вивчилась од неї варити борщ, смажить печеню й готувати усяку страву.

Тим часом Комашкові вороги не дрімали. Була половина вересня. Раз якось Комашко й Саня перед вечірнім чаєм пішли в виноградник їсти виноград. Літо догорювало. Стояла остання суша. Жара не спадала. Сонце стояло низько на заході. Небо було чисте, глибоке, темно-синє, а кругом неба внизу над горами йшла широка смуга, неначе широкий пояс, знизу червонувата, ніби розпечена в жару; вище колір фіолетовий переливався з жовтим і зливався з темно-синім небом. Небо було схоже на синю велетенську перекинуту чашу з розпеченими в вогні краями.

Гарячий колорит неба гармонізував з гарячим коханням в молодих мрійних душах ідеалістів. Надворі було тихо. Мирнотою й спокоєм повівало од широких долин, од садків. Спокій та мирнота була і в серці молодих людей. І той спокій був для їх ще приємніший після пережитих турбот. Комашко й Саня сиділи під старими волоськими горіхами, дивились на широку долину, на круті гори, засаджені виноградом, милувались гарячими кольорами південного неба. Комашко розказував Сані план своєї літературної роботи на українській мові, котру він виготовлював для галицького журналу.

До їх підступив гімназіальний надзиратель і привітався з ними.

— Вікторе Титовичу! вас просить до себе директор, та ще й зараз. Я був у вас в квартирі, та не застав вас, — сказав надзиратель.

— Зараз іду, — сказав Комашко.

Саня стривожилась. Її душа неначе чула щось недобре. Мовчки дійшли вони додому. Саня зосталась дома, сівши кінець столу й задумавшись. Комашко побіг до директора. Директор гімназії був родом слов'янин з хорватів, син давнього сербського емігранта, хитра людина, а душі, в пересвідченнях ліберальна, але він вмів носити консервативну машкару, як ніхто в світі. Він не любив Комашка за самостійність його вдачі, за його завсідні сперечання й опозицію і… за його чесність. Чесних вчителів директор просто-таки проганяв, бо вони йому заважали у всьому. Директор сам був нечесний кар'єрист і сприяв дітям багатих панів, а біднотою нехтував і за малу провину виганяв з гімназії або давив; скарбові гроші клав у свою кишеню без церемонії. Це був з тих директорів, котрих наслали, щоб в окрузі викурити ліберальний дух звісного славного Пирогова.

— Вікторе Титовичу! я достав бомагу з Одеса од попечителя, дуже неприємну для вас. Ви повинні шукати собі місця деінде, — сказав директор.

— Можна мені прочитать ту бомагу? — спитав Комашко.

— Не можна, та й нема в тому ніякої потреби. Ви вчите дуже добре, нігде правди діти, але не можете бути педагогом. Ви в гімназії силкуєтесь підняти й розвити особистість, говорите скрізь про право людської особистості, хочете розвити самостійність характеру, енергію, волю й розум в молодих людях. Годі вже нам їх розвивати! Маємо цього через верх. Тепер час не розвивати, а завивати, й придушувати, й придержувати самоволю молодіжі. Ви тутечки зовсім не на своєму місці: тепер інші в нас заміри, а ви тільки заводите в нас плутанину. Ви ідеаліст, мрійник. В вас потяг і направа небезпечні, шкідливі, бо мрійні…

Директор говорив поважно й докторальне, але його здорові турецькі очі осміхались, губи ледве вдержувались од сміху. Він умів добре носити машкару, бо був з головою добре закутаний в машкарадне убрання.

— Невже педагог повинен не розвивати, а забивать памороки? Це мені дивно… Звідкіль це така напасть на мене? Це, певно, махінація Фесенкова? І той нечесний чоловік, хто йому йме віри, — сказав Комашко сердито.

Директор почервонів і надувся, як індик.

— Фесенко тут ні в чому не винен. Ви прочитали в однім класі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в наші і в галицькі журнали. Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть над Біле море… Ви йшли усе проти мене, сперечались зо мною, в усьому мені спротивлювались; завжди ставали мені в опозицію. В кінці усього ви винні, бо… вас люблять ученики. Цей гуманізм… гм… недобра річ… Ви проповідуєте гуманну педагогію, а нам треба педагогів суворих, жорстких. Якби вас ненавиділи, це був би добрий знак для вас: ми б вас ще держали. Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Якби ви були тупий чоловік,

ми б вас ще держали; тупиці не страшні; але ваш розум, ваша енергія… — Директор розвів руками і не договорив.

— Коли такі ваші принципи, то я маю за безчестя служить вкупі з вами. Ви ославили мене перед вищою властю, ви засудили на смерть усю мою практичну діяльність в житті, — сказав Комашко й вийшов.

Директор почервонів. Він зараз написав за усю розмову в Одес.

Невеселі думи думав Комашко, вертаючись од директора додому; він знав, що директор думає одно, говорить друге, а робить третє. "Та чи один же директор? — думав Комашко. — Десятки, сотні інтелігентних людей думають і роблять так само. Кругом себе бачу я тільки фальш і машкари, машкари й фальш, не лінивство навіть, а стидку байдужність або гніт зверху і задавленість внизу. Усе виставляє або машкару напоказ, або притаїлось, дрімав поволі і по неволі дрімотою мислі, або ганяється за поживою, за честю. Якийсь чорний хаос скрізь бачу я в сучасному житті; темрява вкриває наш пишний край і не пускає світу. Скрізь повіває чимсь мерзлим, вогким, як з глибокої мокрої ями. Але бачу, що вже блищить світ вольної європейської мислі… і він освітить той хаос і виявить усі темні його закутки. Засвіти ж, світе мислі, в тій імлі і розжени чорні хмари! Засяй гарячим сонцем і поведи за собою пишний, літній день. А з тобою, сонце, і життя, і світ, і тепло, і радість, і ниви, важкі колосом, і луги квітчасті, і роса свіжа, і пишні погожі дні… Не вмирає моя надія…

А тим часом Комашко почув, що в його серці щось ніби закипіло, кипить і не перестає… Він почутив, що в його душу, добру зроду, запала злість, ненависність до порядків, як падає грязь, кинута навісною рукою на чистий кришталь, і псує дорогий кришталь…

Через два дні вночі жандарми прийшли в квартиру Комашка трусити; перетрусили усе, перевернули усе догори, забрали усі українські книжки, навіть українські ноти…

Комашка вивезли на далеку північ, над Біле море. Саня не плакала й не побивалась: поїхала на вищі курси в університет.

Минуло чотири роки. Комашка вернули з Архангельської губернії, бо на йому не знайшли ніякої провини. Саня тим часом скінчила педагогічні вищі курси й стала вчителькою в одному місті над Чорним морем в жіночій школі, а потім завела свою приватну гімназію для паннів. Вона мала на думці розвивати паннів, підняти в їх розвиток розуму, просвітить темний світогляд і прокласти для женщин стежку до жіночого питання і до свідомості за права женщини…

Комашко, вернувшись в рідний край, мусив жити приватними лекціями й приватною службою…

В Галичині склалось жіноче товариство. Галичанки видали в світ свою першу спільну літературну працю "Перший вінок". Здається, ні одна книжка не втішила так Сані, як той "Перший вінок", виданий жіночим товариством. Вона бачила, що жіноче питання і на Україні і в Галичині стає ділом не пустим.

В літні, вільні од праці місяці Комашко й Саня часто їздили на Малий та Великий Фонтан, любили оглядати ті мальовничі місця, ті скелясті береги над морем, де вони зазнали стільки страждання й радощів серця. Кожне місце наводило їх на якусь приємну згадку. Після пережитих турбот та тривог ті недавні часи стали вже ніби такими давніми.

— Люблю вас, милі, рідні береги Чорного моря! Куди гляну, скрізь неначе бачу ніби розсипані по берегах сліди мого сміху й моїх мук серця. Тут народилася й зросла моя любов: тут я знайшла своє щастя. Ніколи не забуду тебе, синє море! — говорила Саня, гуляючи з Комашком понад морем на Великому Фонтані.

Восени через два місяці після Саниного весілля приїхав до Навроцьких Фесенко. Навроцька хотіла одкласти Манине весілля на

м'ясниці, після різдва, але Фесенко й Маня доконешно хотіли вінчатись восени. Навроцька мусіла вволити їх волю. Щодо вінчання та весілля, тепер була її воля. Вона закомандувала, щоб молоді вінчались в соборі, щоб їх вінчали три священики, щоб співав архієрейський хор та щоб була ілюмінація коло собору.

Коло собору зробили ілюмінацію. Портик собору, подовжасті сходи були заставлені світлом. Навроцька убрала Маню в білу атласову сукню, в фату, в гірлянду; сама убралась в дорогу шовкову блакитну сукню, начепила усі свої діаманти. Вона купила здоровий дорогий ставник, щоб носити кругом аналоя поперед молодих, оповила ставник гірляндою з рож, прив'язала на його кокарду з дорогих червоних та білих стьожок. Стьожки досягали трохи не до землі.

"Тепер же ми покажемо себе й дочку перед усією молдавською аристократією!" — думала Навроцька, оглядаючи розкішний убір на Мані.

Вже Маня убралась до вінця. Тільки що Навроцька хотіла вивести Маню в світлицю, Навроцький покликав її в свій кабінет. В кабінеті стояв Фесенко.

— А що, Раїсо Михайлівно! Як буде з приданим Мані? Я хочу, і Маня хоче, щоб ви зараз видали мені до рук усі векселі на двадцять п'ять тисяч.

— Задля чого це? та ще в такий час?.. Мені тепер не до того... Гм... це якось чудно: ніби ви не ймете мені віри... — говорила, запикуючись, Навроцька.

— Це, бачте, буде безпечніше, — обізвався Фесенко твердим, хоч і делікатним тоном, ще й поклонився Навроцькій дуже ввічливо й звичайненько.

— Гм… гм… Одначе така недовірність од вас мене шокірує. Я ніколи не ламала свого слова; це надто вже незвичайно… Я цього од вас не сподівалась, — сказала Навроцька, дуже скривджена.

— Як хочете. Дайте векселі, бо інакше я не піду з Манею вінчатись. Цього й Маня бажає. Дім нехай буде і ваш, а гроші Манині, і я передам зараз Мані усі векселі, — сказав Фесенко і знов поклонився дуже-дуже звичайно й делікатно. Тон його мови був солодкий, але завзятий.

"Нещира, нечесна людина! Я помилилась. Він піддурив мене", — подумала Навроцька.

Усі в кабінеті стояли, й мовчали, і мовчки дивились одно на одного.

— Чого ж ти мовчиш? — гримнула Навроцька на Навроцького.

— Гм… Угу… — муркнув Навроцький і здвигнув плечима. — Нема чого мені й говорити: гроші не мої, а ваші.

Тим часом в світлиці гості ждали. Молода стояла убрана й плакала. Навроцька думала-думала, а потім витягла з камода векселі й дала їх, одначе, не Фесенкові, а Мані. Маня мовчки передала їх Фесенкові. Навроцька впала на крісло й трохи не заплакала. Опам'ятавшись, вона вийшла до гостей. В неї ледве стало сили поблагословити молодих. В собор вона вже не поїхала. Не довелось їй носити свічки кругом аналоя. Уквітчана, обвита стрічками свічка, стояла в кутку на столику, мов покинута сирота; стрічки висіли аж до помосту й неначе сміялись з Навроцької веселими гарячими кольорами.

Фесенко згодом швидко пішов вгору. Він був негодящим педагогом. Про те знало начальство, знали товариші його, знали й школярі. Але він стояв за форму в гімназії, за сувору дисципліну, а шпіонство на товаришів завершало діло…

Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила добре українську мову, стала націоналкою, робила просвітнє діло завзятуще й мала добрий вплив на школу за поміччю народної мови. Але через років два прийшла несподівано до директора шкіл бомага: Мурашкова втратила місце в школі "без объяснения причин".

Після того вона десь ніби щезла. Ніхто не знав, де вона ділась; не знала навіть її мати. Минув рік, минув другий — Мурашкова навіть ні разу не дала за себе звістки матері. Стара Зоя питала й перепитувала в людей, перечитувала газети — ніхто нічого не чув за її дочку.

Четвертого року восени Надя Мурашкова несподівано приїхала вечірнім поїздом до матері. Вона увійшла в покої. Мати глянула на неї й насилу впізнала. В неї руки були чорні, як у селянки, лице було худе, змарніле, очі глибоке позападали і неначе згасли. На їй була старенька одежа. Мурашкова кашляла сухим кашлем.

— Мамо! які ви стали старі! — сказала Мурашкова якимсь подавленим і слабим голосом.

Стара Зоя на слова дочки тільки головою кивнула. Вона плакала. Дочка дивилась на неї байдужними очима.

Зоя повела дочку в її кімнату. В кімнатці усе було по-давньому: ті самі широкі канапи, обкладені м'якими качалками та подушками, ті самі пістряві квітчасті килими... В куточку перед образом світилась лампа. Зоя внесла самовар. Вона посадила дочку на софі, налила чаю, поставила перед нею варення. На Надю Мурашкову повіяло спокоєм та мирнотою дитячих літ. Їй здалось, що вона жила якимсь іншим, не тутешнім життям, була десь в іншому, не тутешньому світі, а тепер неначе знов удруге вернулись її дитячі літа. Думи її перелетіли в ті щасливі часи, коли вона не зазнала життя з його радощами і... його горем. Надя сиділа,

схиливши голову, задумалась, і сльози покотились по її блідих опалих щоках.

— Де ти була? Чом ти не подала за себе звістки? — спитала в неї мати, і горе чулось в її старечому голосі.

— Була вчителькою в селі, а потім пішла в народ. Де я була, за те мене, мамо, не питайте. Я служила народові, — сказала Мурашкова й замовкла.

І знов полинули її думи в недалеке минувше. В кімнаті в матері було так само, як було колись передніше. "Все по-давньому… Тільки я тепер не та стала… Була сила, було здоров'я. І скільки сили й я почувала тоді в собі! Була сила, надія, завзяття, були мрії, ідеали, манячі до праці, корисні для людськості. А тепер… Моя доля пропала, серце навіки розбите, любов зникла, серце вмерло, а здоров'я впало…" — снувалась думка в Мурашкової.

Зоя через силу пила чай, неначе то був гіркий полин, і вдержувала сльози, що були гіркіші за полин. Вона вже нічого не питала в дочки, бо знала, що нічого не допитається.

Прийшла старша Надина сестра, що вже давно вийшла заміж. Щоб розвеселити Надю, мати й сестра почали розказувати за її товаришок, за знайомих. Надя дивилась на їх байдужними очима і тільки кашляла.

— А Селаброс вже два роки як оженився; взяв багату молдаванку, а за нею взяв село над Дністром; тепер він багатенький, вже не служить в банку, — сказала Надина сестра.

— І, певно, стане швидко банкіром в Одесі, — з гірким осміхом обізвалась Мурашкова. — Пуста людина, але за себе добре дбає! Я за це довідалась, та, на моє горе, вже пізно…

І знов похилила вона голову низько й не слухала, за що їй говорили сестра та мати. "За все, про все мені байдуже! — думала вона. — І хочу думати, і не можу: думки мої рвуться, як стліла нитка..."

Настала рання весна. На Великдень прибули в гості до Мурашкової, Саня й Комашко, прочувши, що вона вернулась слаба додому. Надя вже через силу ходила.

Абрикосовий садок старої Зої зацвів. Саня й Комашко вивели Надю в садок і посадили під абрикосами. Година була тиха та тепла. Старі абрикоси були облиті біло-рожевим цвітом од верху і до низу. Через рідкі гілки синіло чисте ясне весняне небо. Світ сонця лився через білий цвіт абрикосів, і по синьому небі, як по шовковій синій тканці, ніби були розкидані білі, обсипані цвітом гілки, білі букети, білі віночки. В повітрі пахло весною. Теплий вітрець будив нерви, будив життя. Бруньки на волоських горіхах вже набубнявіли й розливали наркотичний аромат. Брость на кущах вже зеленіла.

Надя глянула вгору на сине небо, ніби заткане білими взірцями. І сине небо, і заквітчаний білим цвітом садок — усе дихало духом весни, ворушило нерви, тривожило серце. Надя й сама незчулась, як згадала Селаброса, його пишні очі, червоні уста, згадала любов до його, що народилася в такий самий весняний час, при такому самому наркотичному повіванні весни.

"Нащо я тривожу свою душу? Нащо тривожу замерше серце? Минуло, минуло моє щастя! А що минуло, те ніколи не вернеться", — подумала Надя. І дві сльози, як дві краплі роси, покотились по її блідих щоках.

Зацвіли садки. Настав май. Стара Зоя поховала свою дочку.

1888 року. Київ.